

Бобровський Тимур Анатолійович
1964 р.н., археолог, фахівець в галузі спелео-археології, автор понад 75-ти наукових та науково-популярних праць, кандидат історичних наук. Завідувач відділу охорони археологічної спадщини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, керівник спелео-археологічної експедиції Музею історії міста Києва.

Тимур
Бобровський

ПІДЗЕМНІ СПОРУДИ КИЄВА

Міністерство культури і туризму України
Науково-дослідний інститут
пам'яткоохоронних досліджень

Тимур БОБРОВСЬКИЙ

**Підземні споруди Києва
від найдавніших часів
до середини XIX ст.
(спелео-археологічний нарис)**

*Присвячується світлій пам'яті
Олександра Авагіяна*

АртЕк
Київ-2007

Науково-дослідний інститут
пам'яткоохоронних досліджень

Т. Бобровський.

Б72 Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис) – 2007. – 176 с.; іл.

Монографія Т.А. Бобровського «Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис)» присвячена спелео-археологічній ситуації на території м. Києва. У праці узагальнено результати багаторічних польових досліджень та архівних пошуків, зібрано відомості про понад 300 стародавніх підземель, які існують в межах сучасного міста. Характеризуючи найцікавіші пам'ятки, автор визначає основні етапи формування київських підземних систем та простежує їх зв'язок з наземною міською забудовою. У роботі детально викладена історія вивчення київських підземних споруд, розглянуті їх основні різновиди, проаналізовані історичні передумови та обставини виникнення підземель в період з XI ст. до XIX ст. включно. Текст монографії доповнено каталогом підземних споруд та комплексів м. Києва, а також ілюстровано планами та схемами київських підземель, кольоровими фотографіями печерних інтер'єрів тощо.

Книга розрахована на археологів, архітекторів, істориків, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться питаннями історичної забудови м. Києва та проблемами вивчення й збереження археологічної спадщини.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень

Рецензенти:

доктор історичних наук Г.Ю. Івакін,
доктор історичних наук В.М. Ричка

ББК 63.4(4УКР-2К)

© Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, 2007
© Видавництво «АртЕк»,
комп'ютерний макет, 2007

ISBN 966-505-144-X

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД КИЄВА	11
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КИЇВСЬКИХ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ТА ЇХ КОМПЛЕКСІВ	19
Фортифікаційні підземні споруди	20
Старокиївська фортеця	20
Печерська фортеця	26
Господарські підземні споруди	32
Старе місто (у межах Старокиївської фортеці)	34
Печерська фортеця	39
Поділ	45
Палацова ділянка	47
Печерні монастирі	48
Печерні комплекси Києво-Печерської лаври	49
Печерні комплекси Гнілецького монастиря	54
Печерні комплекси Видубицького монастиря	58
Печерний комплекс Кирилівського монастиря	60
Печерний комплекс Звіринецького (Звіринського) монастиря	62
Печерна споруда на горі Уздихальниця	64
Печерний комплекс у Панкратівському Яру	64
Печерний комплекс на горі Щекавиця	65
Печерні комплекси Китаївської пустині	66
Печерний комплекс Преображенського скиту	68
Печерна споруда в Протасовому Яру	69
Інші підземні споруди міста	69
Підземні споруди житлового, культового та інженерного призначення	69
Печерна група в районі Смородинського узвозу	71
Підземні споруди нез'ясованого призначення	73
ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПІДЗЕМНИХ СИСТЕМ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)	77
ДОДАТОК. КАТАЛОГ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ТА КОМПЛЕКСІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА	89
ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ	105
БІБЛІОГРАФІЯ	113
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	119
ІЛЮСТРАЦІЇ	121

ВСТУП

Серед історичних населених міст Східної Європи Київ посідає особливе місце: політичний центр об'єднання східнослов'янських племен, столиця давньоруської держави, духовний осередок православ'я, найважливіший стратегічний пункт південних околиць Литовського князівства, Речі Посполитої та Російської імперії — це лише формальні номінації статусу, якого набувало місто впродовж своєї понад тисячолітньої історії. За кожним із наведених визначень, крім власне історичних подій та процесів, криється й певна специфіка міського побуту, неповторна матеріальна та духовна культура киян.

Цікавість до історії Києва та його старожитностей можна вважати споконвічною та невмирущою: принаймні від часів преп. Нестора Літописця розпочалися пошуки історичних витоків міста, захоплення його святинями та старожитностями. Впродовж останніх 200 років активно вивчаються стародавні літописи та хроніки, відшукуються унікальні архівні документи, здійснюються археологічні дослідження на території міста та в його околицях. Завдяки цьому ми маємо більш-менш цілісну уяву про історію, топографію та побут Києва в самому широкому хронологічному зрізі.

Безумовно, і досі існує чимало прогалин у розумінні окремих історичних подій або архітектурних та археологічних пам'яток міста, втім суцільну «білу пляму» являють собою його підземні споруди — штучні печерні та напівпечерні утвори, зосереджені у великій кількості в історичних місцевостях на території Києва. Характерною їх особливістю є практична відсутність зовнішніх форм, оскільки ці об'єкти повністю розташовуються нижче сучасного їм рівня земної поверхні. Як правило, це зумовлювалось намаганням з тієї чи іншої причини створити саме приховані від людських очей споруди. Така втаємниченість кийв-

ських підземель хоча й приваблює до себе широкі верстви громадськості, але надзвичайно ускладнює наукове вивчення пам'яток. Як це не дивно, але ще півстоліття тому вітчизняні археологи не знали: що саме і яким чином необхідно вивчати у київських підземеллях; не мали навіть інформації стосовно приблизних обсягів стародавнього підземного будівництва на території міста¹.

Втім «Підземний Київ» не є винятковим явищем. Штучні печерні утвори зустрічаються повсюдно. Найдавнішими з них є копальні, де 6–7 тисячоліть тому неолітичне населення Європи видобувало кремій або обсидіан². Близько 5 тисяч років тому з'явилися й перші культові печери, в яких стародавні мешканці Середземномор'я та Близького Сходу відправляли свої релігійні церемонії, ховали померлих тощо³. Задовго до початку нової ери виготовлення підземних споруд різного призначення перетворилося на звичну практику багатьох народів світу. Особливого розквіту підземне будівництво досягло у середньовічній Європі в зв'язку з масовим спорудженням фортець, замків та монастирів, завдяки чому впродовж другого тисячоліття нашої ери підземні споруди перетворилися на один із важливих містоформуючих елементів⁴. Не став виключенням і Київ — одне з найбільших та розвинутих європейських міст середньовічної доби. З іншого боку, спелео-археологічна ситуація в місті є досить унікальною, хоча винятковість Києва у цьому відношенні полягає не в наявності тут стародавніх підземель, а скоріше в їх концентрації, надзвичайно великій кількості об'єктів, зосереджених на порівняно невеликій за площею території.

Наприкінці минулого століття В.М. Слукін з огляду на історичну зумовленість появи штучних підземель та містобудівний аспект їх функціонування запропонував розглядати такі об'єкти як підземні архітектурно-історичні споруди⁵. Дійсно, з позицій пам'яткоохоронної справи підземні споруди Києва є водночас об'єктами історичної та містобудівної спадщини, подекуди вони можуть навіть розглядатися як зразки певного архітектурного стилю. Та, на жаль, нині ми не маємо вичерпної архівної документації стосовно більшості цих пам'яток: традиції середньовічних будівельників не передбачали проектних розробок у сучасному їх розумінні, навіть фортифікатори нового часу не завжди складали кресленики проєктованих споруд (особливо це стосувалося секретних об'єктів, до яких, зокрема, належали підземелля). Зрештою, дотепер збереглися лише незначні письмові дані щодо окремих київських підземних споруд XVII–XIX ст., які не дозволяють більш-менш достовірно реконструювати характер підземної забудови міста. Тому на сьогодні єдиним суттєвим способом вивчення цих об'єктів лишаються археологічні розкопки або спелео-археологічні обстеження⁶.

Таким чином можна визначити, що на стадії досліджень підземні споруди є об'єктами, в першу чергу, археологічної спадщини. Саме в цій якості вони й розглядатимуться в нашій праці.

На жаль, довгий час вітчизняна археологічна наука стояла осторонь проблем вивчення київських підземель. Тому нині ми маємо досить примітивні знання щодо обсягів та призначення київських підземель, історичного контексту їх формування, сучасного стану тощо, тоді як міфи та легенди стосовно віку, довжини та характеру печер Києва і дотепер переважають над суто науковими поглядами на ці пам'ятки. Суттєвим є й те, що до поля зору археологів минулих століть потрапляли лише окремі пам'ятки, а з них тільки одиниці викликали справжній науковий інтерес. У першу чергу це стосується знаменитих печер Києво-Печерської лаври, щодо яких існує величезна бібліографія, а самі печери у складі монастирського ансамблю включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Зрештою, нині існує нагальна потреба в запровадженні до наукового обігу якісно нового масиву об'єктів археологічної спадщини, а також систематизації наявних матеріалів задля визначення місця та ролі підземних будівель в історичній забудові Києва. Цим зумовлюються актуальність нашого дослідження, його мета та основні завдання.

Останні полягають в узагальненні наявної архівної та археологічної інформації щодо стародавніх київських підземель, їх каталогізації та систематизації в контексті історичної топографії міста та розвитку міського побуту. До того ж треба враховувати, що окремі підземні споруди свого часу були об'єднані в певні системні угруповання, з'ясування характеру та закономірностей формування яких також є важливим завданням нашої праці. На думку автора, науково-інформаційна складова цієї роботи повинна прислужитися і справі збереження стародавніх підземель, які через інтенсивну техногенну діяльність та внаслідок елементарного природного «старіння» нині постійно перебувають під загрозою знищення.

Географічні рамки нашого дослідження зумовлені сучасними межами міської території Києва; стосовно ж хронологічних обмежень роботи зазначимо, що поза нашою увагою залишилися підземелля новітнього часу. Звичайно, деякі з підземних об'єктів, збудованих протягом минулого століття (зокрема інженерні комунікації, метрополітен тощо), цілком відповідають терміну «підземні архітектурно-історичні споруди». Втім історія новітнього підземного будівництва вичерпно задокументована архівними матеріалами і принаймні поки що не потребує археологічного вивчення. Проектна ж документація стародавніх (до XIX ст. включно) підземних споруд міста, як вже зазначалося,

майже не збереглася, отже їх археологічні дослідження є нині єдиним засобом отримання наукової інформації⁷.

Але слід зазначити, що навіть за умов ретельно виконаного археологічного дослідження окремих підземних споруд досить часто виникають проблеми з визначенням їх функціонального призначення та хронології. Це пов'язано з тим, що в багатьох підземеллях, які під час функціонування зазнавали неодноразових прибирань, практично відсутні культурні нашарування, а отже й істотний археологічний інвентар. Треба також враховувати, що будь-яке розширення підземних споруд відбувалося за рахунок їх початкових інтер'єрів. Це відрізняє підземелля від інших археологічних об'єктів, в яких пізніші перебудови здебільшого призводять до консервації первинних елементів конструкції.

Означена вище проблема є специфічною, притаманною саме спелео-археологічним об'єктам, а отже потребує особливих методів їх дослідження. Аналіз наявної інформації стосовно значної кількості підземних споруд Києва та аналогічних об'єктів за його межами, пошуки певних закономірностей в архітектурно-планувальній структурі київських підземель дозволили простежити певну відповідність морфології підземних споруд їх функціональним призначенням.

Крім того, картографування знахідок підземель, з'ясування їх максимально точного місцезнаходження виявили очевидний зв'язок підземних споруд з історичною забудовою наземного Києва. За деякими винятками усі київські підземелля зустрічаються в межах здавна заселених районів міста, формуючи різні локальні угруповання, які узгоджуються з певними етапами розвитку цих історичних місцевостей. Розгляд співвідношень підземних споруд між собою та їх належності до певних підземних систем у контексті історичної топографії міста є на даному етапі дослідження одним із методів визначення функціональної та хронологічної належності підземель.

Важливими є й спостереження за окремими елементами підземних інтер'єрів – характером обробки стін, формою склепінь, слідами інструментів на них. Зокрема, на прикладі «реперних»⁸ споруд встановлено, що у давньоруських підземеллях переважали коробові та лучкові склепіння, досить грубий характер обробки стін, лише зрідка підчищені, але позбавлених тиньку. У пізньому середньовіччі були поширені циркульні, бочкові та стрільчасті склепіння, а також загальна ретельна обробка – шліфування і тинькування – поверхні стін. У XVIII–XIX ст. набули розповсюдження прямі (горизонтальні) склепіння, що імітували балково-плитні перекриття наземних будівель.

Усе це свідчить про певну залежність підземної архітектури від сучасних їй прийомів наземного будівництва, ця закономірність просте-

жується і у багатьох інших регіонах світу⁹. Крім того, з'ясовано, що у середньовічний період для виготовлення печер застосовувався переважно мотикоподібний (на зразок кайла або списа) інструмент, який одержав у літописі назву «рогаліє»¹⁰. Звичайна лопата замінила його лише у XVII–XVIII ст. Втім залучення цих ознак для визначення хронології підземних споруд відбувається лише на початковому етапі їх вивчення і згодом обов'язково коригується під час подальших спелео-археологічних досліджень.

Безумовно, у нашій роботі є чимало гіпотетичних сентенцій, що потребують додаткового вивчення та ґрунтовніших аргументацій. Але слід враховувати, що ця праця фіксує лише сучасний рівень нашої поінформованості про стародавні підземелля, систематичні дослідження яких розпочалися лише півтора десятиліття тому. Крім того, поза увагою автора лишилося чимало істотних питань формування київської підземної старовини, зокрема щодо утворення міської мережі інженерних комунікацій та поширення промислових і видобувних штолень нового часу; навіть археологічні знахідки з київських підземель розглянуті нами у цій роботі досить побіжно¹¹. Ми намагалися узагальнити спелео-археологічну ситуацію в місті, продемонструвати на прикладі окремих підземних комплексів та споруд Києва їх інформативні можливості, обґрунтувати перспективи археологічного вивчення, збереження і подальшого використання цих старожитностей.

Залишається додати, що збір матеріалів для цієї монографії розпочався на початку 1990-х рр. у рамках великої наукової програми за тематикою відділу «Київ підземний» Музею історії міста Києва. Впродовж п'ятнадцяти років автор та інші співробітники відділу здійснювали методичні розшуки архівної та бібліографічної інформації про підземні старожитності Києва, виконували спелео-археологічні розвідки території міста та розкопки багатьох печер. Результати цих робіт, наведені в численних звітах та публікаціях, підсумовані у даній праці, що виконувалась як планова тема відділу охорони археологічної спадщини НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України¹².

ІСТОРИЯ ВИВЧЕННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД КИЄВА

Історія вивчення київської підземної старовини нараховує кілька сторіч, хоча й дотепер, як вже зазначалося, обізнаність про печерні пам'ятки міста залишається незначною. Справа в тому, що практично всі попередні дослідження цієї проблеми мали випадковий характер, здійснювались безсистемно, поза будь-якою науковою методикою; матеріали багатьох із них залишилися неопрацьованими і здебільшого нині вже втрачені.

В історії вивчення печерних старожитностей міста спостерігається кілька періодів, починаючи з випадкових знахідок та стихійних відвідувань давніх підземель ще за доби середньовіччя. Зокрема, у 1617 р. під час планувальних робіт на підступах до київського замку було відкрито стародавню відлюдницьку печеру у схилі Уздихальницької гори понад Подолом¹³. Ймовірно, подібних знахідок у середньовічному місті було чимало, втім інтерес до них у ті часи обмежувався лише пересічною цікавістю, яка не мала нічого спільного з науковим пошуком. Великим перебільшенням було б вважати дослідження і легендарні пошуки лаврською братією у XVI–XVII ст. печерної келії та поховання преп. Антонія Печерського, хоча роботи ці й супроводжувалися значними розкопками в монастирських підземеллях¹⁴. Такі заходи носили винятково релігійно-обрядовий характер і не переслідували якихось наукових інтересів.

Поверховістю і подекуди навіть фантастичністю відрізняються також свідчення про київські печери, що їх залишили численні мандрівники та прочани, які відвідували місто впродовж XV–XVII ст.¹⁵ Грунтуючись на особистих упереджених враженнях, прикрашених мальовничими місцевими переказами, автори цих свідчень занотували лише мізерні крихти достовірної інформації, доповнені різноманітними чут-

ками щодо споконвічної стародавності київських підземель, їх надзвичайної довжини тощо.

Немає потреби більш докладно зупинятися на цих мемуарах, тим більше, що вони вичерпно проаналізовані вітчизняними істориками, навіть зазнали ніщівної критики від Іоанна Гербінія ще в 1675 р.¹⁶ Фундаментальна праця останнього, цілком присвячена київським печерам, по суті є найдавнішим науковим дослідженням у галузі теоретичної спелео-археології¹⁷. Першістю вона поступається лише відомій роботі Антоніо Бозіо з історії римських катакомб¹⁸.

Пастор І. Гербіній ретельно вивчив загал паломницької літератури та різноманітні свідчення з історії київських печер, систематизував їх та зробив оригінальні висновки, переважно критичного характеру. По-перше, він аргументовано спростував розповсюджені чутки про неймовірну довжину київських печер, що нібито сягали Чернігова, Смоленська і навіть Пскова, переконливо заперечив можливість розташування лесових підземель під річищем Дніпра та ототожнення лаврських чернечих поховань з останками троянських царів – Гектора та Пріама¹⁹. По-друге, дослідник спробував класифікувати київські печери, визначивши серед них підземні споруди військового призначення, печерні сховища місцевого населення та катакомбні житла християнських аскетів²⁰. На думку І. Гербінія, останні з'явилися у Києві ще за доби язичництва як потаємні притулки перших християн на Русі. При цьому печерні монастирі Києва пов'язувалися дослідником винятково зі східною (православною) чернецькою традицією; серед них він розрізняв місця таємних богослужінь, ізольовані від мирського життя осередки та підземні цвинтарі²¹. Незважаючи на певні неточності у запропонованих І. Гербінієм інтерпретаціях, саме з появою його книги починається якісно новий етап в історії вивчення київської підземної старовини, відбувається, по суті, зародження наукового інтересу до цих пам'яток.

Зазначена праця на декілька століть випередила перші реальні прояви цього інтересу: лише на зламі XVIII–XIX ст. київські печери потрапили до поля зору фахівців – істориків, археологів і краєзнавців²². Видане у 1847 р. «Обозрение Киева в отношении к древностям» містило навіть спеціальний розділ про київські печери, де оповідалось про п'ять підземних комплексів: Межигірський, два Лаврських, Гнілецький і т. з. «Змієву печеру» в околицях Кирилівської церкви²³. Крім узагальнених, побіжних описів самих печер, там були зібрані й деякі історико-археологічні свідчення, що дозволяють відносити згадані пам'ятки до категорії печерних монастирів.

Тоді ж у журналах «Киевлянин» та «Киевская старина» з'явилася низка статей М.І. Максимовича, присвячених знахідкам давніх черне-

чих підземель Гнілецького монастиря в урочищі Церківщина²⁴. У першій половині XIX ст. масовими тиражами почали видаватися й всілякі путівники з описами Києво-Печерської лаври, що супроводжувались численними документальними відомостями з історії лаврських печер та скитів²⁵. Саме вітчизняна краєзнавча і паломницька література засвідчила болючу нестачу джерел з історії чернечого печерництва й підготувала благодатне підґрунтя для початку власне археологічних досліджень київських печер.

Десь біля середини XIX ст. починається третій етап у вивченні київської підземної старовини. Цей час був найбільш насиченим відкриттями і розкопками стародавніх печер; більш того, він ознаменувався навіть комплексними дослідницькими і реставраційними заходами в окремих печерних комплексах. Зокрема, у 1853 р. при влаштуванні Панкратівського узвозу на Печерську було випадково відкрито значну за розмірами чернецьку печеру з написами і малюнками-графіті на стінах. Її вивченням займалася спеціальна комісія, до якої входили гірські інженери, історики, археологи, філологи і священнослужителі. Комісія, здійснивши розслідування, дійшла висновку, який був вигідним розпорядникам будівельних робіт, а саме: «новооткрытая пещера ни в духовном, ни в археологическом, ни в гражданском отношении особенного значения не имеет»²⁶. На підставі цього кон'юнктурного вироку після зйомки плану й копіювання написів середньовічну печеру було знищено. Проте за результатами проведених у печері досліджень у наукових і популярних виданнях Росії з'явилася ціла низка публікацій цього насправді чудового комплексу²⁷.

У другій половині XIX ст. розвідки київських печер плідно здійснювалися силами київських наукових товариств: природничого, охорони пам'яток, військово-історичного тощо. Саме тоді були виявлені й обстежені печери біля Кирилівського монастиря (А. Рогович, В. Б. Антонович), на Юрковиці (В. В. Хвойка), у Глибочицькому Яру та на Інститутській гірці (Т. В. Кібальчич), у Старому місті (П. Іконніков, В. І. Гошкевич), в урочищі Церківщина (П. Лашкар'єв) тощо²⁸.

У 1875–1876 рр. київські печери активно досліджував професор Київського університету В. Б. Антонович. Збираючи матеріали до своєї монографії «Археологическая карта Киевской губернии», він оглянув і дав короткі описи близько 50 підземних споруд в Києві та його околицях²⁹. Крім того, ним були здійснені й невеличкі розкопки в печерній групі Смородинського узвозу біля Кирилівського монастиря. Результати цих розкопок дозволили В. Б. Антоновичу віднести деякі київські підземелля до епохи неоліту³⁰. Пізніше іншими дослідниками ця «первісна» дата заснування підземель була безпідставно поширена майже на

всі печери міста, при цьому, йшлося про те, що ценці використовували для облаштування власних помешкань більш давні підземні притулки³¹.

Значні за обсягом розкопки середньовічних чернецьких печер у Межигірському монастирі, Китаївській пустині та в урочищі Церківщина були розгорнуті на початку XX ст. силами київських монастирських братій. У результаті цих робіт були цілком розчищені й укріплені сотні метрів підземних споруд, але дилетантський рівень розкопок, зневага до будь-якої наукової фіксації залишили їх результати практично незадокументованими³².

Визначними на цьому тлі виглядають розкопки 1912–1914 рр., здійснені Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва в нововідкритих Звіринських печерах. Роботи, проведені авторитетним київським археологом-аматором О.Д. Ертелем, відрізнялися досить високим методичним рівнем польових досліджень та докладним висвітленням результатів розкопок у публікаціях³³. На прикладі Звіринських печер вперше було простежено подібність київських печерних монастирів до римських катакомб і кримських «печерних міст»³⁴. Натхнений результатами своїх розкопок дослідник висловився за необхідність систематичного вивчення київської підземної старовини і навіть намагався скласти комплексну програму спелео-археологічних розвідок і розкопок у Києві та його околицях³⁵.

Упродовж 1910–1917 рр. крім Звіринських печер О.Д. Ертелем були обстежені «печерне містечко» у Виноградному садку біля Китаївської пустині, чернецька печера в околицях Видубицького монастиря, пізньосередньовічні підземелля на території Старого міста і Печерська³⁶. Дослідник пропонував ставитися до печерних споруд як до невід'ємної частини матеріальної культури стародавнього населення, привірюючи підземелля до звичних категорій археологічних пам'яток – городищ або курганів. Водночас він наголошував, що дослідження київських лесових печер вимагає специфічних методів ведення розкопок і реставрації. Втім як аматор О.Д. Ертель був дуже обмежений у часі та фінансуванні досліджень і не встиг реалізувати власні плани.

Невдалою була й спроба московського археолога І.Я. Стелецького організувати постійнодіючу спелео-археологічну експедицію, яка б опікувалась найбільшими історичними центрами Російської імперії, у тому числі й Києвом³⁷. Бажання одноосібно й водночас охопити неосяжне, безсистемність здійснюваних розвідок безнадійно поховали цей цікавий зачин. Зрештою, у Києві І.Я. Стелецькому вдалося лише побіжно ознайомитися з деякими підземеллями Старого міста (1915 р.), Варязькими печерами у Лаврі (1916 р.) та групою підземних споруд на Звіринці (1919 р.). Результати цих розвідок були досить до-

кладно висвітлені в кількох наукових статтях, переважно оглядового і критичного характеру³⁸.

Таким чином, на межі XIX–XX ст. відбувалося активне становлення спелео-археології, при цьому еволюція нового напрямку в археологічній науці здійснювалася переважно в контексті церковної археології, що певною мірою й визначило його долю впродовж наступних кількох десятиліть. У 20–30-х рр. XX ст. розпочинається черговий етап у вивченні київських підземель. Він характеризується дуже серйозними кризовими явищами у вітчизняній спелео-археології, по суті є періодом її багаторічної стагнації. Вир пролетарської революції начебто остудив інтерес до пам'яток підземної архітектури, провідні фахівці здебільшого були репресовані або виїхали за кордон. Щоправда, створена у середині 1920-х рр. археологічна комісія ВУАН якийсь час намагалася відновити дослідження печер у Гнілецькому монастирі, на території Софійського собору, Києво-Печерської лаври тощо³⁹. Але розгорнута новою владою антирелігійна кампанія значно ускладнила вивчення культових споруд, можна сказати, викреслила печерні монастирі (а з ними й підземелля в цілому) зі списку пам'яток історії та культури. Абсолютна більшість реставрованих на початку XX ст. печерних комплексів (Гнілецький, Звіринський, Китаївський та Межигірський) були покинуті напризволяще, приречені на варварське знищення⁴⁰.

Винятком стали лише лаврські печери, що увійшли до складу так зв. «Всеукраїнського музейного містечка» (сучасний Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник) і використовувались в антирелігійних пропагандистських цілях⁴¹. У другій чверті XX ст. розкопки в печерах Києво-Печерської лаври проводилися неодноразово, але усі вони мали розвідувальний характер, відрізнялися низькою якістю польових і камеральних робіт, відсутністю будь-якої графічної фіксації результатів досліджень⁴².

Крім того, деякі київські археологи 30–50 рр. XX ст., здійснюючи розвідки на території міста й випадково відкриваючи печерні пам'ятки, намагалися хоча б на швидку зафіксувати ці знахідки й зберегти, якщо не самі об'єкти, так хоча б крихти інформації про них⁴³. Особлива заслуга в цій справі належить І.М. Самойловському, який впродовж 1937–1957 рр. обстежив десятки підземних споруд, зокрема печери Кирилівського монастиря, Щекавиці, Наводницького Яру, Мишоловки, підземні ходи на Печерську і Звіринці. Цим пам'яткам він присвятив спеціальний розділ своєї фундаментальної та, на жаль, і досі невиданої праці «Археологічна карта Києва»⁴⁴.

Лише в 1964 р., зважаючи на величезну цікавість киян до міських підземель, редакція газети «Вечірній Київ» ініціювала створення гро-

мадської експертної «комісії з вивчення київських катакомб». До складу цієї своєрідної експедиції, крім спелеологів-ентузіастів, увійшли й фахівці-археологи (П.П. Толочко, А.Б. Кубишев та В.В. Дяденко). Дослідники оглянули чимало київських підземель — Лаврські, Гнілецькі, Звіринецькі, Китаївські печери та деякі інші; у деяких із них були здійснені розвідувальні шурфування; результатом усіх цих робіт стала серія газетних публікацій, а також науково-популярна брошура П.П. Толочка «Таємниці київських підземель» — перша (після книги І. Гербінія) узагальнююча праця з історії київської підземної старовини⁴⁵. Систематизувавши деякі архівні й бібліографічні матеріали, а також результати власних натурних спостережень, автор описав понад 25 середньовічних печер культового і фортифікаційного призначення, проаналізував археологічні знахідки й зробив цілий ряд цікавих висновків щодо своєрідності київських печер, їх цінності як пам'яток археології, історії та архітектури.

На жаль, активні дослідження підземних старожитностей дуже швидко призупинилися. Припинила діяльність й «громадська комісія», яка за 3–4 роки роботи практично вичерпала свої можливості. Надалі вивченням печер займалися лише розрізнені групи спелеологів-аматорів, тоді як самі підземелля, розрекламовані пресою, пережили справжню навалу зацікавлених юнаків та просто авантюристів, які у пошуках пригод і міфічних скарбів здійснювали грабіжницькі розкопки, руйнуючи стародавні печерні інтер'єри.

Складну роботу з організації юнацького ентузіазму, турботу про збереженість та вивчення підземних пам'яток міста в середині 70-х рр. XX ст. прийняв на себе київський археолог О.Б. Авагян — засновник одного з перших на Україні спелео-археологічних гуртків. Можна вважати, що з початком діяльності цього аматорського осередка в історії печерних досліджень у Києві починається останній етап, який характеризується системним науковим підходом до вивчення підземних старожитностей. Авагяновськими гуртківцями (О. Скларським, Л. Дикушенко, Т. Бобровським та іншими) було зібрано значний фактичний матеріал: архівні та бібліографічні дані, результати численних розвідок та розкопок, усні свідчення очевидців. Певну частку матеріалів було попередньо оброблено та систематизовано, в ході польових досліджень випрацьовувалася методика спелео-археологічних розкопок тощо. На жаль, результати цієї багаторічної роботи і досі лишаються неопублікованими, а діяльність самого гуртка була перервана трагічною загибеллю його засновника. Збереглися лише тезові начерки архітектурної типології монастирських печерних споруд, видані ще у 1981 р., а також окремі архівні матеріали⁴⁶.

Водночас з діяльністю аматорських груп упродовж 70–80 рр. XX ст. поновлюється інтерес до стародавніх підземель і з боку деяких музейних організацій. У 1973–1978 рр. І.Ф. Тоцькою було організовано масштабні рятувальні розкопки напівзруйнованих печерних галерей у садибі Софійського собору. За результатами цих робіт софійські підземелля були визначені як рештки господарських льохів пізньосередньовічного часу⁴⁷.

Тоді ж різними групами київських спелеологів (М.Б. Міліцин, І.Р. Гойзман) здійснено пробні розчищення окремих підземель Верхньої території Києво-Печерської лаври, продовжені О.Б. Авагяном на початку 1980-х років⁴⁸. У 1978–1979 рр. І.І. Мовчан (за сприяння авагянівського гуртка та співробітників Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника) провів розвідувальні розкопки у лаврських Ближніх печерах. Під час цих досліджень було відкрито понад 150 печерних споруд катакомбного характеру⁴⁹. Аналогічні, хоча й менш масштабні розвідки здійснювались у Дальніх печерах Лаври в 1968 р. (Р.О. Юра, В.В. Дяденко)⁵⁰.

У 1980 р., досліджуючи залишки наземного давньоруського храму в урочищі Церківщина, В.О. Харламов здійснив невеличкі розвідки у Гнілецьких печерах, але матеріали цих робіт залишилися неопублікованими й навіть не потрапили до наукових архівів⁵¹.

Лише з 1990 р. розпочалися планомірні спелео-археологічні дослідження київських печер, які й дотепер виконує спеціалізований відділ «Київ-підземний» Музею історії міста Києва під керівництвом О.А. Воронцової. За останні 15 років співробітниками відділу були здійснені стаціонарні розкопки Звіринецьких, Гнілецьких та Китаївських печер, обстежені підземелля в Китаєві, Старому місті, на Печерську, Щекавиці, Кирилівських висотах та Смородинському узвозі⁵². Вивчені за цей час печерні об'єкти були ретельно розкопані та зафіксовані, а в окремих випадках — підготовлені до експонування. Крім того, в останні роки була проведена велика пошукова робота в архівах, здійснені розвідки на території міста та його околиць, що дозволило співробітникам відділу створити найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток⁵³. Під час виконання робіт значно вдосконалено методика польових спелео-археологічних досліджень; у співробітництві з відповідними фахівцями відпрацьовано заходи щодо підтримки оптимального кліматичного та гідро-геологічного режиму у виявлених підземеллях; складені проекти реставрації найвагоміших пам'яток; визначені перспективи подальших натурних пошуків.

Останнім часом до досліджень київських печер залучилися й інші міські музеї. Зокрема, спеціалізованим сектором Національного

Києво-Печерського історико-культурного заповідника здійснюються розчищення та музеєфікація стародавніх підземель Верхньої території лаври, розпочато публікацію архівних та дослідницьких матеріалів з цього питання (Є.Ф. Чередниченко)⁵⁴. Впродовж кількох сезонів проводились археологічні розкопки Варязьких печер монастиря (М.М. Стріхар)⁵⁵.

Певний час у структурі пам'ятки-музею «Київська фортеця» діяв сектор дослідження підземних споруд, силами якого (спільно з науковцями Музею історії міста Києва) були здійснені розвідки фортифікаційних та інженерних підземель Печерської цитаделі та Госпітального укріплення⁵⁶.

На початку нового століття декілька зруйнованих давньоруських печер на території Старого міста та Подолу були досліджені співробітниками Старокиївської та Подільської експедицій Інституту археології НАН України. Матеріали цих унікальних знахідок вже частково опубліковані⁵⁷.

Відділ охорони археологічної спадщини НДІ пам'яткоохоронних досліджень МКТ України спільно з Музеєм історії міста Києва здійснив обстеження провалів у садибах Софійського собору та Видубицького монастирів, на території Старого Печерського Арсеналу тощо⁵⁸. Нині за сприяння керівництва Києво-Печерського Свято-Успенського монастиря відновлено спелео-археологічні дослідження Ближніх печер Києво-Печерської лаври.

На жаль, через складну економічну ситуацію в державі заплановані спелео-археологічні заходи здійснюються вкрай повільно, що безумовно позначається на загальному стані вже відкритих пам'яток, а також інших печерних старожитностей, які інтенсивно руйнуються під тиском техногенної діяльності та за плином часу. Привернути увагу до споруд, що потребують нагального пам'яткоохоронного втручання, є одним із найсуттєвіших завдань нашої праці. •

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КИЇВСЬКИХ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ТА ЇХ КОМПЛЕКСІВ

Як зазначалося вище, усі київські печери за своїм походженням є штучними, точніше – антропогенними⁵⁹. З огляду на поширене уявлення про існування в Києві природних печер маємо зауважити, що місцеві гірські породи – лесовий суглинок, пісковик, глини – не карстуються, тобто не є придатними для утворення значних природних порожнин⁶⁰. Тому під терміном «підземні споруди» ми розуміємо замкнені в підземному просторі порожнини антропогенного походження, що створювались киянами впродовж тривалого історичного періоду заселення міської території з різними цілями. Нині на території Києва відомо понад 300 таких об'єктів. Усі вони зосереджені в правобережній частині міста і локалізуються в історичних місцевостях, у товщі плато та в схилах київських пагорбів (рис. 1).

За способом виготовлення київські підземелля поділяються на печерні та напівпечерні споруди. До перших належать порожнини, виконані у суцільному шарі материкової породи у гірничопрохідницький спосіб. Напівпечерними ми вважаємо споруди, зведені у спеціально виконаних котлованах, а після того засипані ґрунтом поверх мурованої або дерев'яної покрівлі. В будь-якому випадку мова йде про замкнені звідусіль земляними масивами об'єкти, що сполучаються з поверхнею горизонтальними, похилими або вертикальними проходами та невеликими за розмірами вхідними отворами.

Київські підземелля різняться між собою не лише за способом виконання, але й за морфологічними ознаками (плануванням, архітектурними особливостями, розмірами), місцем розташування, часом виникнення тощо. Кожна з наведених ознак є безумовно важливою, втім, на наш погляд, за основу класифікації цих пам'яток варто взяти їх функ-

ціональне призначення – саме в ньому найповніше розкривається їх архітектурно-історичний потенціал⁶¹. За цією ознакою підземні споруди Києва, як зрештою й антропогенні підземелля в інших регіонах світу, поділяються на житлові, господарські, фортифікаційні, інженерні та культові. Нижче ми детальніше розглянемо найпоширеніші різновиди підземель, а також історичні обставини їх виникнення та розвитку.

Фортифікаційні підземні споруди

Підземні споруди фортифікаційного призначення можна вважати найчисленнішими у Києві: за архівними джерелами та археологічними матеріалами близько 150 печерних та напівпечерних пам'яток міста були пов'язані з його укріпленнями. В цьому немає нічого дивного, адже від давньоруських часів київський міський осередок формувався навколо численних городищ, замків та фортець. Якщо у другій половині I тис. н. е. це були маленькі городища (Старокиївська гора та Киселівка), то вже в XI–XII ст. укріплена частина міста охоплювала величезну територію гірського плато⁶². Пізніше, в XVII ст. давньоруські укріплення були поновлені; тоді ж навколо Старокиївської фортеці звели численні форти та редути, започаткували потужну фортецю навколо Печерської лаври⁶³. Остання, вдосконалена на початку XVIII ст., згодом стала цитаделлю Нової Печерської фортеці, яка формувалася впродовж першої половини XIX ст. Тоді ж навколо печерських укріплень було зведено численні відокремлені форти, найвідоміші з яких – Звіринський та Лисогірський⁶⁴. Усі згадані укріплення, крім багатьох валів, ровів, дерев'яних або цегляних стін та наземних будівель, були облаштовані й підземеллями оборонного призначення. На жаль, в існуючих дослідженнях з історії та археології вітчизняної фортифікації бракує огляду цих невід'ємних елементів фортечного будівництва. Наводимо короткі описи найхарактерніших споруд у контексті їх історико-топографічних особливостей.

Старокиївська фортеця

Група фортифікаційних підземель Старокиївської фортеці, мабуть, найчисленніша на території міста (близько 70 споруд). В цілому вона склалася в другій половині XVII ст., коли на території міста розташувалася військовий гарнізон і почалося відновлення давньоруських укріплень⁶⁵. У цей період не лише розчищувалися рови та реконструювалися вали давньоруського Верхнього граду (у межах всіх його частин – так зв. міст Володимира, Ярослава та Ізяслава), але й споруджувались різноманітні печерні об'єкти фортифікаційного призначення.

Існує думка, що старокиївські фортечні підземелля в ряді випадків були прокладені по трасах давньоруських підземних проходів⁶⁶. І хоча досі фортифікаційні печери X–XIII ст. у Києві не знайдені, про їх можливе існування свідчать знахідки аналогічних підземель на деяких давньоруських городищах Київської землі, зокрема, в Білогородці, Балико-Щучинці, Любечському замку, на Райковецькому городищі⁶⁷. З досліджень зазначених пам'яток відомо, що найдавніші фортечні підземелля являли собою досить великі (завширшки та заввишки до 2 м) тунелі, прокладені в материковій товщі під насипом валу на значну (до 100 м) відстань. Практично усі вони мали більший чи менший ухил та вихід у рів або на круті прибережні схили; іноді ці підземелля зміцнювалися дерев'яною обшивкою⁶⁸. Ймовірно, такі споруди призначались для таємних військових вилазок за межі фортечних укріплень, а також для поповнення продовольчих запасів під час тривалих облог⁶⁹.

Традиція зведення подібних ходів, що в середньовічній європейській фортифікації називались потернами, збереглася й в пізніші часи. Письмові джерела кінця XVII ст.⁷⁰ згадують щонайменше два десятки «таємних ходів»-потерн у Старокиївській фортеці:

одна – в куті колишніх Михайлівського і Печерського поперечних валів (район Михайлівської площі) – пов'язувала Михайлівську і Софійську фортечні ділянки⁷¹;

одна – під насипом колишнього Михайлівського валу у бік Хрещатого Яру (район перетину Європейської пл. і Володимирського узвозу)⁷²;

дві – на території сучасного Хрещатого парку та Європейської пл. – пов'язували колишній форт «Скородум» із Київською фортецею⁷³;

одна – під насипом валу «позад рву» зі східної сторони колишнього Архангельського бастіону (район перетину сучасних вулиць Трьохсвятительської та Костьольної)⁷⁴;

одна – у східній частині колишнього Печерського бастіону (район сучасного майдану Незалежності)⁷⁵;

дві – в західній частині колишнього Троїцького бастіону (район сучасної вулиці Грінченка) – пов'язували фортецю з «отводним городком» (редутом), розташованим за 50 м на південь від бастіону⁷⁶;

одна – на північний захід від колишнього Нового бастіону (район сучасної вулиці Паторжинського) – з виходом у рів⁷⁷;

дві – з південного та північного боків колишнього Золоторітського бастіону (район перетину сучасних вулиць Володимирської, Лисенка і Золоторітського провулка) – пов'язували фортецю з прилеглими редутами⁷⁸;

одна – під насипом колишнього Георгіївського бастіону (район сучасних садиб № 7–9 по вулиці Ярославів Вал)⁷⁹;

одна — під насипом валу поміж колишніми Георгіївським і Сергієвським бастионами (район перетину сучасних вулиць Ярославів Вал і Франка) — споруджена в 1680 р.⁸⁰;

одна — з південно-західного боку колишнього Сергієвського бастиону (район перетину сучасних вулиць Ярославів Вал і Чкалова)⁸¹;

одна — під насипом валу поміж колишніми Сергієвським і Всесвятським (Кутовим) бастионами (район сучасних садиб № 33–35 по вулиці Ярославів Вал) — споруджена в 1680 р., пов'язувала фортецю з розташованим на південний захід редутом⁸²;

дві — під насипом колишнього Всесвятського (Кутового) бастиону (район перетину сучасних вулиць Ярославів Вал і Воровського) — пов'язували фортецю з прилеглими редутами⁸³;

одна — під насипом колишнього Львівського бастиону (район сучасної Львівської площі)⁸⁴;

одна — під насипом валу у верхів'ях Кожум'яцького Яру (район сучасної вулиці Великої Житомирської між Львівською площею та вулицею Гончара) — пов'язувала фортецю із прилеглою Кожум'яцькою слобідкою⁸⁵.

Письмові джерела визначають їх як широкі (2–3 м) тунелі завдовжки близько 100–150 м, з виходами в рів або прилягаючі яри, пояснюючи призначення цих споруд таким чином: «з загородной стороны за ровом... доведетца быть закрытому ходу... для того, чтоб во время мочно было людем с мелким ружьем стоять в закрытей, так же как и на вылоску доведетца выйтить, в том же закрытом ходу людей построить, и в отходе бы людем было бы где в закрыте стать...»⁸⁶.

Археологічно старокиївські потерни вивчені мало. Ймовірно, значна частка цих споруд була зруйнована пізнішою міською забудовою, втім залишки їх виявлялися на території міста неодноразово.

Зокрема, у 1908 р., під час розкопок давньоруського валу на північний захід від фундаментів Десятинної церкви (територія сучасної садиби Національного музею історії України по вулиці Володимирській, 2), В.В. Хвойко обстежив ділянку печерної галереї, прокладеної під насипом валу⁸⁷. Галерея кількома уступами поглиблювалася в бік схилу Старокиївської гори. Її стіни і перекриття були обкладені сосновими колодами, що добре збереглися. Археологічні знахідки, що мали б знаходитись в її заповненні, дослідником не згадуються. В.В. Хвойко, порівнюючи конструктивні особливості споруди з підземними ходами попід валами давньоруського Білгорода, визначав її як залишки середньовічної потерни⁸⁸. Деякі дослідники вважають, що вона виникла ще в давньоруський час⁸⁹, хоча, судячи зі стану збереженості деревини, появу цього підземелля треба пов'язувати з реконструкціями київських укріплень середини XVII ст.

У 1937 р. під час археологічних досліджень у районі перетину сучасної Михайлівської площі та вулиці Десятинної були виявлені залишки цілком замуленої підземної споруди, прокладеної на глибині понад 8 м від сучасної поверхні. На південь від неї у бік схилу прямував підземний хід. На думку дослідників, дана споруда мала фортифікаційне призначення і виникла в давньоруський або пізньосередньовічний час⁹⁰.

У 1952 р. у садибі на розі сучасної вулиці Грінченка та майдану Незалежності була обстежена печерна галерея, виконана у підшві пізньосередньовічного валу паралельно його напрямку. Галерея завширшки 2,5 м і заввишки понад 1,5 м була простежена на відстані приблизно 10 м. Стіни її обкладені дерев'яними колодами, склепіння — знищене обвалами. Археологічні знахідки в заповненні були відсутні⁹¹. На думку І.М. Самойловського, дана споруда являла собою господарський льох XIX ст., втім умови її залягання, а також дерев'яне облицювання стін скоріше вказують на пізньосередньовічне походження і використання в якості потерни. Принаймні аналогічні приклади влаштування таких підземель у підшвах земляних укріплень відомі у європейській фортифікації XVII–XVIII ст.⁹² (рис. 53).

У 1967 р. археологічними дослідженнями на розі сучасних вулиць Паторжинського і Малопадвальної було виявлено ділянку зруйнованої печерної галереї заввишки і завширшки близько 2 м, виконаної в материковому лесі на глибині 3 м від сучасної поверхні і простеженої в західному напрямку на відстані 12 м⁹³. Стіни і перекриття галереї були обкладені сосновими і дубовими колодами. Археологічний матеріал у заповненні був відсутній. На думку П.П. Толочка, що інтерпретував дану споруду як потерну, вона виникла ще в давньоруський час, а в XVII ст. була знову використана при реконструкції міських укріплень⁹⁴.

Крім «потаємних ходів»-потерн в оборонній системі Київської фортеці у другій половині XVII ст. з'являється й інший різновид печерних фортифікаційних споруд — так зв. «підкопи», «слухові» або «контрмінні» галереї⁹⁵. Виведені за межі фортеці, ці споруди призначалися для перехоплення ворожого підземного мінування укріплень: «... как же буде неприятель... станет приближатца, накрытыми проходы, чтоб ис того закрытого ходу мочно было неприятеля такими же закрытыми проходы встречать и к городу блиско не припустить»⁹⁶. Як правило, «підкопи» являли собою довгі звивисті печерні галереї, від яких відгалужувалися менші проходи, що завершувалися невеликими камерами для збереження пороху. За письмовими джерелами довжина цих споруд подекуди сягала кількох сотень метрів⁹⁷. Галереї були прокладені в материковому лесі на глибині 5–6 м від денної поверхні, з якою поєднувалися за допомогою цілого ряду замаскованих колодязів. Стіни і перекриття їх

були укріплені дубовими колодами; впродовж XVII ст. ці споруди неодноразово ремонтувалися. Письмові джерела згадують понад півсотні таких підземель, розташованих у межах Старокиївської фортеці:

чотири — в околицях колишнього форту Скородум⁹⁸;

дев'ять — під редутом, що існував за 50 м на південь від колишнього Троїцького бастиону⁹⁹;

двадцять — на захід і північний захід від колишнього Золоторітського бастиону, в околицях прилеглих до нього редутів (район сучасної вулиці Лисенка)¹⁰⁰;

двадцять — у районі двох редутів, що сусідили з колишнім Всесвятським (Кутовим) бастионом¹⁰¹.

Ймовірно, це далеко неповний список подібних споруд, до того ж археологічно вони майже не вивчені. Можна згадати лише декілька знахідок підземних споруд, що за своїм характером та місцем розташування могли бути пов'язані саме з цим різновидом підземель. Зокрема, ми вважаємо, що ділянку саме «слухової» контрмінної галереї було простежено в 1901 р. на території сучасного Хрещатого парку в районі колишнього форту Скородум¹⁰².

Безсумнівно з «підкопами» пов'язана знахідка 1886 р. підземелля в колишній садибі Правління південно-західної залізниці (сучасна садиба № 6 по вулиці Лисенка). Тут на глибині понад 3 м від сучасної поверхні вдалося зафіксувати ділянку печерної галереї, що, за свідченням В.Б. Антоновича, ламаною лінією проходила в бік Золотих воріт і мала довжину не менше 100 м¹⁰³.

До часів існування Старокиївської фортеці, ймовірно, треба відносити й ділянки печерних споруд, зафіксованих на протилежному боці Хрещатицького Яру — в місцевості Липки. Тут наприкінці XVII — початку XVIII ст. розташовувався безіменний форт — невеличке земляне укріплення, виявлене в результаті будівельних робіт 1936 р. у садибі № 11 по вул. Банківській¹⁰⁴. Саме з цим фортом, очевидно, пов'язана знахідка розгалуженої печерної галереї заввишки понад 1,5 м, завширшки 1,1 м, прокладеної в лесовій товщі Інститутської гірки на глибині 7 м (сучасна садиба № 5 по вулиці Інститутській). Загальна довжина простеженого наприкінці XIX — середині XX ст. підземелля складала близько 17 м, продовження його у південно-східному напрямку було перекрите завалом. Підлога галереї була замита, але археологічні дослідження заповнення не виконувалися¹⁰⁵. Дослідники безпідставно інтерпретували дану печеру як притулок первісної людини. Лінійний характер підземелля, його розташування вздовж краю урвища, а також азимут напрямку вказують на ймовірний зв'язок печери із зазначеним фортом.

Аналогічна галерея була виявлена й у колишній генерал-губернаторській садибі (район перетину сучасних вулиць Інститутської та Шовковичної)¹⁰⁶. Ще одна подібна печера була зафіксована в 1954—1957 рр. на південно-західному схилі Кловського урочища у садибі № 3 по вулиці Дарвіна. Це ділянка печерної галереї заввишки близько 2 м і завширшки 1 м, частково обкладена цеглою та простежена на глибині 12—15 м від поверхні пагорба в північно-східному напрямку на відстань понад 60 м. Привхідна частина галереї на час досліджень була переобладнана на льох, тому археологічні розкопки тут не проводилися. На думку І.М. Самойловського, ця споруда мала фортифікаційне призначення і була пов'язана з вищезазначеним фортом¹⁰⁷. У 1965 р. підземелля оглядав П.П. Толочко, який датував його за характером цегляних підмурків XVII—XVIII ст.¹⁰⁸

До фортифікаційних печер варто віднести і групу стародавніх підземних сховищ, зафіксованих під час археологічних розкопок на території Старокиївської фортеці. Вони, очевидно, виникли в давньоруський час і припинили своє існування в 1240 р., надавши притулок деяким киянам у період фатальної облоги міста військами хана Батия. Найпоказовішою є знахідка підземелля, виявленого під час розкопок 1939 р. фундаментів колишньої Десятинної церкви (сучасна садиба № 2 по вулиці Володимирській). Споруда розташовувалася в західній частині центрального нефа церкви і являла собою прямокутний у плані колодязь (розмірами 1,5x1,5 м), запущений, мабуть, з рівня стародавньої підлоги храму в материковий лес (рис. 2/2). Колодязь кількома уступами звужувався до дна і сягав глибини 5 м від денної поверхні материка. В стінах споруди зафіксовано декілька досить об'ємних ніш, уступів і висічених заглибин-сходинок. У придонній частині колодязя під його північною стіною розташовувався невеликий камероподібний підбій. Уся споруда була заповнена уламками плінфової кладки, серед яких зафіксовано кісткові рештки 5 осіб та численні знахідки давньоруського часу: гончарні та залізні вироби, золоті й срібні прикраси, залишки зброї та знарядь праці (ливарні форми, лопати, цебра). На думку М.К. Каргера, ця споруда служила храмовою скарбницею, використаною у 1240 р. як притулок-сховище. Люди, що переховувалися тут зі своїм майном, намагалися, мабуть, зробити підкоп у напрямку гірського схилу, але склепіння зруйнованої церкви поховало їх під собою¹⁰⁹.

Аналогічна підземна споруда була виявлена у південно-західній частині південного нефа Десятинної церкви, вона відкривалася на поверхню у вигляді прямокутного колодязя-котловану розмірами 1,5x1,5 м і глибиною до 2 м (від рівня підлоги церкви) (рис. 2/1). На дні котловану зафіксовані вхідні отвори двох відгалужень, виконаних у материковому лесі у

вигляді вузьких лазів, що сягали глибини 4 м. Ці ходи закінчувались тупиковими камерами невеликих розмірів. Усі частини споруди були заповнені перевідкладеним лесом, насиченим будівельним сміттям із руїн давньоруського храму (фрагменти кладки, уламки шиферних і мармурових архітектурних деталей тощо), а також численними знахідками XVII ст. (фрагменти гончарного і скляного посуду). На думку М.К. Каргера, ця споруда також була давньоруською храмовою скарбницею, розчищеною в період пізньосередньовічної реконструкції церкви або під час розкопок на початку XIX ст.¹¹⁰ Не виключено, що це та ж сама споруда, яку було виявлено при планувальних роботах О.С. Анненкова у 1842 р. на місці руїн Десятинної церкви: «пещера, наминавшая собой погреб, вырытый отвесно в толще земли», де містився величезний скарб давньоруських ювелірних виробів, згодом втрачений¹¹¹.

Таким чином, у межах Десятинної церкви існувало щонайменше дві аналогічні за будовою та призначенням печерні споруди, які слугували церковними скарбницями. Втім, здається, подібні підземелля створювались і в інших храмових будівлях стародавнього Києва. Зокрема, за свідченнями М.К. Каргера, таку ж саму за будовою споруду було зафіксовано дослідженнями 1946 р. на території Софійського собору. Вона являла собою печерну камеру невеликих розмірів, виконану на глибині до 3 м від сучасної поверхні та аналогічну підземним сховищам Десятинної церкви. Знахідки в заповненні дозволили досліднику датувати це підземелля першою половиною XIII ст.¹¹²

Печерська фортеця

Печерська фортеця є складним фортифікаційним комплексом, що формувалася впродовж XVIII–XIX ст. Вона виникла як альтернативна Старокиївській фортеці на основі земляних укріплень кінця XVII ст., що оточували Печерську лавру. Будівництво цієї фортеці було пов'язане з ходом Північної (російсько-шведської) війни. На початку Печерське укріплення було окремою бастионною фортецею, збудованою за так зв. «системою Вобана». Впродовж першої половини XIX ст. її було перетворено на потужну цитадель Нової Печерської фортеці, яка в свою чергу охоплювала величезну територію з окремими укріпленнями (Микільським, Васильківським, Госпітальним тощо) та оточуючими фортами (Звіриньцьким і Лисогірським)¹¹³.

Як і всі європейські фортеці бастионного типу, Печерська цитадель була оснащена необхідними для оборони підземними спорудами. До останніх у XVIII – на початку XIX ст. відносилися потаємні виходи за межі укріплень (потерни та сортії), а також контрміні споруди – «противные подкопы» і «фугасы»¹¹⁴.

Принципова різниця між потернами та сортіями полягала лише в тому, що перші прокладалися під земляними укріпленнями, а другі виконувались безпосередньо в товщі валів і мали ширину, достатню для перевезення гармат¹¹⁵. Найчастіше їх будували з деревини або цегли ще до насипання валу, тобто відкритим способом.

В архівних джерелах XVIII–XIX ст. згадується чимало сортій у межах Печерської цитаделі, зокрема:

одна – ліворуч від Андріївського бастиону (сортію збудовано впродовж 1784–1785 рр.)¹¹⁶;

дві – між Андріївським та Кавалерським бастионами (1784 р.)¹¹⁷;

одна – між Андріївським та Олексіївським бастионами (1783 р.)¹¹⁸;

одна – між Успенським та Павлівським бастионами (тут у 1785 р. дерев'яну обшивку старої сортії замінили на цегляну обмурівку)¹¹⁹;

одна – ліворуч від Павлівського бастиону (аналогічний ремонт старої сортії відбувся у 1786 р.)¹²⁰;

дві – між Успенським та Петровським бастионами (1786 р.)¹²¹;

одна – праворуч Спаського бастиону¹²².

Сортії існували й у зовнішніх укріпленнях – тенелях та анвелопях Печерської цитаделі¹²³. Споруди ці, спочатку укріплені деревиною, до кінця XVIII ст. були обмуровані цеглою, а реконструкція їх продовжувалась і на початку XIX ст.¹²⁴

Більш того, до середини XIX ст. із розширенням самої фортеці здійснювалося будівництво нових підземних споруд – потерн та сортій, зокрема, у Васильківському та Госпітальному укріпленнях Нової фортеці, в Звіриньцькому та Лисогірському фортах тощо¹²⁵.

Деякі з цих споруд досліджені археологічно. Зокрема, у 2001 р. нижню частину підземної споруди кінця XVIII – початку XIX ст. нами було простежено в підшві валу Олексіївського бастиону Старої Печерської фортеці (сучасна садиба № 5 в провулку Панфіловців) (рис. 19). Об'єкт мав вигляд склепінчастої мурованої галереї завширшки та заввишки близько 2 м, що прямувала під насип валу на відстань понад 8 м і далі була перекрита завалом¹²⁶. За просіданнями ґрунту на поверхні цю споруду простежено ще не менш ніж на 40 м. Ймовірно, що верхню частину цієї ж галереї було відкрито під час спорудження виробничого корпусу взуттєвої фабрики по вулиці Цитадельній, 3 у середині 60-х рр. XX ст.¹²⁷ Місцезнаходження та архітектурні особливості дозволяють ототожнювати це підземелля з «каменною сортией», збудованою в анвелопі Олексіївського бастиону у 1812–1813 рр.¹²⁸

У 2005 р. під час обстежень території Печерського Арсеналу (район сучасної садиби № 30 по вулиці Січневого повстання) нами було обстежено й цегляну підземну галерею завширшки та заввишки до 3 м, за-

довжки 25–30 м, прокладену в товщі валу, що з'єднував Успенський та Петровський бастіони Печерської цитаделі (рис. 23/8). Галерея перетинає підшву валу практично в середній його частині, відкриваючись з обох боків на поверхню ретельно виконаними цегляними порталами¹²⁹. Характер будівлі (цегла, розчин, архітектурні особливості) свідчать про те, що її було збудовано наприкінці XVIII ст. За влаштуванням споруду можна визначити як одну з сортій, що згадуються в архівних джерелах. У даному випадку сортія забезпечувала вихід до укріплень рavelіну, збудованого поміж Петровським та Успенським бастіонами¹³⁰.

Ще одна сортія, що згадується в джерелах кінця XVIII ст. як розташована у фасі Спаського бастіону фортеці, була досліджена у 1990-х рр. В.О. Харламовим у залишках валу біля церкви Спаса-на-Берестові (сучасна садиба № 17 по вулиці Січневого повстання), однак матеріали цих досліджень досі не оприлюднені¹³¹.

Невід'ємним елементом фортифікації у XVIII – на початку XIX ст. були також і контрмінні споруди. Як і в попередні часи, вони мали вигляд довгих (до кількох десятків і навіть сотень метрів) розгалужених печерних галерей, укріплених деревом чи цеглою. Такі підземелля виходили за межі фортеці й закінчувалися невеличкими камерами мінування – «фугасами» («фугатами») ¹³². Згідно з архівними матеріалами подібних підземних споруд було не менше двох десятків, і всі вони досить рівномірно розподілялися на різних ділянках фортечних валів, з найбільшою концентрацією поблизу бастіонів цитаделі та прилеглих рavelінів, зокрема Васильківського¹³³ (рис. 53).

Особливою складністю відрізнялася мережа контрмінних підземель у районі виносного редути поміж колишніми Олексіївським та Рождественським бастіонами Печерської цитаделі (район сучасної території Музею історії Великої Вітчизняної війни). В документах 1723 та 1741 років згадуються три ряди «мін» (контрмінних галерей) у передостанньому редантному фронті цього укріплення¹³⁴.

Дотепер залишається невідомим чи були передбачені подібні споруди в земляних укріпленнях Нової фортеці та Лисогірського форту. Археологічно вони зафіксовані лише в районі укріплень Цитаделі та на Звіринці. Зокрема, у 1930–1950 рр. на північний захід від колишнього Петровського бастіону (район сучасних садиб № 3–19 по вулиці Суворова) було зафіксовано близько десятка провалів і декілька розкритих ділянок печерних споруд, виконаних у материковому лесі на значній глибині. Одна з них, завдовжки понад 60 м, мала вигляд печерної галереї завширшки 1,5 м і заввишки до 2 м із нішоподібними приміщеннями у стінах, інтерпретованими як «мінні камери». Аналогічна споруда, розташована поруч, починалася у зовнішній стіні фортечного рову і

мала довжину понад 100 м. У деяких випадках печерні галереї цього комплексу з'єднувалися з поверхнею за допомогою вузьких (0,3 м у діаметрі) похилих лазів¹³⁵. Археологічні розкопки заповнень цих печер не проводилися, але, на думку І.М. Самойловського, даний комплекс мав фортифікаційне призначення. З огляду на зазначені вище архівні відомості та планувальну структуру цих споруд, їх можна визначити як контрмінні галереї XVIII – початку XIX ст.

Також цілий лабіринт підземних ходів і приміщень фортифікаційного призначення був випадково виявлений у 1917 р. поблизу колишнього Спаського бастіону (район сучасного Парку слави та садиби № 15 по вулиці Січневого повстання)¹³⁶. Археологічні дослідження цих споруд не проводилися, але їх складна планувальна структура та безсумнівний зв'язок з наземними укріпленнями дозволяють ототожнювати їх з відомими з письмових джерел контрмінними галереями, що були прокладені в 1741–1755 рр. із Печерської цитаделі в бік Микільського монастиря¹³⁷.

У 1919 р. на Звіринці біля колишньої Економічної брами Свято-Троїцького Іонівського монастиря (район сучасної садиби № 1 по вулиці Тімірязевській на території Ботанічного саду НАН України) була зафіксована обмежена завалами ділянка печерної галереї завдовжки понад 20 м. Її стіни та склепіння були укріплені дерев'яними колодами. І.Я. Стелецький, який оглядав споруду, визначав її як фортифікаційну потерну, пов'язану з укріпленнями Звіринецького форту початку XIX ст.¹³⁸ Втім, оскільки підземелля зафіксоване на певній відстані від земляних валів форту з зовнішньої їх сторони, маємо підстави ототожнювати його із залишками саме контрмінних підземель, які до того ж згадуються в архівних джерелах¹³⁹.

Ще одна печерна будівля в районі Звіринецького форту була виявлена І.М. Самойловським у 1947 р. поблизу садиби № 47 по вул. Видубицькій (сучасна територія Ботанічного саду НАН України). Вона являла собою ділянку широкою (до 1,6 м) печерної галереї, прокладеної в материковому лесі на глибині 8 м від сучасної поверхні. Зафіксована довжина галереї – 36 м¹⁴⁰. На думку дослідника, ця споруда мала фортифікаційне призначення, а її розташування за межами укріплень форту (на південний схід) дозволяє визначити її як контрмінну галерею. Аналогічну споруду було простежено в 1937 р. уздовж схилу над Землянською вулицею, з північного боку колишнього Звіринецького форту¹⁴¹.

До цікавого різновиду розглянутих споруд варто віднести залишки підземної галереї у товщі колишнього Андріївського люнета Печерської цитаделі (район сучасної садиби № 20 по вулиці Панфіловців), обстеженої Ф.Б. Копиловим у 1957 р. та співробітниками пам'ятки-му-

зею «Київська фортеця» у 1997–1998 рр. (рис. 21, 22). Вхід до підземелля розташовується в підніжжі північного схилу насипу люнета. Від входу горизонтальна печерна галерея, обмурована цеглою кінця XVIII – початку XIX ст., прямує на південь. Ширина галереї понад 1 м, висота – до 1,7 м. За 10 м від входу галерея повертає на захід, а згодом знову – на південь і продовжується ще близько 40 м, прорізаючи товщу насипу люнета практично повністю. У середній частині її перетинає така ж сама галерея, що має напрямок по осі захід-схід завдовжки близько 40 м. У торцях обох галерей фіксуються невеликі склепінчасті ніші¹⁴². Крім того, в стінах підземелля розташовані численні поглиблення-пази, які, ймовірно, служили «розривними» швами кладки¹⁴³. Підлога галерей – цегляна, під нею – залишки вентиляційних каналів. Повітряні продухи є й у склепіннях кожного з відгалужень. Археологічні знахідки в заповненні галерей нечисленні, але серед них зустрічаються монети початку XIX ст. Характер та розташування даної споруди, а також наявні архівні матеріали¹⁴⁴ дозволяють інтерпретувати її як міну галерею, призначену для знищення (за певних обставин) насипу люнета шляхом підриву порохових артилерійських припасів, що зберігалися тут для обслуговування гармат цього укріплення. Споруду було зведено на межі XVIII–XIX ст., при цьому спершу було виконано мурування стін і склепіння галерей, а вже потім насипано люнет¹⁴⁵. Нині підземелля повністю розчищене від намулу, вхід до нього закрито ґратчастими дверима; планується здійснити реставрацію та музеєфікацію цієї пам'ятки.

Подібною поліфункціональністю відрізняються й підземні споруди каскаду оборонно-підпирних стін Нової Печерської фортеці на Дніпровських схилах поблизу колишньої Микільської брами (район сучасної Паркової алеї, територія так зв. «Зеленого театру»). Стіни цього укріплення, обстеженого співробітниками Музею історії міста Києва у 2000 р., були зведені близько середини XIX ст. з метою запобігання зсуву землі з-під основи Микільського фортечного укріплення і водночас – задля перекриття вибалку, який утворює досить пологий підйом до фортеці з боку р. Дніпро. У товщі стін прокладено просторі галереї та казематні приміщення зі стрільницями для рушниць та гармат. Від внутрішньостінних галерей у товщу гори занурюються й декілька печерних відгалужень¹⁴⁶ (рис. 12).

Зокрема, в межах верхньої стіни укріплення зафіксовано чотири підземні галереї, дві з яких – у торцях стіни – нині завалені. Характер цих двох галерей та напрямок, в якому вони зорієнтовані, дозволяють стверджувати, що призначалися вони для таємного виходу з внутрішньостінних порожнин на горішню терасу стіни та у найближчий яр. Інші дві галереї, також обкладені цеглою, прослідковано на відстані до

20 м у напрямку Микільської брами. В їх стінах розміщено пази від кількох дерев'яних загородок. Ймовірно, ці галереї призначалися для зберігання артилерійських припасів, до того ж вони могли виконувати й функцію мінних камер на випадок захоплення ворогом укріплень. Ми не виключаємо й того, що попервах тут планувалося створити підземне сполучення між цим укріпленням та оборонними спорудами Микільської брами, що, зрештою, залишилося нереалізованим.

На користь існування значних підземних комунікаційних сполучень у межах Нової Печерської фортеці може свідчити й наявність складної мережі печерних споруд нез'ясованого призначення на території Арсенальних майстерень (на розі сучасних вулиць Грушевського та Московської)¹⁴⁷. На жаль, останні й досі залишаються необстеженими. Система підземного сполучення між окремими ділянками Печерської фортеці почала формуватися, ймовірно, на останньому етапі існування укріплень – у середині XIX ст. – і не була закінчена через втрату фортецею її стратегічного значення.

Цікавим різновидом підземних фортифікаційних споруд, що поширилися саме на Печерську з середини XVIII ст., є артилерійські порохові льохи. Їх поява була зумовлена розвитком фортечної артилерії, а місця розташування – безпекою для порохових припасів та потребою в швидкому транспортуванні останніх до гармат. Тому льохи ці мали вигляд напівпечерних камер-бліндажів, влаштованих у внутрішньому скаті фортечного валу поблизу обладнаних для гармат місць. Як правило, порохові льохи зосереджувались у фортечних бастіонах або ж у насипах куртин, що їх поєднували. При цьому вимагалось аби льохи були здатні вмістити від 100 до 250 порохових діж¹⁴⁸. Існуючі плани фортеці XVIII ст. зображають ці споруди у вигляді великих прямокутних камер завдовжки до 20 м і завширшки 7–8 м, що поєднуються з денною поверхнею довгими (15–20 м) та широкими (3–3,5 м) підземними галереями¹⁴⁹. Входи до галерей були облаштовані у вигляді невеличких наземних будівель, а самі галереї до основного приміщення льохи прилягали під кутом або ж мали звивисте планування з метою створення перешкоди на шляху вибухової хвилі у випадку детонації порохових запасів. Сама ж камера льохи дерев'яними вигородками була поділена на окремі відсіки, що мали полиці¹⁵⁰. Важливо зазначити, що порохові льохи виконували відкритим способом, зводячи дерев'яні конструкції стін та стелі у викопаному з поверхні котловані з наступним засипанням їх ґрунтом¹⁵¹.

У 1992 р. частину такого льохи було розкопано С.А. Балакіним та А.В. Реутовим поблизу Павлівського бастіону Печерської цитаделі (район сучасної садиби № 19 по вулиці Січневого повстання) на пів-

нічний схід від Економічної брами Києво-Печерської лаври. Дослідженнями встановлено, що зруйнована підземна споруда, відкрита розкопом, є південним кутом камери порохового льоху, відомого за кресленнями 1768 та 1798 років як пороховий дерев'яний льох біля горжі Павлівського бастиону¹⁵². Археологічні знахідки свідчать, що цей льох існував упродовж всього XVIII ст. і мав конструкцію, що цілком відповідає відомостям архівним матеріалів (рис. 24). Цікаво, що підлога камери льоху, яка знаходилась на глибині близько 7 м від сучасної поверхні, була обпалена. Дослідники інтерпретували цей факт як сліди пожежі, якої льох зазнав у першій половині XVIII ст.¹⁵³ Втім не виключено, що будівельники льоху намагалися зміцнити поверхню материкового лесового суглинку та забезпечити його вологостійкість, навмисне обпалюючи стіни та підлогу котловану ще до зведення в них дерев'яних конструкцій¹⁵⁴.

Господарські підземні споруди

Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льохами різного характеру, що складають значну частку загальної кількості підземель (близько 90) і є невід'ємною частиною середньовічного міського ансамблю. Їх поява була зумовлена надзвичайною щільністю міської забудови, що змушувала киян використовувати будь-які можливості для розширення власних володінь. Як правило, такі льохи призначалися не тільки для збереження їстівних припасів, але й для складування продукції ремісничого виробництва та промислів, а також стратегічних запасів тих чи інших державних установ. Від сучасних господарських льохів їх відрізняє велика площа приміщень, що в умовах лесової породи досягалося значною довжиною і розгалуженістю підземних проходів. На жаль, письмові джерела не згадують подібні будівлі, за винятком хіба що порохових льохів — «шпіхлірів» XVI–XVII ст. на Замковій і Старокиївській горах¹⁵⁵.

Ще донедавна вважалося (зокрема, й автором цього дослідження), що господарська економія житлового простору за рахунок опанування земних надр — винахід киян виключно пізньосередньовічної доби. Здавалося, що принаймні в давньоруський період мешканці міста використовували в якості льохів лише господарські ями або ж глибокі підкліття наземних будівель. Однак в останні роки київськими археологами були досліджені декілька печерних споруд, які дозволяють віднести започаткування традиції зведення великих господарських підземель до XI–XII ст.

Зокрема, у 2000 р. у межах «Міста Ярослава» на території сучасної садиби № 14 по вулиці Паторжинського Старокиївською експедицією

ІА НАНУ було досліджено залишки розгалуженої підземної споруди у вигляді галереї завширшки 1,8 м, викопаної у лесовому суглинку на глибині 2–2,5 м від сучасної поверхні та простеженої в північно-західному напрямку на відстані понад 7,5 м¹⁵⁶ (рис. 7). Від галереї, що до обвалу мала печерний характер та висоту 1,7–1,8 м, у південно-західному напрямку спостерігалось аналогічне відгалуження завдовжки близько 4,5 м. Стіни та, ймовірно, стеля підземної споруди були укріплені дерев'яною каркасно-стовпвою конструкцією (збереглися стовпові ями та ділянки зотлілої дощатої обшивки стін). Торці галереї та відгалуження були оздоблені великими (1,45x0,4–0,5x1 м) нішами з піщаною підсипкою на поверхні полиць. В одній із ніш збереглися пташині кістки. З північно-західного боку до основної галереї прилягали два прямокутні в плані котловани (3,6x2,8 м та 2,8x2 м), укріплені зрубами¹⁵⁷. Ці котловани, на нашу думку, репрезентують вхідну шахту до підземної споруди. Знахідки в заповненні підземелля, представлені керамікою та побутовими речами давньоруського часу, а також дані радіовуглецевого аналізу деревини дозволили дослідникам датувати спорудження печери першою половиною XI ст., а її ремонт (укріплення) віднести до початку XIII ст., пов'язавши загибель будівлі з подіями 1240 р.¹⁵⁸ Важко погодитись із запропонованою С.І. Климовським інтерпретацією даного об'єкта як решток печерного чернецького скиту, що передував розбудові Ірининського монастиря¹⁵⁹. Архітектурно-планувальні особливості споруди (галерейний характер, облаштування ніш-полиць, каркасно-стовпова конструкція укріплення стін, відсутність лав та лежаків, сполучення з поверхнею шахтним прорізом тощо) не притаманні традиціям чернецького печерництва¹⁶⁰. З іншого боку, саме у такий спосіб влаштовувались пізньосередньовічні льохи, про що йтиметься далі. На господарський характер будівлі вказують і спеціальні піщані підсипки гідроізоляційного характеру на поверхнях полиць і долівок підземелля. Зрештою, ми не виключаємо, що дана печера існувала в структурі Ірининського монастиря, але вважаємо, що виконувала вона лише господарські функції¹⁶¹.

Подібну за будовою та призначенням споруду було досліджено і в 2002 р. під час археологічних розкопок на території сучасної садиби № 2 по вулиці Великій Житомирській¹⁶² (рис. 3, 4, 57). Тут було знайдено залишки зруйнованої підземної споруди у вигляді широкої (1,5–2 м) галереї завдовжки до 10 м із двома боковими камерами-відгалуженнями, що утворювали хрестоподібну конфігурацію підземелля. Попід стінами, що утворювали хрестоподібну конфігурацію підземелля, в нішоподібних підбоях були вкопані у долівку корчаги; нами галереї, в нішоподібних підбоях були вкопані у долівку корчаги; у бокових камерах розташовувались господарські ями, зокрема, велике грушоподібне зерносховище. Вхід до печери, прокладеної в матери-

ковому суглинку на глибині 2–2,5 м від денної поверхні, здійснювався через прямокутну шахту зі східцями й був оздоблений дерев'яними дверима. Через стародавній обвал підземелля водночас припинило своє існування й перетворилось на закритий археологічний комплекс. Знахідки із заповнення підземелля, а найголовніше, з його підлоги та ям (зокрема, скарб ювелірних речей) дозволяють визначити будівлю як господарський льох, споруджений у другій половині XII – на початку XIII ст., і також пов'язати його загибель з подіями 1240 р. Дослідники вважають, що ця печера існувала в господарській структурі Федорівського монастиря¹⁶³.

З цієї ж категорією пам'яток давньоруського періоду, мабуть, треба пов'язувати і печерну споруду на Старокиївській горі, виявлену в 1936 р. під час розкопок стародавнього рову в південній частині колишньої садиби Петровського поблизу Десятинної церкви (територія сучасної садиби № 2 по вулиці Володимирській). Вона являла собою залишки «підземної будівлі, що нагадує льох»¹⁶⁴. На її підлозі та бокових уступах були зафіксовані останки шести чоловік, а у заповненні знайдені фрагменти давньоруської кераміки, уламки скляних браслетів, вироби з заліза тощо. Також тут був виявлений невеличкий скарб із двох срібних гривень, поміщених у глиняний горщик. На думку дослідників, дана споруда припинила своє існування під час подій 1240 р.

Не виключено, що подібний характер мав і стародавній льох, знайдений у колишній садибі Орлова (район сучасної вулиці Десятинної)¹⁶⁵. У даній споруді також було виявлено скарб ювелірних виробів кінця XII – початку XIII ст.

Цікаво, що в трьох випадках давньоруські господарські льохи розташовувались у межах монастирських садіб. Можливо, це пов'язано з тим, що за умов переважно натурального господарства необхідність у великих за розмірами льохах на той час існувала лише в окремих найзначніших монастирях або князівських дворах. Пізніше, в період становлення ринкових відносин цей процес мав поширюватись. І справді, десь у XVI–XVII ст. господарське підземне будівництво в Києві набуває колосального розвитку, при цьому льохи споруджуються за стародавніми зразками, тобто відрізняються досить сталими планувальними особливостями (магістральна галерея з одним або кількома відгалуженнями) і зосередженням в обмежених фортечними укріпленнями районах міста, перш за все, у Старому місті та на Печерську.

Старе місто (у межах Старокиївської фортеці)

У межах Старокиївської фортеці пізньосередньовічні господарські печерні споруди зустрічаються повсюдно. Вкрай мала вивченість цих

об'єктів й досі не дозволяє виділити тут будь-які локальні комплекси, за винятком хіба що пам'яток, зосереджених на територіях монастирських садіб.

Зокрема, у садибі Софійського собору (сучасна садиба № 24 по вулиці Володимирській) частково досліджено залишки монастирських льохів, більшість із яких були покинуті та законсервовані ще наприкінці XVIII ст. за наказом митрополита Самуїла¹⁶⁶ (рис. 8). Зокрема, у 1916 р. одна з цих споруд, розташована за 20 м на північний захід від Софійського собору на глибині 5 м від сучасної поверхні, була обстежена О.Д. Ертелем (рис. 9). Підземелля являло собою ділянку печерної галереї, що проходила у південно-західному напрямку, а далі повертала на північ. Загальна довжина дослідженої ділянки, виконаної у суцільному материковому суглинку, сягала близько 25 м, ширина перевищувала 1 м, висота – 2–2,5 м. Склепіння галереї, частково укріплене цегляним муруванням XVII–XVIII ст., мало коробовий абрис. У стінах галереї фіксувалися численні ніші та нішоподібні камери, в склепінні – вентиляційні отвори. В одній із ніш розташовувалася спустошена схованка (про це свідчив напис-графіті кінця XVII ст. з інформацією про дату її розкриття: «... ВИКОПАНІ ГРОШІ РОКУ...»). Археологічні знахідки з заповнення печери датувалися в межах XI–XVIII ст. На думку дослідника, дана споруда мала давньоруське походження й спочатку служила фортифікаційним цілям; лише у XVII ст. її було реконструйовано, обмуровано цеглою та переобладнано для господарських потреб¹⁶⁷. У 1977–1978 рр. це підземелля було повторно вивчене І.Ф. Тоцькою, яка інтерпретувала його як пізньосередньовічний монастирський льох¹⁶⁸.

Аналогічні споруди були виявлені й в інших місцях садиби Софійського собору внаслідок провалів та рятувальних досліджень:

три обмуровані цеглою підземні галереї – поблизу Митрополичих покоїв (знахідка 1839 р.)¹⁶⁹;

ділянка обмурованої цеглою підземної галереї – біля північно-західного кута собору (провал середини XIX ст.)¹⁷⁰;

східчастий вихід з муруваної печерної галереї на поверхню – за 35 м на північ від собору (дослідження В.Г. Ляскоронського у 1925 р.)¹⁷¹;

ділянка печерної галереї з материковим циліндричним склепінням – за 40 м на північний захід від собору (провал 1948 р.)¹⁷²;

залишки обваленого муруваного льоху на глибині близько 3 м від сучасної поверхні – на території Митрополичого садка (дослідження І.Ф. Тоцької у 1972 р.)¹⁷³;

ділянка печерної галереї, частково прокладеної відкритим способом й істотно ушкодженої обвалами – біля східної стіни Братського корпусу (дослідження І.Ф. Тоцької у 1973 та 1976 рр.)¹⁷⁴ (рис. 10).

Восени 2004 р. нами було обстежено провал за 10 м на північний схід від Трапезної церкви, в якому досліджено зруйновану ділянку обмурованої печерної галереї завширшки 1–1,5 м та заввишки понад 1,5 м, що проходила у материковому суглинку на глибині 4–4,5 м від сучасної поверхні. Ця споруда являла собою залишки підземного монастирського льоху першої половини XVIII ст., що прямував з підвального приміщення Трапезної церкви в північно-східному напрямку¹⁷⁵. До речі, саме підвальне приміщення церкви являє собою велику склепінчасту камеру, з якої в північному та східному напрямках відгалужуються нині закладені печерні галереї.

Таким чином, у межах садиби Софійського собору зосереджується значна кількість господарських підземних споруд пізньосередньовічної доби. Деякі з них виникли під час будівництва існуючих нині наземних споруд монастирського ансамблю першої половини – середини XVIII ст. (Будинок митрополита і Трапезна церква), а деякі – існували ще в XVII ст. осторонь – на незабудованій ділянці між Софійським собором та Братським корпусом. На плані Києва 1695 р. на цій ділянці зазначено якісь дерев'яні будівлі, ймовірно, монастирські келії або господарські служби. На нашу думку, підземні льохи, пов'язані з цими будівлями, були покинуті після їх руйнації внаслідок пожежі 1697 р. Нові монастирські льохи споруджувались у наступному столітті вже на нових місцях – безпосередньо біля сучасних цегляних будівель.

Ціла група пізньосередньовічних льохів відома й на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (сучасні садиби № 2–6 по вулиці Трьохсвятительській).

Найбільший з них – так зв. «братський льох» – знаходиться за 20 м на південь від Трапезної церкви монастиря. Обстежувався О. Б. Авагяном у 70–80-х рр. XX ст. Складається з кількох анфіладно розташованих і обмурованих цеглою камерних приміщень завширшки 3–4 м і заввишки до 2,5 м кожне (рис. 5а). У стінах і циркульному склепінні цих приміщень фіксуються численні ніші та вентиляційні продухи, а також – отвори п'яти бічних галерей, що відгалужуються у східному, західному і південному напрямках. Галереї – завширшки 1–1,5 м, заввишки до 2 м – здебільшого мають помітний ухил й прокладені в материковому лесовому суглинку. Вони лише частково обмуровані цеглою. В їх стінах розташовані численні нішоподібні камери (2x2x2 м). Загальна довжина підземних приміщень даної споруди сягає близько 100 м. Деякі з галерей мають завалені продовження, одне з них спрямоване у бік Трапезної церкви, де існує великий підвал початку XVIII ст. Складна планувальна структура об'єкта дозволила деяким попереднім дослідникам співвіднести його з легендарними печерами

Михайлівського монастиря, нібито створеними за типом лаврських¹⁷⁶. Втім письмові джерела свідчать, що дане підземелля було господарським льохом XVII – XVIII ст., який призначався для збереження монастирських солінь та питних припасів¹⁷⁷.

У 1938 р. на північний схід від Трапезної церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря на глибині понад 3 м від сучасної поверхні археологічними розкопками було зафіксовано ділянку підземної будівлі завширшки не менш 2 м і завдовжки понад 3 м (рис. 6). До будівлі вели вузькі сходи з дев'ятьма сходами, виритими в материковому лесі. Стіни і перекриття споруди були укріплені дерев'яними брусами, що на час розкопок виявилися зруйнованими. У заповненні виявлено численні фрагменти скла та кераміки XVII – початку XVIII ст.¹⁷⁸ Дану споруду, очевидно, варто співвіднести з відомими за письмовими джерелами льодовиковими чи складським льохами, які існували у XVII–XVIII ст. при монастирській кухні¹⁷⁹.

Крім зазначених монастирів, середньовічні льохи існували також у садибі розібраної в 1784 р. дерев'яної Покровської церкви XVII ст. (район сучасної Михайлівської площі)¹⁸⁰, поблизу колишньої Трьохсвятительської церкви XII–XVIII ст. (сучасна садиба № 1 по вулиці Десятинній)¹⁸¹, а також на місці Приказної палати на Старокиївській горі (район сучасної садиби № 1 по вулиці Володимирській)¹⁸². Останні, на нашу думку, були зафіксовані археологічними розкопками 1910 р. у колишній садибі Трубецького й являли собою ділянку розгалуженої печерної галереї заввишки близько 2 м і завширшки до 1 м, що проходила на глибині 4 м від сучасної поверхні в західному напрямку. Археологічний матеріал у замивному заповненні був представлений знахідками як пізньосередньовічного, так і давньоруського періодів, що дозволило П.П. Толочку трактувати об'єкт як давньоруський таємний хід¹⁸³. Втім розташування його досить далеко від лінії укріплень, глибина залягання, розгалуженість та параметри свідчать скоріше про пізньосередньовічний та господарський характер споруди¹⁸⁴.

Надзвичайно цікавий комплекс господарських підземель було виявлено і в межах колишньої Стрілецької слободи Старокиївської фортеці (район кварталу між сучасними вулицями Стрітенською, Гончара, Стрілецькою та Рейтарською). Тут у результаті розкопок було розкрито декілька середньовічних льохів. Перший із них знайдено у 1889 р. на території колишньої садиби Посудзєвського (перетин сучасних вулиць Гончара та Стрітенської) (рис. 11). Льох являв собою печерну галерею завдовжки близько 20 м, що проходила в материковому лесі на глибині 6 м від сучасної поверхні з північного заходу на південний схід. Галерея завширшки 1 м і заввишки 1,6–1,7 м мала відчутний ухил,

4 ніші в стінах і два відгалуження (на північ та південь) завдовжки, відповідно, 10 і 7 м. Південне відгалуження було частково обмуроване цеглою XVII ст., на його стіні фіксувалося графіті: «1680 МЦА АПРЕЛЯ 5» (тобто: «місяця квітня 5-го числа 1680 року»; можливо, йдеться про дату початку роботи мулярів). У своєму продовженні всі галереї були перекриті обвалами. В заповненні споруди виявлено численні уламки дерев'яних діжок і скляного посуду, що дозволило дослідникам інтерпретувати ділянку як винний льох XVII ст.¹⁸⁵ У 1912 р. продовження північного відгалуження цієї споруди було простежено в провалі на проїзній частині вулиці Стрітенської¹⁸⁶.

Другий льох було відкрито в 1914–1915 рр. на території колишньої садиби Зівала (район перетину сучасних вулиць Стрітенської та Стрілецької). Він являв собою печерну галерею, прокладену з ухилом у південно-західному напрямку на глибині 5–6 м від сучасної поверхні. Галерею простежено на відстані 15 м. У її стінах зафіксовано 4 ніші, а в материковому склепінні – кілька вентиляційних отворів. Як і в попередньому випадку галерея мала два відгалуження, одне з яких (південне) завершувалося просторою камерою. Інші продовження були перекриті обвалами. Археологічні розкопки печерних заповнень не проводилися. О.Д. Ертель вважав, що дана споруда була пов'язана з підземеллями Софійського собору і складала з ними єдину фортифікаційну систему¹⁸⁷. І.Я. Стелецький, який оглядав печеру в 1917 р., також відносив її до давньоруського часу й інтерпретував як прохід до таємного сховища легендарної бібліотеки Ярослава Мудрого¹⁸⁸. Втім для такого визначення немає жодної підстави. З огляду на те, що конфігурація цієї ділянки практично ідентична попередній, а садиби, в яких вони виявлені, сусідять між собою, можна припустити, що і дана печера служила пізньосередньовічним льохом.

Нарешті, ще одну, очевидно, аналогічну печерну ділянку цієї ж групи споруд було виявлено на початку XX ст. на території колишньої садиби Лещинського (район перетину сучасних вулиць Рейтарської та Стрілецької). Вона являла собою залишки зруйнованої печерної галереї, археологічні розкопки якої не проводилися, а окремі знахідки з її заповнення відносилися виключно до XVII ст.¹⁸⁹

Схожу за будовою споруду було виявлено у 1901 р. на території колишньої садиби Товариства релігійно-моральної просвіти (район сучасних садиб № 6, 6/11 по вулиці Великій Житомирській). Підземелля за описом являло собою розгалужену на зразок шестираменного хреста печерну галерею, прокладену в материковому лесі на глибині 5,5–6 м від сучасної поверхні. Висота галереї 1,7 м, ширина 1,4 м; її склепіння – стрільчасті, місцями густо вкриті кіптявою. Археологічні розкопки пе-

черних заповнень не проводилися. На думку М. Петрова, дане підземелля було споруджене як господарський льох наприкінці XVI–XVII ст.¹⁹⁰

Немає сумніву, що на території Старокиївської фортеці існували й інші аналогічні будівлі. Про це свідчать численні провали, що час від часу відбуваються в районі Софійського майдану, Михайлівської площі, по трасі вулиці Володимирської, в інших місцях Старого Києва¹⁹¹. Вірогідно, концентрації цих споруд на території Старокиївської фортеці відзначають місця розташування певних громадських осередків пізньосередньовічного міста – садиби монастирів, церков, державних установ або навіть крамниць та шинків. На нашу думку, саме локалізація стародавнього шинку пояснює скупчення розгалужених льохів на території Стрілецької слободи.

Печерська фортеця

У межах Печерської фортеці середньовічні льохи також розподілені нерівномірно. Їх надзвичайно багато на території Печерської цитаделі XVII–XVIII ст., у меншій кількості вони зустрічаються на території Нової фортеці першої половини XIX ст.

У цитаделі найзначніша концентрація господарських підземель XVI–XVIII ст. спостерігається в Києво-Печерській лаврі (територія сучасних садиб № 21–25 по вулиці Січневого повстання), переважно в межах Верхньої території монастиря (рис. 25). Не виключено, що свого часу ці підземні споруди складала навіть єдину систему. Принаймні це цілком відповідає характеру такої складної господарської інституції, якою була середньовічна Лавра.

Грунтовне вивчення цих підземель почалося порівняно недавно, численні лаврські підземелля відомі завдяки випадковим знахідкам та провалам, що траплялися на території монастиря впродовж останнього століття. Зокрема, у 1958 р. на північ від Троїцької надбрамної церкви в результаті провалу було виявлено ділянку розгалуженої печерної галереї заввишки 2 м і завширшки близько 1 м, що проходила на глибині 7 м від сучасної поверхні з південного сходу на північний захід. Стіни і склепіння галереї були обмуровані цеглою XVII–XVIII ст. У стінах фіксувалися численні ніші, а також похилий вузький вихід на поверхню, що служив, імовірно, вентиляційною шахтою. На думку дослідників, дана споруда мала фортифікаційне призначення і була зведена за часів будівництва Печерської цитаделі¹⁹². Втім планування підземелля та його ніші, розташовані в «шаховому порядку» (як і в льохах Софійського собору та Михайлівського Золотоверхого монастиря), вказують на господарський характер споруди. На початку 1960-х рр. цю споруду на господарський характер споруди. На початку 1960-х рр. цю споруду дослідили більш широко, після чого її було забутовано¹⁹³. Як видно з

опублікованого нещодавно плану цієї споруди, вона складалася з трьох окремих ділянок, кожна з яких на початку мала окремий камерний вхід з боку монастирського двору (рис. 26 a, b, c), лише згодом об'єднаних між собою підземними проходами (рис. 26 d, e)¹⁹⁴.

Значна концентрація підземних споруд спостерігається також у районі 4-го корпусу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника – так зв. келій соборних старців (рис. 25B):

у 1962 р. у середній частині корпусу, з боку його подвір'я, було виявлене підземелля у вигляді склепінчастої камери (5x6 м), від якої на схід прямувала похила печерна галерея¹⁹⁵;

у 1973–1974 рр. також у середній частині корпусу було обстежено 40-метрову звивисту печерну галерею завширшки 1,2–1,4 м, заввишки 1,6–2 м, прокладену на невеликій глибині в південному напрямку. У стінах галереї виявлено кілька камер та численні ніші¹⁹⁶. Повторне розчищення споруди у 1989 р. дозволило дослідити ще 10 м цієї галереї та з'ясувати, що окремі її ділянки виникли в різні часи – від XVI до XVIII ст.¹⁹⁷;

у 1980-х рр. у західній частині корпусу на глибині 5–7 м від сучасної поверхні було відкрито велику підземну камеру (4,4x5,4x2,7 м) із вхідним східчастим проходом та двома галерейними відгалуженнями – на захід і південь. Південна галерея завширшки 0,67–0,95 м та заввишки 1,7–2,1 м поступово повертала на схід і на відстані 20 м завершувалася пізнішим замуруванням. У стінах галереї зафіксовано аркові ніші. Вважається, що дана споруда є монастирським льохом початку XVIII ст.¹⁹⁸;

крім зазначених, на подвір'ї 4-го корпусу (у західній, центральній та східній його частинах) зафіксовано цілий ряд льохів, що складають мережу галерейних і камерних приміщень загальною довжиною близько 100 м. Деякі з них мають відгалуження, що прямують у бік Успенського собору й на певній відстані завалені. Не виключено, що дані відгалуження, між іншим, могли слугувати своєрідними підземними комунікаціями: для прихованих переходів із приміщень корпусу у соборну церкву.

Декілька льохів зосереджено під Економічним корпусом (7-й корпус заповідника): у північній частині корпусу – 15-метрова ділянка печерної галереї з нішами в стінах і двома відгалуженнями (по 6–7 м довжини кожне); у південній частині – склепінчасті камери з 8-метровою печерною галереєю, що відгалужується від них на північний захід, та східчастим виходом на поверхню зі сходу (рис. 25c).

Крім того, великий монастирський льох обстежено на території митрополичого садка на північний схід від так зв. «вежі Кушніка» (рис. 27). Він являє собою прямокутне в плані приміщення (9,6x6x3,5 м) з прямоу-

ючою від нього на схід десятиметровою похилою печерною галереєю завширшки 1,6 м і заввишки 1,8 м. Галерея мала два відгалуження на південний схід завширшки 1,5 і заввишки 1,9 м кожне. Довжина одного з них 15 м, іншого – близько 20 м. З поверхнею споруда поєднувалася східчастим проходом. На думку дослідників, дане підземелля слугувало монастирським льохом й було споруджене у XVIII ст.¹⁹⁹ Опубліковані нещодавно архівні документи дозволяють стверджувати, що на початку XIX ст. він служив головною винницею монастиря²⁰⁰.

Біля колишньої монастирської позолотної майстерні (31-й корпус заповідника) також виявлено стародавній льох, що складався з цілого ряду камерних і галерейних приміщень загальною довжиною близько 20 м зі східчастим виходом на поверхню. Льох датується серединою XVIII ст. і виник раніше будівлі, до якої він зараз прилягає²⁰¹. Поруч, поблизу колишньої лаврської поварні у 1990 р. випадково було відкрито великий льох для монастирських солінь²⁰².

У 1888–1890 рр. (а потім – у 1894, 1952–1953, 1958, 1962, 1984–1986, 1992 рр.) велике пізньосередньовічне підземелля було зафіксовано на глибині 7–8 м від сучасної поверхні біля північного фасаду митрополичих покоїв (рис. 28a). Детально досліджене у 1985–1986 рр. та 1992 р., воно являє собою склепінчасту камеру (5 x 3 м), від якої відгалужується декілька похилих печерних галерей. Південно-західна на відстані 4 м від початку повертає на захід і закінчується вертикальним колодязем (нині тут облаштовано вхід). Північно-східна завдовжки 25–30 м повертає на південний схід і на певній відстані завершується завалом. Третя галерея завширшки до 2 м прямує на схід і на відстані 3,5 м відкривається в склепінчасту камеру розмірами 7 x 4 м з нішоподібними відсіками в стінах. Далі галерея продовжується з ухилом на північний схід з низкою відгалужень та ніш у стінах. Загальна довжина підземелля, обмеженого завалами, перевищує 100 м²⁰³. Деякі дослідники вважають, що означена підземна споруда мала фортифікаційне призначення²⁰⁴. З іншого боку, архівні матеріали свідчать, що основу її склали приміщення монастирського винного льоху першої половини XVII ст.²⁰⁵ Втім, на наш погляд, цікавим є припущення, що після побудови нового винного льоху (біля вежі Кушніка) стару винницю використали як частину підземної комунікаційної системи, що поєднувала найважливіші будівлі верхньої території Лаври у XVIII–XIX ст.²⁰⁶

Про існування інших підземних споруд свідчать численні провали, що траплялися в різні роки на всій Верхній території монастиря, зокрема: між Успенським собором, трапезною і друкарнею (1863); поблизу лаврської дзвіниці (1894); біля 7-го (економічного) корпусу (1948, 1954 і 1963 рр.); за 40 м на південний захід від лаврської дзвіниці

(1950); у митрополичому садку (1951) та поблизу 2-го корпусу (1963)²⁰⁷. На нашу думку, усі вони фіксують місця розташування підземних льохів, що були споруджені водночас з існуючими нині монастирськими корпусами вже у XVIII–XIX ст. Їх призначення – зберігання припасів їжі, монастирського інвентарю, особистого чернецького скарбу та громадських коштовностей, продукції різноманітних монастирських майстерень. Сподіваємось, що спелео-археологічні дослідження цього надзвичайно цікавого підземного комплексу, започатковані співробітниками заповідника останнім часом, дозволять поточнити хронологію та деталізувати призначення цих об'єктів.

Крім лаврських підземель у межах Печерської цитаделі (Старої Печерської фортеці) відомі й інші господарські підземні споруди. Зокрема, значні за розмірами льохи розташовувалися в садибах колишнього Намісницького правління (сучасні садиби № 29–31 по вулиці Січневого повстання) та Печерського Арсеналу (сучасна садиба № 30 по вулиці Січневого повстання), де неодноразово фіксувалися провали ґрунту на поверхні²⁰⁸. В 2005–2006 рр. під час археологічних досліджень Печерського Арсеналу було відкрито вхідні шахти кількох печерних льохів XVI–XVII ст., а також декілька просідань ґрунту, які ймовірно викликані руйнацією аналогічних підземель²⁰⁹. З огляду на місце розташування та датування цих об'єктів, їх варто пов'язувати з господарською діяльністю Вознесенського жіночого монастиря, який знаходився на місці Арсеналу до середини XVIII ст.

Розгалужені господарські льохи відомі також на території Нової Печерської фортеці першої половини XIX ст. Зокрема, цікаві підземелля існували в садибі колишнього гетьманського палацу Івана Мазепи (сучасна садиба № 17 по вул. Аніщенка). Частина з них була відкрита при розбиранні фундаментів палацу у 1912 та 1952 рр.²¹⁰ Комплекс являв собою складну систему підземних приміщень, від яких у різні боки відгалужувалися численні печерні галереї. Археологічні дослідження комплексу не проводилися. Можна тільки здогадуватись, що дані підземні споруди служили пізньосередньовічними льохами, хоча й не виключено, що деякі з них були пов'язані комунікаційними проходами з фортифікаційними підземеллями Печерської цитаделі.

Комплекс льохів на території колишнього Пустинно-Микільського монастиря XVI–XVIII ст. (район сучасних садіб № 11–13 по вулиці Січневого повстання) був зафіксований під час рятівних досліджень 1913, 1938, 1949 та 1952 рр.²¹¹ Центральне приміщення комплексу розташовувалося практично на краю обриву, у східній частині садиби. Воно являло собою простору камеру з циркульним склепінням, виконаним із цегли на глибині близько 1 м від сучасної поверхні. Від цього

приміщення на південь та південний захід прямували необмуровані печерні галереї, у продовженні своєму завалені. Одна з цих галерей проходила попід Микільською вулицею і мала відгалуження, що закінчувалися тупиками²¹². Археологічні розкопки цих споруд не проводилися, але загальна конфігурація об'єктів (галерейні відгалуження від центрального камерного приміщення) дозволяє за численними аналогіями визначати їх як залишки монастирських льохів XVII–XVIII ст.

Ще одне господарське підземелля, що функціонувало в зв'язку з культовою спорудою, було досліджене у 1991 р. у садибі колишньої церкви Миколи «Слупського» (сучасна садиба № 3/2 по вулиці Січневого повстання)²¹³. Підземелля являло собою невеличку, але досить складну, лабіринтову систему камерних (1–1,5 x 1,5–2 x 1,2–1,8 м) приміщень, поєднаних між собою короткими відрізками печерних галерей, загальною довжиною близько 20–25 м (рис. 13). Споруди виконано в материковому лесовому суглинку на глибині 4 м від сучасної поверхні. Вхід до печери відкривається на краю Дніпровського схилу над Парковою дорогою. У стінах приміщень і галерей зафіксовано велику кількість ніш для світильників, а також залишки замаскованого тайника (на час досліджень вже спустошеного). Склепіння переважно горизонтальні, вкриті кіптявою. На стінах зустрічаються графіті – малюнки хрестів та молитовні написи XVIII–XIX ст. У заповненні печери зібрано археологічні знахідки побутового характеру того ж часу. На нашу думку, досліджене підземелля виникло близько середини XVIII ст. і слугувало господарським льохом у садибі церкви св. Миколи до будівництва укріплень Микільської брами Нової Печерської фортеці.

Значна група печерних господарських споруд існувала на території колишнього Печерського містечка – слободи, що сформувалася ще наприкінці XVIII ст. на північний захід від Цитаделі, за межами її еспланадної зони, і згодом потрапила до території Нової фортеці (район сучасних вулиць Московської, Кутузова, Мирного та Рибальської). Тут у різні роки були зафіксовані залишки декількох характерних підземель.

Одне з них було відкрито у 1899 р. на території колишньої садиби Зайцева (район перетину сучасних вулиць Рибальської та Гусовської)²¹⁴. Воно являло собою прямокутне в плані необмуроване печерне приміщення, виконане в материковому лесі на глибині 8 м від сучасної поверхні. До приміщення прилягала печерна галерея завширшки близько 2 м і заввишки до 2,5 м. На відстані 15 м ця галерея розгалужувалася: права ділянка на відстані 7,5 м завершувалася тушиком, ліва – валася; права ділянка на відстані 7,5 м завершувалася склепіння галереї була завалена на самому початку. Стіни і циркульні склепіння галереї мали сліди ретельного зачищення та кіптяви, в них подекуди фіксувалися вентиляційні отвори.

У 1908 р. у садибі № 52 по вулиці Московській (сучасна садиба № 6 по вул. Кутузова) було відкрито ділянку також необмурованої печерної галереї, прокладеної в материковому лесі в південно-західному напрямку. Ширина галереї, простеженої на значній відстані, становила 1 м, висота – понад 1,5 м²¹⁵.

У 1953 р. у садибі № 5/7 по вулиці П. Мирного (сучасна адреса – вулиця О. Копиленка, 6) було розкопано ділянку печерної галереї, укріпленої цегляним муруванням й прокладеної на глибині 6,5 м. Галерея проходила у північному напрямку, а потім завертала на схід. Ширина її становила понад 1 м, висота 1,6 м. І.М. Самойловський вважав, що дана споруда мала виключно фортифікаційне призначення й датував її за монетними знахідками та характером мурувань кінцем XVIII – початком XIX ст.²¹⁶

У 2000–2001 рр. цю споруду було повторно досліджено (рис. 15, 16). При цьому з'ясувалося, що вхідна її частина була збудована в 30-ті рр. XIX ст., а відгалуження – близько середини XIX ст.²¹⁷ Обидва етапи безпосередньо пов'язані з двома реконструкціями Нової Печерської фортеці. Втім сама споруда мала господарський характер. Про це свідчать і характерні нішоподібні камери, і численні гачки та скоби у стінах і склепінні галерей, призначені для кріплення та підвішування. З іншого боку, не виключено, що споруда виконувала й певні фортифікаційні функції, зокрема, комунікативні: східне відгалуження підземелля, завалене на відстані 20 м, має напрямок у бік Наводницької фортечної башти, по трасі якого зафіксовано цілий ряд провалів та просідань ґрунту. Залишається додати, що будівництво даної споруди відбувалося за участю київських фортифікаторів, про це свідчить характер підземних мурувань, аналогічний кладкам фортечних стін середини XIX ст.

Крім того, з цієї ж групою льохів ймовірно пов'язані численні провали ґрунту на поверхні, що відбувалися впродовж останнього століття в даній місцевості: у 1894 р. – посеред провулка Кутузова; у 1897 р. – у колишній садибі Гудим-Левковича (район сучасної вулиці Гусовського); у 1990–1991 рр. – у садибі Введенської церкви²¹⁸. До підземель останньої належить і невеличкий напівпечерний льох, обстежений нами у 2002 р. на території сучасної садиби № 8 по вулиці П. Мирного (рис. 17, 18). Цей льох являв собою просторе (7х5х2,5 м) камерне приміщення з циліндричним склепінням, вимурованим на глибині 1 м від сучасної поверхні²¹⁹. У стінах приміщення зафіксовано 5 просторих ніш з пазами від дерев'яних полиць та навісами від шафових ступок. З поверхнею підземелля поєднувалося східчастим проходом та кількома вентиляційними продухами. З'ясовано, що мурування льоху були зведені в першій половині XIX ст. у спеціальному котловані, після чо-

го – засипані землею. Як і у випадку з підземеллям 1953 р. характер мурувань дозволяє припустити, що до будівництва цієї споруди були причетні київські фортифікатори. Розташування ж льоху на території колишньої садиби Введенської православної громади свідчить про церковно-господарське його призначення.

Цікаву підземну споруду було знайдено внаслідок провалу, що трапився у 1890 р. на проїзній частині вулиці Московської поблизу казарми жандармського полку (сучасна садиба № 22 по вулиці Московській). Споруда являла собою розгалужену печерну муровану галерею завдовжки близько 80 м з кількома камерними приміщеннями та численними нішами у стінах (завглибки до 1,5 м і заввишки близько 1 м кожна)²²⁰. У підземеллі знайдено уламки дерев'яних діж, скляні пляшки тощо. На думку В.І. Гошкевича, який обстежував цю споруду, вона була льохом старого печерського гостинного двору, що існував наприкінці XVIII ст. і був зруйнований пожежею 1817 р.²²¹

Поділ

Київський Поділ здавна був районом ремісників і торговців, до того ж захищеним валами і кріпосними стінами. Саме тут, у безпосередній близькості до річкової гавані розташовувалися основні склади місцевої та привізної продукції. У зв'язку з цим варто було б очікувати особливої концентрації льохів складського характеру саме у даній місцевості. Однак низинне розташування цього району призводило до частих його підтоплень у період повеней. Тому геологічну основу Подолу складають нашарування річкового піску, непридатного для виготовлення печерних споруд. Принаймні у давньоруський час, як встановлено під час археологічних досліджень, для збереження продукції ремісничого виробництва тут здебільшого користувалися лише заглибленими підвалинами наземних будівель²²².

Лише в пізньому середньовіччі, в зв'язку зі змінами дніпровської заплави та нагромадженням понад пісками могутнього шару щільного ґумусу, на Подолі виникають підземні споруди, переважно в тих частинах, що прилягають до підніжжя київських гір. Ймовірно, відсутності численних великих льохів у даному районі навіть у пізньосередньовіччя сприяла й особливість місцевої житлової забудови. Практично до пожежі 1811 р., яка спричинила докорінне перепланування місцевості, подільські садиби мали досить великі розміри та вільне розташування. Їх господарі значно менше потерпали від нестачі життєвого простору, аніж мешканці київських фортець.

Зрештою, на території історичного Подолу нині відомо лише півтора десятка старовинних підземних споруд виключно господарського

характеру. Зокрема на території колишнього Житнього ринку (район сучасної вулиці Житній ринок) у середині XIX ст. було виявлено групу підземних галерей різної розгалуженості та довжини. Археологічні дослідження цих споруд не проводилися. За свідченнями місцевих старожилів, дані печери слугували господарськими льохами при «латинському кляшторі» XVI–XVII ст.²²³

Ще один стародавній льох було виявлено у 1899 р. на захід від Покровської церкви біля підніжжя гори Уздихальниці на території колишньої садиби Романцова (район сучасного перетину Покровського провулка та вулиці Боричів Тік). Тут розташовувалась ділянка печерної галереї заввишки близько 2 м, прокладена в материковому лесовому суглинку на відстань понад 6 м. У печері знаходився скарб срібних польських монет XVII ст.²²⁴ Вірогідно, і у цьому місці існував великий льох, що був використаний господарем як схованка для коштовностей.

Цікава споруда була виявлена під час будівельних робіт 1893 р. на схід від церкви св. Миколи Притиска (район сучасного перетину вулиць Хоривої та Флорівської). Вона являла собою простору підземну камеру, пов'язану галереєю з підвальним приміщенням наземного будинку XIX ст.²²⁵ Археологічні дослідження не проводилися, втім особливості планування (поширення за межі сучасної забудови) дозволяють інтерпретувати дану споруду як господарський льох, що виявився занедбаним після пожежі 1811 р. Ймовірно, аналогічне підземелля розташовувалося і в районі сучасного перетину вулиць Хорива та Межигірської, де в 1897 р. було зафіксовано потужний провал ґрунту.²²⁶

У 1951 та 1979 рр. подібні споруди були виявлені й поблизу церкви Успіння Богородиці Пирогощої на Контрактовій площі, де на глибині 3–4 м від сучасної поверхні розташовувалося декілька округлих у плані приміщень з купольними цегляними склепіннями, поєднаних короткими підземними переходами і заваленими галерейними відгалуженнями.²²⁷ Вхід до підземелля, напевне, знаходився у підвалі колишньої дзвіниці Успенської церкви (рис. 32). Археологічні дослідження цієї споруди не проводилися, хоча, за підсумками авторських спостережень 1979–1980 рр., її можна інтерпретувати як церковний господарський льох XVII–XVIII ст.

Крім того, письмові джерела XVIII ст. згадують про «кам'яні» (тобто обмуровані цеглою) льохи на території Подолу в садибах колишніх Петропавлівського (сучасна садиба № 3 по вулиці Миколопритиській) та Братського монастирів (район сучасного перетину вулиці Г. Сковороди та Контрактової площі), церкви св. Костянтина та св. Олени (район сучасного перетину вулиць Костянтинівської та Оленівської).

а також двох гостинних будинків (у сучасних садибах № 4 по вулиці Покровській та № 1–3 по вул. Хорива)²²⁸.

Палацова ділянка

Облаштування Палацової ділянки в Києві почалося досить пізно – на початку XVIII ст. Втім і раніше урочища, що увійшли до її складу (Клов, Липки та Провалля) були подекуди заселені: тут розташовувалися вже згадувані форти XVII ст. (зокрема, так зв. «Скородум»), а також Кловський маєток Києво-Печерської лаври, побудований на місці зруйнованого Влахернського монастиря XI–XII ст. Про існування на території цього лаврського маєтку великих льохів свідчать джерела кінця XVIII ст., називаючи підземелля стародавніми і вже занедбаними.²²⁹ Розташовані у садибі Кловського палацу XVIII ст. (район сучасної садиби № 8 по вулиці П. Орлика), ці споруди неодноразово виявлялися провалами й осіданнями ґрунту, хоча дослідження їх досі не проводилися.²³⁰

З Кловським монастирським маєтком ймовірно треба пов'язувати знахідку 1934–1935 рр. великого підземелля на території сучасної садиби Міністерства внутрішніх справ України (район сучасних садиб № 6–18 по вулиці академіка Богомольця). Споруда являла собою ділянку печерної галереї завширшки 0,8 м і заввишки 1,8 м, прокладеної в лесовому суглинку на глибині близько 8 м від сучасної поверхні. В межах дослідженої ділянки галерея мала східчастий вихід на поверхню, вимурований із цегли XVII ст. На відстані 8 м від входу галерея розгалужувалася у південному та північному напрямках, де на певній відстані була перекрита обвалами. Місцями стіни й склепіння споруди були обмуровані пізньосередньовічною цеглою. Археологічні розкопки заповнення не проводилися.²³¹

Крім того, у даній місцевості на північ від Микільської брами Нової Печерської фортеці на території Маріїнського парку (район сучасної садиби № 9 по вулиці Грушевського) в 1901 р. було виявлено ділянку стародавнього льоху у вигляді двох поєднаних галерей загальною довжиною близько 40 м (галереї у своєму продовженні виявилися заваленими). Ширина галерей – понад 1 м, висота – близько 2 м. Стіни та склепіння їх були обмуровані цеглою. У стінах зафіксовано 26 ніш розмірами 1x1x1 м кожна. На стінах зберігалися написи, найстаріший з яких свідчив про відвідування даної споруди у 1839 р. Народні перекази пов'язували ці підземелля з діяльністю київської масонської ложі. Втім розташування печери в еспланадній зоні Печерської фортеці, а також її галерейне (з нішами в стінах) планування дозволяють інтерпретувати підземелля як господарський льох XVIII ст., очевидно по-

в'язаний зі слобідським поселенням, що знаходилося у даному місці і було знесене при будівництві фортечних укріплень на початку XIX ст.²³²

Печерні монастирі

Печерні монастирі — одна з найцікавіших категорій стародавніх підземних споруд на території Києва. Ці пам'ятки здебільшого представлені досить великими комплексами, що поєднують у собі приміщення різного призначення: житлові (келії та затвірницькі камери), господарські (льохи для зберігання припасів і виробничі приміщення), культові (церкви, каплиці та поховальні катакомби різноманітного характеру). Культові споруди печерних монастирів є найвиразнішими з точки зору архітектури, їх інтер'єри значно складніші, аніж в інших підземеллях міста. В монастирських печерних комплексах зосереджена й більша кількість археологічних артефактів та настінних графіті.

З іншого боку, київські печерні монастирі менш відчутно пов'язані з історичною забудовою міста. Вони формувалися за іншим принципом: характерна риса цієї категорії старожитностей — їх розташування за межами фортечних укріплень, у дещо ізольованих місцинах. Це було викликано певними практичними та ідеологічними засадами: для некрополів — необхідністю санітарного та сакрального відокремлення від житлової зони; для монастирських помешкань — спрямованістю ченців на усамітнення, відлюдництво, зрікання мирського життя тощо.

Втім у місцезнаходженні печерних монастирів також простежується певний містобудівний аспект: усі вони так чи інакше тяжіють до різних приміських поселень — селищ, замків, укріплених маєтків. У такому суспільстві ченці, на наш погляд, шукали певні засоби безпеки на випадок військових дій та, безумовно, джерела провізії у повсякденному житті²³³. Згодом ці осередки ставали передмістями й поступово формували міську територію. Разом з ними, втрачаючи первинні риси та набуваючи нових, до меж міста потрапляли й монастирські підземні споруди.

Вважається, що традиція чернечого печерництва має єгипетсько-палестинське походження, хоча на територію Давньої Русі вона потрапляє завдяки афонським місіонерам лише на початку XI ст. й вперше виявляється, очевидно, у Києво-Печерському монастирі. Впродовж XI—XII ст. цей монастир постав як центр великого чернечого осередку — так зв. лаври, що включала в себе, крім головної обителі, численні підлегли монастирі — скити та пустині в околицях Києва і далеко за його межами (однією з таких «філій» Печерського монастиря був, зокрема, печерний Богородичний монастир у Чернігові)²³⁴. Навіть ті монастирі, що виникали незалежно від Печерської обителі (зокрема, Ви-

дубицький та Кирилівський), так чи інакше дотримувалися лаврської традиції, принаймні наслідуючи їй, вони містили печерні комплекси. Ця тенденція збереглася й у пізньому середньовіччі і навіть у XIX ст., коли було споруджено найпізніший в Києві печерний монастирський комплекс у Преображенському скиті на Мишоловці.

По суті, печерні монастирі є найбільш вивченими підземними пам'ятками Києва і, без сумніву, найціннішими в архітектурно-археологічному відношенні. Лесова порода, в якій створювались чернечі печери, відмінна від твердих скельних порід півдня Східної Європи та Малої Азії. Вона дозволяла киянам споруджувати великі лабіринти, далеко заглиблені у материкову товщу. З іншого боку, особливості лесового суглинку обмежували печерників в обсягах створюваних ними порожнин, змушували задовольнятися дуже аскетичним архітектурним декором, ледь наміченими, але не проробленими детально елементами інтер'єрів. Усе це сприяло формуванню унікального архітектурного стилю, який надалі широко розповсюдився по всій Східній Європі. Є підстави вважати, що саме аскетичність побуту ченців-печерників значною мірою вплинула на формування середньовічного вчення ісіхастів та його східнослов'янського втілення — чернечого старецтва²³⁵.

Печерні комплекси Києво-Печерської лаври

Печерний ансамбль Києво-Печерської лаври, розташований на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та відновленого Свято-Успенського монастиря (сучасні садиби № 21—24 по вулиці Січневого повстання), складається з двох великих самостійних комплексів — так зв. Ближніх (або Антонієвих) та Дальніх (Феодосієвих) печер у товщі суміжних виступів Печерської височини. Лаврські печери ймовірно є найдавнішими чернечими підземеллями в Придніпров'ї. Саме тут було започатковано традицію східнослов'янського чернечого печерництва. Крім того, наявність письмових джерел з давньої історії монастиря, ступінь археологічного дослідження його печер дозволяють розглядати лаврські підземелля як зразкові для всієї Східної Європи²³⁶.

Згідно з давньоруським літописом Києво-Печерський монастир було засновано як печерне поселення ченців-відлюдників у першій половині — середині XI ст.²³⁷ У перші ж десятиліття існування монастиря тут сформувалося кілька самостійних печерних комплексів, що фіксують первинну відлюдницьку (келіотську) організацію цього осередку. Згодом, наприкінці XI ст., з переходом до спільного (кіновіального) проживання братії монастир було перенесено з печер на поверхню гори, а самі печери аж до XVII ст. використовувалися переважно як мона-

тирський некрополь та місце самотніх подвигів окремих затвірників. Крім того, починаючи з XV–XVI ст. лаврські печери було перетворено на місце масового паломництва, для чого деякі галереї перепланували й обмурували цеглою, печерні церкви – розширили та модифікували, а частину стародавніх поховань перемістили в ізольовані порожнини. Зрештою, лаврські печери втратили свій первинний вигляд, за винятком окремих ділянок, хоча й останні перестали бути закритими археологічними комплексами²³⁸. Зазначені зміни в архітектурі та плануванні лаврських печер чудово простежуються при співставленні їх планів XVII–XIX ст.²³⁹

Найдавнішим печерним комплексом на території Києво-Печерського монастиря вірогідно є Дальні (або Феодосієви) печери (рис. 30). Саме тут близько середини XI ст. розташовувалася літописна «велика печера», в якій мешкали засновники лаври²⁴⁰. Втім пізніше реконструкції знищили цей первинний осередок, створивши 300-метровий лабіринт галерейних та камерних приміщень (церков та поховальних катакомб), виконаних у шарі метаморфованого пісковика на глибині 15–20 м від сучасної поверхні²⁴¹. Концентрації печерних приміщень дозволяють виділити в межах цього комплексу три ділянки.

На першій з них, розташованій у північно-східній частині комплексу поблизу нижнього входу, зосереджені найбільші печерні церкви – Різдва Христового та преп. Феодосія Печерського, а також – декілька приміщень келійного типу (камери розмірами 2x2x2 м із материковими виступами-«лежаками» уздовж стін) (рис. 30а–с). Одна з цих камер, досліджена у 1982 р., вважається келією преп. Феодосія Печерського²⁴² (рис. 30с). Не виключено, що саме тут знаходилося найдавніше чернече поселення, яке складалося з кількох келій та печерної церкви на місці сучасної церкви преп. Феодосія Печерського (рис. 30b). Ймовірно частина первинних житлових приміщень пізніше була використана для створення церкви Різдва Христового (рис. 30a). Особливості планування ділянки вказують на те, що на початковому етапі вона складалася з розрізнених печерних споруд – відлюдницьких жител, згодом об'єднаних між собою переходами. Основу ділянки, на нашу думку, складала невеличка галерея, яка нині відокремлює дві печерні церкви, а в давнину, вірогідно, мала окремий вихід на поверхню. В даний час ця ділянка є пам'яткою переважно пізньосередньовічної підземної архітектури. Втім деякі її відгалуження мають здавна обвалені продовження, надзвичайно перспективні для археологічних розкопок.

Друга ділянка комплексу розташована в його західній частині і представлена кількома розгалуженими й закільцьованими галереями, зосередженими навколо Благовіщенської печерної церкви (рис. 30d–f).

Традиційно вважалося, що саме Благовіщенська церква є найдавнішим печерним осередком лаври²⁴³. Однак звертає на себе увагу неканонічна орієнтація церковного простору – з півночі на південь (рис. 30d). Крім того, дослідженнями 1968 р. у стінах навколишніх галерей було зафіксовано численні катакомбні приміщення, переважно так зв. локули – ніші з поодинокими похованнями XV–XVIII ст.²⁴⁴ Виходячи з цього можна припустити, що дана ділянка сформувалася не раніше XV ст. і використовувалася винятково для поховань померлої братії. Крім того, на зазначеній ділянці розташовано верхній вхід до печер з Аннозачатівської наземної церкви, створений у XVIII ст. (рис. 30e), а також – пізньосередньовічну затвірницьку келію, що складається з двох сполучених між собою камер із вимурованими з цегли «лежаками» вздовж стін (рис. 30f).

З південного сходу до цієї ділянки прилягає довга галерея, що прямує до нижнього входу в печери. У стінах цієї галереї дослідженнями 1968 р. зафіксовано декілька крипт – поховальних камер, характерних для давньоруської епохи²⁴⁵. Ймовірно саме ця галерея репрезентує залишки однієї з ділянок монастирського кладовища XI–XIV ст.

Нарешті третя ділянка Дальніх печер – так зв. Варязькі печери – розташована на південь від попередньої й спочатку була цілком самостійним комплексом, лише у XVII–XVIII ст. поєднаним з Дальніми печерами довгою звивистою галереєю²⁴⁶ (рис. 30g). Щодо походження даного комплексу існує цілий ряд припущень, заснованих на відомостях «Києво-Печерського патерика» початку XIII ст.²⁴⁷ Безсумнівною є лише те, що Варязькі печери як самостійний комплекс у межах Печерського монастиря існували вже у другій половині XI ст. Відомо, що у давньоруський час тут мешкали лаврські затвірники та подекуди здійснювалися поховання. Згодом ці печери були покинуті і лише в XVI–XVII ст. віднайдені знову. Через аварійний стан підземелля у XVIII–XIX ст. його використовували лише як місце складування переміщених кісткових решток та будівельного сміття з Дальніх печер. Тому Варязькі печери не зазнали тотальної реконструкції й зберегли чимало ділянок з первинними інтер'єрами. На жаль, стародавні нашарування тут були практично повністю знищені пізньосередньовічними шукачами скарбів, про що, зокрема, свідчать написи-графіті початку XVII ст. на стінах²⁴⁸.

До останнього часу ця ділянка Дальніх печер залишалася абсолютно не вивченою археологічно. Усі попередні її дослідження обмежувалися побіжними оглядами й випадковими безрезультатними шурфуваннями. Лише з 1997 р. розпочато планомірні розкопки Варязьких печер, результати яких опубліковані у вигляді коротких повідомлень²⁴⁹.

Нині у межах цієї ділянки, ушкодженої численними обвалами й осипами, відома п'ятидесятиметрова розгалужена магістральна галерея завширшки 1 м і заввишки до 2–2,5 м, прокладена в материковому пісковіку з південного сходу на північний захід. Усі її бокові проходи закінчуються завалами. Крім того, до галереї прилягає декілька камерних приміщень розмірами 2–3х2х1,5–2 м кожне, що служили, мабуть, келіями, а також більш простора камера з материковим виступом-лавою та склепінчастою нішею в стіні, що інтерпретується як залишки печерної каплиці або місце екзорсису²⁵⁰. Деякі з бокових відгалужень мають маленьку (до 1 м) висоту. Їх призначення досі нез'ясоване. Загальна довжина Варязьких печер становить понад 150 м.

Таким чином, усі зазначені ділянки, що складають комплекс Дальніх печер, розташовані в межах єдиного пагорба. Комплекс почав формуватися близько середини XI ст. як печерне поселення відлюдників, що мешкали в окремих підземних келіях, викопаних у Дніпровському схилі. Згодом в результаті консолідації монастирської братії деякі з келій були об'єднані між собою галереями і утворили дві окремі ділянки – південну (Варязькі печери) та північно-східну (з церквою преп. Феодосія Печерського). Крім того, в давньоруський час розпочалося формування третьої ділянки – західної, що призначалася виключно для поховання померлих ченців²⁵¹. У пізньому середньовіччі усі ділянки були поєднані між собою численними підземними переходами, які й утворили сучасну лабіринтову структуру Дальніх печер.

На північ від Дальнопечерного комплексу у товщі сусіднього пагорба міститься інший лаврський комплекс – Ближні печери (рис. 29). Згідно з літописом він сформувався у середині – другій половині XI ст., ймовірно в період поділу печерської братії на затятих відлюдників та прихильників чернечого гуртожитку²⁵². Втім вже наприкінці XI ст. цей комплекс перетворився на головне монастирське кладовище («место идеже всех погребают»²⁵³), яке лише зрідка обживали окремі затвірники. В XVI–XVIII ст. він також зазнав реконструкції й був пристосований для паломницького відвідування²⁵⁴. Археологічними дослідженнями 30-х та 70-х рр. XX ст. тут були зафіксовані численні поховальні катакомби, а також окремі ділянки галерей, перекриті підмурками XVIII–XIX ст.²⁵⁵

Нині комплекс являє собою 350-метровий складний лабіринт печерних галерей і камер, розташованих у два яруси в товщі пісковіку на глибині 10–15 м від сучасної поверхні. Комплекс утворено кількома практично паралельними одна одній магістральними галереями, що мають (або мали в давнину) самостійні виходи на поверхню схилу гори й прямують з південного сходу на північний захід. Обмуровані цег-

лою галереї, звичайно, не зберегли своїх первинних параметрів, втім у їх стінах розташовано понад 150 камер-крипт та ніш-локул із чернечькими похованнями XII–XVII ст., а також – приміщення трьох підземних церков із пізньосередньовічними інтер'єрами.

Незайманими під час реконструкцій лишилися лише північні ділянки зазначених галерей (рис. 29e–f). Втім обвали, що трапилися в печерах після 1240 р., істотно змінили планування цих ділянок. Нині можна лише приблизно уявити собі їх початкову конфігурацію, але, ймовірно, житлові печерні споруди на цих ділянках також були відсутні. Можливо в північній частині комплексу знаходилась зруйнована обвалом давньоруська печерна церква з розписами мінеральними фарбами на материковій поверхні склепіння²⁵⁶. Поховальний характер споруд Ближніх печер зумовлюється не лише їх архітектурними особливостями (наявністю парних лежаків з узголів'ями), але й численними написами-графіті, найдавніші з яких відносяться до XII ст.: «ВЪ ЛЕТО 6658 ИСКОПАХОМЪ МЕСТО СЕ НА ПОЛОЖЕНИЕ Т(Е)ЛА...» («Року 1150 викопано це місце для покладання тіла (або тіл)...»)²⁵⁷ та «ѠУ ОТЧЕ ЧЕЛОВЕКОЛЮБЪ ЧЕ НЕ ПРИТЧИ НАЮ ОШЮЮЮ НО ОДЕСНУЮ АМИНЬ» («Суций (з грецької) Отче Людинолюбивий, не зараховуй нас (на Страшному Суді) до тих, що ліворуч (тобто грішників), але до правих (праведників), аминь»)²⁵⁸ (рис. 58/1–2).

Крім того, під час розкопок у Ближніх печерах було зібрано велику колекцію знахідок, представлених різноманітними речами переважно поховального характеру. Передусім це залишки чернечького вбрання (полотняних ряс, шкіряного взуття тощо), в якому ховали померлих. До особливих аксесуарів слід віднести численні фрагменти шкіряних поясів, на яких збереглися витиснені іконографічні зображення, та сплетені зі шкіряних ремінців хрести-парамани – ознака ченців-схимників²⁵⁹ (рис. 56). У великій кількості знайдено уламки дерев'яних одрив (дошок, на які покладали тіло померлого), гробниць, виконаних у дубових колодах, та напівкруглих дощечок, якими затулялися вхідні отвори поховальних катакомб. Ці знахідки датуються в межах XII–XVII ст., тобто характеризують весь період функціонування печерного некрополя. Інша категорія знахідок представлена монетами, склянними пляшечками для олії, восковими свічками, що їх залишили по собі паломники, які відвідували печери впродовж XVI–XIX ст. Цікавими є й паломницькі написи першої половини XVII ст., що у великій кількості зафіксовані в неукріплених ділянках комплексу²⁶⁰.

Різнорізними є поховальні обряди середньовічних ченців, представлені різними поховальними спорудами. В Ближніх (а, зрештою, і Дальніх) печерах практикувалися як поодинокі поховання у вузьких

нішах-локулах, так і групові – в приміщеннях крипт, оздоблених лежанками з узголів'ями. Відомі тут і окремі крипти, що відігравали роль костниць або «кісткотек», де померлих ховали за так зв. афонським звичаєм (посмертна екстумація тіла з наступним переміщенням кісткових решток в особливі приміщення).

Таким чином, здається очевидним, що даний комплекс у нинішньому його вигляді є реконструйованими залишками великого монастирського кладовища. Щодо найдавнішої його житлової частини, то її пошуки, на нашу думку, варто зосередити на східних ділянках комплексу, які тяжіють до Дніпровських схилів, оскільки саме за таким принципом формувалася житловий осередок Дальніх печер²⁶¹.

Печерні комплекси Гнілецького монастиря

Печерний ансамбль колишнього Гнілецького монастиря в урочищі Церківщина (територія сучасної лікарні-санаторію «Хутір Вільний» на Обухівському шосе) розташований на західній околиці с. Чапаївка в гирлі мальовничої Гнілецької улоговини. Письмові джерела кінця XVI ст. згадують у цій місцевості руїни стародавнього Гнілецького Богородичного монастиря, нібито зруйнованого татарами («иже опусте от Батя») ²⁶². Цей монастир традиційно ототожнюється з маєтком Києво-Печерського монастиря, де згідно з літописом у великопостні дні мав звичай перебувати на самоті преп. Феодосій Печерський ²⁶³. В зв'язку з цим даний печерний ансамбль доречно розглядати в контексті лаврської традиції печерництва як одну з філій Печерського монастиря.

Територія монастиря неодноразово досліджувалася археологами, однак самі печери до останнього часу залишалися невивченими. На початку XX ст. вони були частково розчищені й упоряджені ченцями відновленого в урочищі Пречистенського скиту. На жаль, ці роботи здійснювались без належного археологічного нагляду, а знайдені тоді матеріали не збереглися. Розвідки Гнілецьких печер на початку 60-х рр. XX ст. та у 1980 р. носили випадковий характер, хоча й підтвердили давньоруське походження даних підземель ²⁶⁴. Лише у 1991 р. співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва було розпочато планомірні розкопки печер та надпечерного пагорба. Отримані протягом кількох польових сезонів матеріали дозволяють з певною вірогідністю реконструювати історію як окремих печерних ділянок, так і самого монастиря в цілому ²⁶⁵.

Нині на території суміжних урочищ Церківщина, Гнілеччина та Гадючий Яр відомо два великі комплекси печерних споруд. Перший із них розташовується в гирлі улоговини у лесовій товщі мисоподібного останця і являє собою складний чотириярусний лабіринт камер і гале-

рей загальною довжиною понад 350 м (рис. 33, 34, 35). Глибина залягання нижнього ярусу перевищує 15 м від сучасної поверхні, верхнього – становить лише 2–3 м.

Приміщення двох верхніх ярусів сильно ушкоджені обвалами і здебільшого залишаються досі недослідженими. У 1997–1998 рр. на поверхні надпечерного пагорба був розкопаний стародавній провал, в якому на глибині 2,5–3 м від сучасної поверхні відкрито замулену під саме склепіння печеру завширшки 0,5–0,7 м і заввишки 1,6–1,7 м. Дослідженням з'ясовано, що в даному місці існувала окрема ділянка монастирського комплексу, законсервована завалами. Ділянка складалася з двох галерей загальною довжиною понад 10 м. Кожна з галерей мала окремий вихід на поверхні північного схилу пагорба і закінчувалась невеличкою камерою-келією з рештками затвірницького помешкання (вхід до однієї з келій було забрано частоколом, підмазаним глиною). За сукупністю архітектурно-археологічних даних ці споруди датуються XIV–XV ст. ²⁶⁶ (рис. 34f, 35).

У 1998 р. було також розчищено провал на південно-західному схилі пагорба на рівні 3-го горішнього ярусу. Тут виявлено залишки зруйнованої крипти з кількома чернецькими похованнями на материкових виступах уздовж стін. В ногах та головах покійних зафіксовано підкладені уламки червоної давньоруської цегли – плінфи ²⁶⁷ (рис. 34e).

Самий нижній ярус даного комплексу представлено єдиною відомою нині розгалуженою п'ятнадцятиметровою галереєю з кількома невеличкими камерними приміщеннями (1,5–2x1–1,5x2 м), визначеними на старих планах печер як «келії» (рис. 34a). На стіні однієї з камер зафіксовано фрагментований напис-графіті XII ст.: «... ХЪДИЛТЬ СИМЪНЪ Ч(ЕРНЕЦ)» («(Тут до затвору) ходив Симон-чернець») ²⁶⁸ (рис. 58/4). На жаль, приміщення ці зазнали перебудови на початку XX ст., але з огляду на первинне їх визначення та зміст графіті камери варто визначати як житлові келії, а ділянку, де вони розташовані, – як житлову частину найдавнішого чернецького поселення в даній місцевості.

Втім найбільш вивченим на сьогодні є другий знизу ярус комплексу, довжина якого складає близько 300 м. Концентрація підземних приміщень дозволяє виділити в цьому лабіринті три ділянки, які в давнину були ізольовані одна від одної.

Південно-західна ділянка розташована безпосередньо над приміщеннями нижнього ярусу і представлена довгою (понад 20 м) магистральною галереєю, що проходить уздовж схилу гори (рис. 34d). У стінах цієї галереї зафіксовано декілька бічних ніш-камер із господарськими ямами у долівці. Ями переважно мають грушоподібну конфігурацію діаметром від 0,2 до 1,2 м і глибиною 0,5–1,5 м. У заповненнях

ям зафіксовано фрагменти давньоруської кераміки²⁶⁹. Ймовірно, дана ділянка мала господарське призначення і разом з житловими келіями нижнього ярусу та вищезгаданими давньоруськими катакомбами верхнього ярусу утворювала найдавніший комплекс Гнілецького печерного монастиря, що локалізувався на південно-західному схилі пагорба (рис. 34 а, d, e). Після XIII ст. «господарська» ділянка певний час не використовувалась і зазнала часткових руйнувань; у пізньому середньовіччі на місці давньоруських приміщень з ямами виникли поховальні крипти (у північному кінці галереї) та невеличка каплиця (в південній її частині)²⁷⁰.

У північній частині комплексу розташована ще одна 30–40-метрова магістральна галерея, яка прямує (з кількома заворотами й відгалуженнями) вглиб лесового масиву на схід (рис. 34b). В її стінах розташовано близько 15 приміщень катакомбного характеру (крипти й кісткотечки). На жаль, усі поховання на час розкопок виявилися пограбованими. Втім архітектурні особливості цих споруд (циркульні форми склепінь та надзвичайно ретельна обробка стін) дозволяють віднести їх будівництво до XIV–XV ст.²⁷¹

Зазначимо, що три крипти на цій ділянці представлені типовими для давньоруських печерних монастирів камерами з двома материковими лежаками вздовж бічних стінок. В узголів'ї однієї з лежанок зафіксовано зображення хреста з залишками супроводжуючого напису литовсько-польської доби. Інші катакомби являють собою оригінальні за влаштуванням камери: з одним або трьома лежаками, двома могильними ямами в підлозі тощо. Нарешті, три подібних між собою споруди, що розташовані локальною групою навколо приміщення печерної каплиці, мають вигляд прямокутних камер (розмірами 2–2,5x1,7–2x1,5–2 м кожна) з виступами-полицями вздовж стін та пірамідально розташованими малими склепінчастими нішами в торцевих стінах. За архітектурними ознаками ці приміщення визначаються як кісткотечки, де поховання здійснювались за афонським звичаєм (при цьому кістки померлих викладались на полиці вздовж стін, а черепа встановлювались у нішах).

Таким чином, північну ділянку другого ярусу Гнілецького печерного комплексу можна визначити як залишки монастирського печерного некрополя. Цікавою особливістю цього кладовища є відсутність поховань у нішах-локулах, характерних для інших чернецьких печер середньовічного Києва. Вважаємо, що локульні поховання тут свого часу були, але розташовувались вони на окремій ділянці некрополя, досі ще не знайденої. Про існування невідкритих ще ділянок печер свідчать численні провали на південному, східному і західному схилах надпечерного пагорба²⁷².

Нарешті, третя ділянка зазначеного ярусу печер розташована у східній частині комплексу й представлена кількома підземними келіями та великою церквою (рис. 34c). Келії вирішені у вигляді камер розмірами 2–2,5x1–1,5x2 м, мають по одному материковому лежаку. Склепіння їх циркульні, а стіни – ретельно заглажені, що дозволяє відносити ці приміщення до пізньосередньовічного часу. Вхідні отвори оздоблені пазами для дверних дерев'яних конструкцій. На стінах збереглися малюнки-графіті з зображеннями хрестів, характерними для XIV–XVI ст.²⁷³

Церква являє собою велике приміщення (6x3x3 м), орієнтоване по осі південний захід – північний схід. Ще в XIX ст. у східній частині церкви зберігався надпрестольний навіс-ківорій, виконаний із материкового моноліту²⁷⁴. Під час реконструкції печер на початку XX ст. його було замінено на цегляний, встановлений над залишками лесового престолу²⁷⁵.

На нашу думку, дана ділянка являє собою житлову частину печерного монастиря, споруджену приблизно в XIV–XVI ст. Важливо відзначити, що ця ділянка, на відміну від попередніх, у давнину мала вихід на протилежний, північно-східний бік пагорба, звернутий до урочища Гадючий Яр. У тому ж напрямку відкриваються й нині відомі споруди четвертого ярусу комплексу (вищезгадані затвірницькі келії на вершині пагорба).

Там же в Гадючому Яру, у схилах сусіднього пагорба знаходяться печерні споруди другого монастирського комплексу (за 50–100 м на північний схід від першого). Він представлений кількома розрізненими та нині заваленими ділянками. В 1992–1993 рр. нами було розчищено одну з таких ділянок, що являла собою групу з двох келій, пов'язаних із приміщеннями крихітних каплиць (рис. 36). Келії вирішені у вигляді галереєподібних приміщень завдовжки до 3–4 м, завширшки 1,5–2 м та заввишки близько 2 м (на зразок літописної «печерки малої двусаженої»²⁷⁶). Каплиці представлені камерами (1,5x1,5x2 м) з аркоподібними нішами в стінах. Склепіння приміщень – циркульні, ретельно зачищені. Вони місцями обпалені, ймовірно, аби додати міцності лесовим поверхням. У стінах зафіксовані численні пази від дерев'яних конструкцій на зразок полиць або лав. Крім того, в одній з келій велиб гори прорито вузький (не більш 35–40 см) та високий (1,8–2 м) прохід завдовжки понад 10 м, що завершується камерою-келією з пазами кріплення дерев'яних полиць та лав. Архітектурні особливості даної ділянки, заповнення якої були позбавлені археологічного інвентаря, дозволяють визначити її як частину відлюдницького поселення і датувати часом не раніше XIV ст.²⁷⁷

На підставі проведених досліджень можна приблизно реконструювати історію Гнілецького монастиря. Він виник як печерне поселення ченців-відлюдників у другій половині XI ст. на південно-західному схилі гори в гирлі Гнілецької улоговини. Згодом монастир був перенесений із печер на поверхню (у верхів'я місцевого струмка), де наприкінці XII ст. було споруджено невеличкий цегляний храм²⁷⁸. У цей час печери продовжували використовуватися як монастирське кладовище. Ймовірно, що наземний монастир в урочищі Церківщина сильно постраждав за часів татарських набігів XIII–XIV ст., у результаті чого ченці, не маючи можливості відновити монастирські будівлі, у XIV ст. знову повернулись до печерних помешкань. Саме тоді утворилася східна ділянка першого комплексу та почав формуватися другий печерний комплекс, тобто всі підземні споруди монастиря в пізньому середньовіччі зосереджуються в схилах сусіднього урочища – в Гадючому Яру. До другої половини XVI ст. монастир поступово приходить у запустіння, ймовірно, внаслідок переселення братії в інше, безпечніше місце.

Залишається додати, що Гнілецькі печери нині є однією з найбільш повно досліджених печерних пам'яток на території міста. Але вивчення їх продовжується і, сподіваємось, дозволить у майбутньому вирішити деякі спірні питання історії формування цього монастиря. Водночас відбувається музеєфікація цієї видатної історичної та архітектурної пам'ятки.

Печерні комплекси Видубицького монастиря

Печерний ансамбль Видубицького монастиря (район сучасної садиби № 40 по вул. Видубицькій) складається з двох різночасових комплексів, що розташовуються на території та в околицях існуючої монастирської садиби.

Перший комплекс знаходиться безпосередньо на території відновленого Видубицького монастиря поблизу Михайлівської церкви другої половини XI ст. Тут печерні споруди були виконані у товщі мисоподібного виступу гори на глибині близько 3 м від сучасної поверхні. Вперше провали цих споруд були зафіксовані розвідкою О.Д. Ертеля в 1916 р.²⁷⁹ Частково досліджувались під час розкопок Михайлівської церкви в 1945 р.²⁸⁰ Ділянка комплексу, розкрита розкопками М.К. Каргера, являла собою 15-метрову печерну галерею, одне з відгалужень якої йшло паралельно схилу, а інше проходило під південно-східним кутом наземної церковної будівлі (рис. 41А). Заповнення цієї практично цілком зруйнованої галереї складалося з будівельного сміття, що потрапило до печери через провали. Втім стародавність даної пам'ятки засвідчена принаймні тим, що розколина у фундаменті південно-схід-

ної прибудови собору, розібраної ще у XVI ст., утворилася внаслідок руйнування покрівлі підземелля²⁸¹.

У 2003 р. співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва було обстежено провал, який утворився за 10 м на південний схід від Михайлівської церкви (рис. 41В). Шурфуванням провалу встановлено, що на глибині близько 2–3 м від сучасної поверхні в цьому місці розташовувалась печерна споруда, виконана у суцільному лесовому матеріку²⁸². Споруда являла собою приміщення завдовжки 2,2 м, завширшки понад 1,5 м, заввишки близько 1,6 м. Склепіння приміщення та частково верхні частини його стін ще в давнину були обвалені. Це відбулося десь після навали Батия, оскільки вже за литовської доби обвалене приміщення було засипане під час планувальних робіт у монастирі. Наявність у засипці великої кількості будівельного сміття давньоруського часу свідчить про те, що планувальні роботи співпали з розбиранням руїн східної частини Михайлівського собору. Відомо, що наприкінці XII ст. собору загрожувала катастрофічна руйнація внаслідок зсувних процесів. З метою запобігання їм було навіть споруджено масивну підпірну стіну. Втім за даними археології вже на початку XIV ст. підпірна стіна й східна частина храму зазнали руйнації. Приблизно у цей же період обвалилася й печерна споруда. Не виключено, що причиною її обвалу стали ті ж самі зсуви схилу. На підлозі дослідженої печери знайдено окремі уламки кераміки XI–XII ст., які й датують час існування даної споруди. За сукупністю архітектурно-археологічних артефактів досліджену споруду можна визначити як печерну келію (рис. 42).

Співставляючи результати останніх досліджень із матеріалами розкопок М.К. Каргера, можна дійти висновку, що в XI ст. на території Видубицького монастиря на південь та схід від Михайлівської церкви існувала ціла група печерних споруд. Усі вони були відокремлені й не складали єдиного лабіринту. Ймовірно, ці споруди становили комплекс печерного монастиря – підземне чернецьке поселення, що передувало розбудові монастиря на поверхні. Отже, час заснування цих печер варто віднести до середини XI ст., що цілком узгоджується з нововиявленими матеріалами.

Другий комплекс печер Видубицького монастиря складається з декількох окремих споруд, що знаходяться поза межами монастиря – у схилах Видубицького Яру на території сучасного Центрального ботанічного саду НАН України. Нині тут відомо декілька самостійних підземних ділянок, розташованих на великій площі в околицях монастирської садиби. Одну з печерних споруд було досліджено О. Д. Ертелем у 1916 р. на південь від монастиря (рис. 43). Вона являла собою печерну галерею завдовжки близько 12 м, заввишки 1,6–1,7 м і завширшки 0,9–

1,4 м, прокладену в материковому лесовому суглинку. Галерея мала стрільчасте склепіння та 5 нішоподібних камер у стінах. На думку дослідника, дана споруда була пов'язана з діяльністю видубицьких ченців XVII ст.²⁸³ Своєю конфігурацією ця печера нагадувала пізньосередньовічний льох, однак розташування печери на значній відстані від монастиря у природно замаскованій улоговині дозволяє визначити її як своєрідне монастирське сховище з кількома келіями.

Ще одна печера була випадково виявлена у 1965 р. у районі так зв. «ділянки бузку» Ботанічного саду, на захід від монастиря. Являла собою відрізок галереї заввишки близько 1,8–1,9 м з циркульним склепінням та декількома нішами в стінах²⁸⁴. Галерея, що була прокладена в лесовому материк паралельно схилу гори, мала завалені відгалуження. Археологічні дослідження тут не проводилися, тому важко з'ясувати її призначення та хронологію.

Третя ділянка була обстежена у 1990 р. у товщі південного схилу мису Чайка, на північний захід від монастиря (рис. 44). Вона являла собою склепінчасту печерну камеру розмірами 2,5x2,5x2 м, що поєднувалася з поверхнею звивистою печерною галереєю завдовжки близько 10–12 м із циркульним склепінням та невеличкими нішами у стінах. Результати археологічного шурфування заповнення, а також характер споруди дозволяють інтерпретувати її як чернецьку келію XVI–XVII ст.²⁸⁵

Крім того, на схилах Видубицького Яру неодноразово фіксувалися провали, пов'язані з невідомими підземними спорудами. Ймовірно, усі вони утворювали досить велике чернече печерне поселення пізньосередньовічного часу. Письмові джерела свідчать, що в околицях Видубицького монастиря у XVIII ст. існувало чимало печер, подекуди заселених ще у часи правління імператриці Єлизавети Петрівни²⁸⁶. Не виключено, що появу цього комплексу варто віднести до межі XVI–XVII ст., коли монастир на недовгий час був захоплений уніатами. Частина виселеної з монастиря православної братії могла залишитись мешкати у таємних печерних житлах в околицях обителі, створивши окремий підземний комплекс.

Печерний комплекс Кирилівського монастиря

Печерний комплекс у садибі колишнього Кирилівського монастиря на Дорогожичах (територія сучасної садиби № 20 по вул. О. Теліги) відомий за численними провалами та знахідками окремих підземних споруд поблизу давньоруської Кирилівської церкви. Ці печери являють собою, ймовірно, залишки чернечого печерного поселення, що передувало розбудові наземного монастиря в першій половині XII ст.²⁸⁷

Існування цих печер до появи наземної церкви підтверджується, зокрема, досить глибоким закладенням її фундаментів, що мали, на думку дослідників, запобігти утворенню провалів²⁸⁸.

Традиційно виникнення Кирилівських печер відносять до I тис. н. е.²⁸⁹, хоча для цього немає жодних історико-археологічних підстав. Печерний комплекс, мабуть, був двоюрисним і мав лабіринтове планування, про що свідчать дані геофізичних досліджень 1989–1990 рр. у садибі церкви, які зафіксували складну мережу печерних споруд загальною довжиною близько 150 м²⁹⁰.

Одну з печерних споруд комплексу було випадково виявлено ще наприкінці XIX ст. за 20 м на північний схід від церкви (рис. 49а). Вона являла собою десятиметрову ділянку печерної галереї, що проходила в південно-західному напрямку. За свідченням очевидців, у стінах галереї розташовувалися численні ніші-локули з похованнями в дерев'яних домовинах²⁹¹. Аналогічні підземні кладовища на території Києва дотепер зафіксовані лише у межах середньовічних печерних монастирів, отже і Кирилівські печери варто розглядати саме в цьому аспекті.

Іншу споруду було досліджено в 1939, 1949 та на початку 1960-х рр. за 9 м на північний схід від церкви, на глибині 5–7 м від сучасної поверхні (рис. 49б). Тут зафіксовано відрізок печерної галереї завдовжки понад 25 м, завширшки 0,5–0,6 м і заввишки до 1,7 м²⁹². Галерея проходила під фундаментами північної апсиди храму, а далі розгалужувалася. Продовження печерних ходів були перекриті завалами, сама ж споруда мала численні вивали склепіння заввишки до 3–3,5 м. Археологічні знахідки в печерному заповненні були відсутні. Після завершення розкопок дану споруду було забутовано камінням та цементним розчином, оскільки вона погрожувала руйнацією Кирилівській церкві²⁹³.

Ще одну печерну споруду, розташовану також поблизу північно-східного кута церкви, було обстежено у 1952 р. на глибині 3–3,5 м від сучасної поверхні (рис. 49с). Вона являла собою цілком замулену печерну галерею, простежену на відстані трохи більше 2 м і далі перерізану фундаментами наземного храму²⁹⁴. Розчищення заповнення печери не проводилося. З огляду на неглибоке залягання споруди її треба співвіднести з рештками верхнього ярусу печерного комплексу.

Нарешті, четверту печерну споруду було виявлено в 1950 р. за 10 м на південь від західної стіни храму, на глибині 7,5 м від сучасної поверхні (рис. 49d). Тут було зафіксовано ділянку печерної галереї завширшки 0,6 м і заввишки до 1,7 м, що прямувала у бік церкви, але на відстані 5 м виявилася заваленою. У північно-західному торці галереї відкрито прямокутну в плані келієподібну камеру завдовжки до 2 м, з циркульним склепінням²⁹⁵. У заповненні споруди виявлені людські

кістки та будівельне сміття давньоруського і пізньосередньовічного часів, які потрапили до печери через провальний отвір.

Складна конфігурація печер Кирилівського монастиря свідчить, що ці підземелля тривалий час використовувались ченцями. Можливо формування комплексу продовжувалося і в пізньосередньовічні часи. Втім ці питання потребують подальшого вивчення. Нині усі ділянки підземель перекриті консервуючими засипками та намулами, але продовжують становити загрозу Кирилівській церкві, в стінах якої фіксуються численні розколини від осідання фундаментів.

Печерний комплекс Звіринського (Звіринецького) монастиря

Печерний комплекс в історичній місцевості Звіринець (південний схил Неводницького Яру) було випадково відкрито наприкінці XIX ст. Дослідження 1912–1914, 1919, 1965 та 1990–1993 рр. охопили лише декілька ділянок цього, очевидно, великого комплексу, що існував упродовж XII–XVII ст.²⁹⁶ Зміст стародавніх графіті на стінах печер дозволяє визначити цей комплекс як залишки Звіринського (Звіринецького) монастиря, існування якого не відображено в давньоруських літописах²⁹⁷.

Входи до печер Звіринця відкриваються на рівні широкої тераси південного схилу стародавнього Наводницького (Неводницького) Яру. Зокрема, в районі сучасних садиб № 16–18 по вулиці Мічуріна у 1888 р. у результаті зсуву було виявлено ділянку печерної галереї довжиною близько 65 м із 48 поховальними катакомбами у стінах. У кожній із крипт містилися парні трупопокладення. Археологічні знахідки з поховань дозволили В.Б. Антоновичу, який обстежував печеру, інтерпретувати її як давньоруське монастирське кладовище²⁹⁸. Галерея мала кілька завалених відгалужень, втім розкопки її заповнення не проводилися, а вхід до печери тоді ж був засипаний. Не виключено, що саме цю споруду повторно обстежував у 1919 р. І.Я. Стелецький, який оглянув печеру і зібрав у ній якийсь археологічний матеріал давньоруського часу²⁹⁹.

Іншу ділянку цього комплексу було відкрито в 1911 р. на схід від передньої, в межах земель колишнього Військово-інженерного відомства (територія сучасних садиб № 18–22 по вулиці Мічуріна) (рис. 45). Ділянка складається з чотирьох пов'язаних між собою печерних галерей загальною довжиною понад 150 м.³⁰⁰ Галереї завширшки 1–1,5 м і заввишки до 2,1 м прокладені на глибині 7–10 м від сучасної поверхні; вони мають коробові, циркульні та стрільчасті склепіння, місцями укріплені цегляною обмурівкою початку XX ст. У стінах галерей археологічними дослідженнями 1912–1914 та 1990–1993 рр. розкрито близько 75 ніш-локул з одиночними чернецькими похованнями, 7 ка-

мер-крипт із похованнями в ровиках та костницями на материкових виступах уздовж бокових стінок, 4 камери з масовими похованнями й, нарешті, камерне приміщення (3 x 2 x 1,8 м, орієнтоване за сторонами світу), інтерпретоване як печерна церква-каплиця з вівтарною та жертвовною нішами у східній стіні³⁰¹. На стінах печерних галерей зафіксовано декілька зображень хрестів та написів-графіті другої половини XII–XV ст.: «... ИГУМЕНИ ЗВЕРИНЬНСЬЦИ ЛЕВОНЬТЯ МАРЬКЪЯНА МИХАИЛА ИОНЫ МИНЫ КЛИМЕНЬТЯ МАНУИЛА» («Пом'яни, Господи, душі рабів своїх) ігуменів Звіринських Леонтія, Маркіяна, Михайла, Іони, Міни, Климента, Мануїла»); «ПОМ'ЯНИ ГИДШЮ РАБА СВОЕГО КЛИМЯНЬТЯ ИГУМЕНА» («Пом'яни, Господи, душу раба свого Климента ігумена»), «КЛИМЯНЬНЬТИИ ИГУМЕНЬ ЗВЕРИНЬСКИЙ» («Климент ігумен Звіринський»), «АНДЪДРОНИКЪ ПЕЧЕРНИКЪ» («Андронік печерник»), «ФЕДОРЪ КАЛЕКА» («Федір каліка») тощо³⁰² (рис. 58/3, 5, 6).

Перші дослідники Звіринецьких печер інтерпретували їх як підземний некрополь Києво-Печерського або Видубицького монастирів³⁰³. Певний час вважалося, що печери ці виникли в X–XI ст., а припинили своє існування у середині XIII ст.³⁰⁴ Останні дослідження дозволяють співставити дане печерне кладовище з окремим Звіринським (Звіринецьким) монастирем, який існував упродовж XII–XVI ст. й запустів, напевне, внаслідок утисків з боку уніатського духовенства на початку XVII ст.³⁰⁵ Результати розкопок свідчать, що дана ділянка некрополя почала формуватися з окремих печерних галерей, лише згодом поєднаних між собою. В XII–XIV ст. тут існували дві паралельні галереї, кожна із самостійним виходом на поверхню північного схилу Звіринецької гори (рис. 45а, б). У привхідних частинах цих галерей зафіксовано кілька камер келійного типу, які, ймовірно, були чернецькими житлами до перетворення печер на кладовище. Згодом, у XV–XVI ст. із західного схилу перпендикулярно до цих галерей було прокладено ще одну – винятково з локульними похованнями³⁰⁶ (рис. 45с).

Залишається додати, що на терасі перед печерними входами розвідками 1993 та 2006 рр. зафіксовано потужний культурний шар середньовічного часу з залишками наземних споруд. Ймовірно, якийсь час монастир існував не лише в печерах, але й на поверхні. Втім це питання потребує подальших досліджень. Також є підстави сподіватись, що печерні споруди даного комплексу подекуди розташовувалися у два яруси, а в сусідніх садибах знаходяться входи до ще невиявлених його ділянок. Досліджену дотепер ділянку печерного некрополя нині відrestauroвано та відкрито для екскурсійного і паломницького відвідування (довжина маршруту становить понад 100 м).

Печерна споруда на горі Уздихальниця

Печерну споруду в схилі Уздихальниці (район сучасних садиб № 15–19 по вулиці Андріївський узвіз) було виявлено планувальними роботами 1617 року³⁰⁷. Печера являла собою галереєподібне приміщення завдовжки близько 6 м і завширшки до 2 м. У стінах приміщення було декілька ніш, в одній з яких містився порожній глиняний горщик. На стінах підземелля зустрічались стародавні графіті, серед яких одне з ім'ям «ПАВЕЛЬ». На думку деяких дослідників, виникнення печери пов'язане з лаврським ченцем Павлом, що жив наприкінці XI ст.³⁰⁸ Погоджуючись в принципі з інтерпретацією споруди як відлюдницької келії, гадаємо, що датувати її варто XIV–XVI ст. Саме тоді ця густонаселена місцевість була у відносному запустінні, отже тут могли оселитися відлюдники. Не виключено, що печера не була єдиною, а входила до складу комплексу невідомого печерного монастиря. Сучасний стан вищезгаданої споруди невідомий, не виключено, що цю печеру повністю зрили ще у XVII ст.

Печерний комплекс у Панкратівському Яру

Печерний комплекс у південному схилі Панкратівського Яру (район сучасного Дніпровського узвозу нижче Парку слави) було відкрито під час прокладання узвозу в 1853 р.³⁰⁹ Члени комісії, створеної для з'ясування цінності відкритої пам'ятки, обстежили дві печерні споруди, розташовані у різних ярусах та пов'язані між собою пізнішим провальним отвором (рис. 14). Нижня споруда являла собою 15-метрову галерею, прокладену в лесовому суглинку в південно-західному напрямку. В південній її стіні розташовувалася печерна камера (3x2,5x2 м) келійного типу з нішами та материковими виступами – лавами, а також кількома середньовічними графіті на стінах, зокрема: «ГИ ПОМОЗИ РАБОУ СВОЕМУ ФЕОДОСЪВИ И ФЕОФИЛОВИ АМИНЪ М(Н)ОГА ЛЕТА» («Господи, допоможи рабу своєму Феодосію та Феофілу, аминь, многа літа»). Поруч із написом було вирізьблено образ св. Миколи Чудотворця, через що печери отримали назву Микільських³¹⁰.

Верхня споруда комплексу також мала вигляд печерної галереї завширшки 1 м і заввишки до 2 м, простеженої в південно-східному напрямку на відстані 25 м. У північній частині цієї галереї в стіні розташовувалася локулоподібна ніша із залишками поховання в дощатій труні. Поруч зафіксовано середньовічні графіті: «ИВАНОВЪ ГРОБЪ ПЕЧЕ(Р)НИКА» та «ИВАНО ГРЕШЬНЫИ СЕДЕ ЖИЛЬ ІЕСТЬ» («Гробниця Івана печерника», «Іван грішний тут жив»). За цими написами дані підземні споруди отримали назву «печера Івана-грішного»³¹¹.

Вхідні ділянки обох галерей виявилися заваленими і не розкопувалися. У заповненні обох споруд зібрано фрагменти середньовічного

гончарного посуду. Палеографічні особливості зазначених написів дозволяють відносити їх до XIII–XIV ст.³¹²

Зрештою, на нашу думку, даний комплекс являє собою залишки невеличкого печерного монастиря чи скиту, що виник після XIII ст. Деякі дослідники пов'язували його з розташованим поряд Києво-Печерським монастирем, хоча не виключено, що Микільські печери варто визначати як первинний осередок Пустинно-Микільського монастиря, відомого з XV ст. Можливо також, що зазначені споруди були не єдиними у цьому комплексі. Окремі печери в околицях Панкратівського Яру знаходили неодноразово: при ремонті укріплень Спаського бастиону Старої Печерської фортеці у 40-х рр. XIX ст. та під час впорядкування узвозу в 1911 р.³¹³

Печерний комплекс на горі Щекавиця

Печерний монастирський комплекс на горі Щекавиця (в районі сучасних вулиць Лук'янівської, Олегівської та Мирної) відомий за численними знахідками, що фіксувалися в різних місцях Щекавицького плато впродовж останнього сторіччя. І хоча про печерний монастир на Щекавиці немає згадок у письмових джерелах, а широкомасштабні археологічні розкопки тут досі не проводилися, зафіксовані попередніми розвідками особливості підземної архітектури, наявність поховальних катакомб, зображення христів на стінах тощо вказують на культовий характер даної пам'ятки. Даткування її за відсутністю археологічних матеріалів можливе лише в межах часового проміжку, коли гора не була заселена киянами: від середини XIII ст. (дата загибелі давньоруського городища на Щекавиці) до першої половини XVII ст. (початок наземного будівництва на схилах гори)³¹⁴.

Дотепер у межах Щекавицького плато розвідано кілька ділянок зазначеного комплексу, а також зафіксовано цілу низку провалів і просідань ґрунту на вершині та схилах гори. Одна з цих ділянок обстежена на початку 1930-х рр. В.К. Гончаровим на північно-західному схилі гори в районі міських (мусульманського та старообрядницького) цвинтарів. Вона являла собою залишки печерного монастирського кладовища у вигляді кількох розгалужених галерей з численними чернечими похованнями в нішах-локулах. Розкопки ділянки, на жаль, не проводилися³¹⁵. До цієї ж ділянки, мабуть, варто віднести й деякі інші знахідки: обваленої печерної галереї із зображеннями христів на стінах в 1941 р.; вертикальної шахти (1,5x1,5 м) завглибшки 14 м, інтерпретованої дослідниками як вентиляційний отвір галерей підземного кладовища (знайдена в садибі № 36–38 по вулиці Лук'янівській у 1956 р.)³¹⁶.

Інша ділянка комплексу була зафіксована в 1941 р. на південному схилі гори у так зв. Чорному Яру (район сучасної вулиці Мирної). Вона являла собою цілий лабіринт замитих печерних галерей з відгалуженнями, тупиковими камерами і трьома виходами на поверхню. На стінах цих споруд фіксувалися залишки «слов'янських» (тобто кирилических, уставного написання) графіті³¹⁷. Висота галерей становила близько 1,65 м, ширина — до 0,8 м. Археологічні розкопки печерних заповнень не проводилися. Ймовірно, з цією ж ділянкою пов'язані провали 1987 р. на південно-східному схилі гори, якими відкрилися одразу два відрізки печерної галереї, що проходила паралельно схилу на глибині 2,5–3 м від сучасної поверхні (за 10–12 м від верхівки плато)³¹⁸. Ширина галереї, прокладеної в лесовому материкі, становила 1 м, висота перевищувала 1 м (підлога споруди була вкрита обвальним ґрунтом), склепіння — циркульне. Довжина простеженої ділянки, з огляду на відстань між зафіксованими її відрізками, складала близько 70 м. В одному місці в галерею відкривалася невеличка (2x1,5x1,5 м) печерна камера келійного типу. На жаль, зазначені знахідки залишилися невивченими і незабаром були знищені планувальними роботами.

Третя ділянка комплексу розташована на північному схилі гори й відома за переказами місцевих мешканців, які згадують на території сучасної школи-інтернату (в районі перетину вулиць Олегівської та Лук'янівської) складний лабіринт печерних галерей і приміщень. У 1988 р. на північному схилі Щекавиці (за 5 м від верхівки плато) на території шкільної садиби було розкрито один із печерних входів, від якого в південному напрямку простежувалась замулена галерея з циркульним склепінням. Розчищення цієї споруди досі не проводилося³¹⁹.

Задля остаточних висновків відносно часу виникнення та характеру печерної обителі на горі Щекавиця бракує наявного історико-археологічного матеріалу. Прояснити ситуацію можуть подальші розкопки цього комплексу, якщо раніше пам'ятку не буде зруйновано. На жаль, будівельні роботи на Щекавиці в останні роки активізувалися, зокрема, у середині 90-х рр. XX ст. під час спорудження київської мечеті будівельними палями було знищено значну частину вищезгаданого печерного кладовища.

Печерні комплекси Китаївської пустині

Печерний ансамбль Китаївської пустині (район сучасних вулиць Китаївської та Червонопрапорної в околицях селища Корчувате) відомий за матеріалами численних розвідок та розкопок XX ст.³²⁰ (рис. 37). Китаївську Свято-Троїцьку пустинь було засновано в XVII ст. як скит Києво-Печерської лаври, тобто цей монастир також відноситься до ко-

ла лаврських обителів. В околицях скиту вже здавна була відома група печерних споруд³²¹. У першій половині XVIII ст. в одній з них підвизався знаменитий в Києві старець Досіфей, який, за переказами, благословив на чернецький постриг преп. Серафіма Саровського³²². Пізніше, наприкінці XVIII ст., у зв'язку зі скасуванням відлюдницької практики у монастирях Російської імперії, печери були покинуті. Їх намагалися частково відновити у середині XIX ст., втім обладнання в монастирських підземеллях церкви лишилося незакінченим³²³.

Печерний ансамбль Китаївської пустині складається з двох великих комплексів, розташованих у схилах височин на схід від наземних будівель скиту. Перший комплекс міститься у товщі Китаївського давньоруського городища (рис. 37b, 38, 39). Він являє собою двоярусний лабіринт печерних галерей і приміщень житлового, господарського та культового призначення. На думку деяких дослідників, окремі ділянки цього комплексу існували ще в давньоруський час як фортифікаційні споруди городища³²⁴, однак з цим важко погодитися: усі печерні споруди зосереджені на території внутрішнього майданчика городища і не виходять за межі його укріплень. У роки другої світової війни комплекс сильно постраждав від бомбардувань. Китаївські печери досліджувалися в 1910–1912 рр. О.Д. Ертемом та у 1993–1994 рр. експедицією Музею історії міста Києва³²⁵.

Нині на території городища відомо декілька ділянок підземель сумарною довжиною близько 150 м. Найбільшу з них — у верхньому ярусі — відкрито на західному схилі гори в 4–5 м від його вершини. Ділянка складається з магістральної галереї, що закінчується незавершеною печерною церквою, спорудженою в XIX ст. (рис. 39a). Від магістральної галереї відгалужуються бокові проходи завширшки 0,8–1,2 м та заввишки 1,7–1,9 м із прилеглими до них камерними приміщеннями келійного типу (розмірами 2–2,5 x 1,5–2 x 2 м, з материковими виступами-лежачками уздовж стін). Деякі з галерей мають завалені продовження. На стінах приміщень зафіксовано окремі графіті XVII–XVIII ст. У заповненні печер виявлено археологічні матеріали XVII–XIX ст.³²⁶ У даний час ділянку розчищено та відкрито для паломників³²⁷.

Окрема ділянка цього ж комплексу була досліджена в 1994 р. на південь від попередньої. Вона являє собою печерну галерею, що закінчується невеличкою підземною церквою, вирішеною у вигляді трьох камер — вівтаря, наоса та дяконника (рис. 39б). У вівтарі було знайдено пізньосередньовічний напестольний дерев'яний хрест афонського зразка. Крім того, у стіні галереї зафіксовано нішу з виступом-лавою, ймовірно, призначену для самотніх молитовних медитацій, а також напівзруйновану камеру, яка, на нашу думку, слугувала келією. Вхід до галереї з боку схилу був пе-

рекритий цегляним підмурком початку – середини XVIII ст., продовження ж її у бік основного комплексу завалене. За сукупністю архітектурно-археологічних матеріалів дану ділянку можна датувати першою половиною XVIII ст. та визначати як окреме житло ченця-відлюдника³²⁸.

Інший печерний комплекс Китаївської пустині розташовується на території так зв. Виноградного саду за 500 м на південь від городища (рис. 37d). Тут, у північному схилі глибокого яру В.Б. Антонович наприкінці XIX ст. нараховував 6 печерних споруд³²⁹. Частково вони досліджувалися у 1911–1912 рр. О.Д. Ертелем, який зафіксував декілька однотипних печерних ділянок, що відкривалися входами на спільну терасу схилу³³⁰.

Одна з ділянок являла собою відрізок печерної галереї заввишки близько 1,5 м і завширшки до 1 м, що прямувала на схід і закінчувалася невеличкою камерою. Також камерою закінчувалося й західне відгалуження цієї галереї. Продовження інших відгалужень були завалені. У стінах цієї ділянки фіксувалися невеликі ніші, а також залишки опалювальної печі, складеної з цегли та кахлів XVII–XVIII ст.; у склепінні над піччю розташовувався вентиляційний отвір. На думку дослідника, даний комплекс являв собою залишки давньоруського печерного міста і був пов'язаний підземним ходом із Китаївськими печерами на городищі³³¹.

У 1994 р. привхідні ділянки окремих споруд цього комплексу були обстежені експедицією Музею історії міста Києва. В результаті розвідувальних розкопок було отримано археологічний матеріал пізньосередньовічного часу³³².

Зрештою, характерне розташування печер комплексу (група ізольованих споруд житлового призначення), їх розміщення на території володіння Китаївської пустині, подібність до печер Китаївського городища дозволяють визначати пам'ятку як чернече печерне поселення XVII ст. Втім і досі залишається невирішеним питання щодо статусу цих печер по відношенню до сусіднього комплексу та монастиря взагалі. Вирішити цю проблему мають майбутні дослідження, проведенню яких досі заважала неузгодженість позицій між науковцями та братією відновленого монастиря.

Печерний комплекс Преображенського скиту

Печерний комплекс колишнього Преображенського скиту Києво-Печерської лаври на горі Мишоловка (район сучасного перетину вулиць Ягідної та Кашенка) відомий за архівними джерелами XIX ст. та матеріалами археологічних розвідок 1950–1960-х рр.³³³ Відомо, що печери скиту були вириті на початку XIX ст. одним із місцевих ченців на виконання певної релігійної обітниць³³⁴.

У 1968 р. провалом, що трапився за 100 м на північний схід від колишньої церкви скиту (сучасна територія госпітально), було відкрито значну ділянку цього комплексу³³⁵. Вона мала складний, практично лабиринтовий характер, утворений двома магістральними галереями з численними, подекуди заваленими відгалуженнями (рис. 40). Ширина галереї становила 0,7–1 м, висота – понад 1,5 м. Загальна довжина обстеженої ділянки складала близько 130 м, а глибина її залягання – 3–4 м від сучасної поверхні. У стінах галереї зафіксовано декілька ніш-арко від сучасної поверхні. У приміщенні (2–2,5x1,5x1,5 м), що слугували, солій, а також 4 камерні приміщення. Стіни й склепіння споруд були пошпальовані безпосередньо по лесовому матеріку, місцями на них спостерігались графіті релігійного змісту. Археологічні розкопки печерного заповнення не проводилися. На підставі наявних даних цей комплекс можна інтерпретувати як чернече печерне поселення першої половини XIX ст. Це, безумовно, найпізніша культова печерна пам'ятка на території міста, яка засвідчує надзвичайну поширеність лаврської традиції печерництва.

Печерна споруда в Протасовому Яру

У 2000 р. нам вдалося досить побіжно обстежити невеличку печеру в підніжжі Батієвої гори на північному схилі Протасового Яру (рис. 46). Печера являла собою Г-подібну в плані галерею завдовжки 7–8 м, завширшки 0,6 м та заввишки 1,2–1,3 м, яка закінчувалася маленькою камерою (1,5x1,5x2 м) з нішею для світильника. На стінах камери збереглося декілька малюнків-графіті із зображеннями христів та сітки, що, ймовірно, імітувала досить поширений християнський символ – рибальські тенета (рис. 46AB). Будь-які археологічні знахідки у заповненні печери були відсутні, але за характером обробки стін та зображеннями на них печеру можна віднести до пізньосередньовічного часу³³⁶. Конфігурація підземелля, його розміри та зміст малюнків дозволяють інтерпретувати пам'ятку як молитовне приміщення. Розташування ж споруди у досить ізольованій місцевості, ймовірно, вказує на існування тут якогось відлюдницького осередку. Поблизу цієї печери на обох схилах яру фіксуються просідання ґрунту, можливо, пов'язані з іншими підземеллями.

Інші підземні споруди міста Підземні споруди житлового, культового та інженерного призначення

Деякі з підземних споруд Києва не можуть бути співставлені з жодною з вище описаних категорій підземель. Ці об'єкти характеризують

менш поширені або взагалі виняткові явища в міському побуті й, відповідно, складають дрібніші печерні угруповання.

Зокрема, в Києві (за винятком вже згаданих чернецьких келій) абсолютно відсутні середньовічні печерні помешкання. Це пов'язано з тим, що в матеріальній культурі стародавнього місцевого населення не просліджується традиції троглодитизму, тобто життя під землею. З іншого боку, ми маємо певну кількість житлових печер у київських горах, що виникли у нові часи і були пов'язані з поширенням міського жebraцтва: перетворення Києва на торговий (і в першу чергу – ярмарковий) центр Російської імперії призвело до масового «паломництва» в місто люмпенізованих елементів. Для свого помешкання жebraки обирали незабудовані яружні території навколо Подолу та інших центральних районів міста, де зводили шалаші або нетривкі халупи, а іноді заселяли покинуті стародавні підземелля і викопували власні печери³³⁷.

Найдавнішою з нині відомих у Києві жebraцьких печер можна вважати підземну споруду, досліджену нами у 1991 р. на північно-східному схилі Щекавиці (понад сучасною садибою № 9/3 по вулиці Фрунзе)³³⁸. Помешкання являло собою підземелля, виконане в лесовому суглинку у вигляді двох камер розмірами, відповідно, 1,5x1x1,5 м та 2x1,5x1,2 м, поєднаних печерною галереєю довжиною понад 3 м, шириною 0,7–0,9 м і висотою до 1,3 м (рис. 47). Перекриття приміщень – коробові, зі слідами кіптяви. У стінах зафіксовано кілька прямокутних ніш, а також залишки двох оснащених димарями вогнищ: варистої печі при вході та обігрівальної у середній частині печерного проходу. В заповненні виявлені нечисленні знахідки, що дозволили віднести споруду до кінця XVIII – початку XIX ст. Інші, менш цікаві за архітектурою жebraцькі печери міста, відомі у схилах Кирилівських висот, археологічно не досліджувались³³⁹.

Маловивченими і нечисленими на території Києва також є катакомбні могильники стародавнього населення. Нині відомо принаймні два могильники з підземними склепами і підбоями VIII–IX ст., один з яких розташовувався в районі сучасного перетину вулиць Прорізної та Пушкінської. На жаль, він мало досліджений, тому архітектурно-планувальні характеристики його катакомб у даний час невідомі³⁴⁰. Власне мова йде про могильник локальної та, треба думати, нечисленної частини киян – представників так зв. салтівської археологічної культури, ареал поширення якої зосереджується у південно-східній частині України. Не виключено, що аналогічний могильник знаходився також і на території сучасного Хрещатого парку, звідки походять окремі знахідки салтівського поховального інвентаря³⁴¹. Втім у будь-якому разі даний різновид підземних споруд не міг отримати на території Києва іс-

тотного поширення, оскільки корінне населення середньовічної доби (за винятком мешканців православних монастирів) катакомбних поховань не здійснювало.

Що ж стосується інших різновидів культових підземних споруд, слід зазначити, що у XVII–XIX ст. у Києві поширилась практика поховання заможних киян у підземних камерах – склепах. Ці споруди мали різноманітне архітектурне вирішення: від звичайних приземкуватих склепінчастих приміщень, вимурованих у глибоких могильних ямах старих київських кладовищ, до просторих підвалів наземних капличок. На жаль, ці об'єкти досі не потрапили у поле зору вітчизняних археологів, тому їх архітектурні ознаки залишаються нез'ясованими. Подібні споруди зустрічаються на всіх старовинних кладовищах міста, а також на погостах великих церков та монастирів³⁴².

Не менш цікавим і також абсолютно невивченим різновидом культових підземель є залишки підземних церков у підвалинах деяких великих наземних православних храмів Києва. Ці споруди імітували визначні християнські святині Єрусалима – печерні храми Різдва Христового, Гроба Господнього тощо. Своєрідна мода на такі будівлі була поширена у Російській імперії впродовж XVII–XIX ст. У Києві підземні храми-імітації існували при церкві св. Федора Тірона на Лук'янівці, Покровській церкві на Подолі, в інших місцях³⁴³. Втім ці споруди ще чекають на своїх дослідників, до того ж вони лише умовно можуть бути визнані підземними, адже здебільшого являють собою підвальні приміщення наземних будівель.

Як вже зазначалося, поза межами нашого дослідження лишилися й численні підземні споруди інженерного призначення. Більшість із них виникла лише на межі XIX–XX ст., а стосовно раніших ми маємо надто замало історичної або археологічної інформації. Тут згадаємо лише штольневу дренажну систему, споруджену на початку XIX ст. за проектом видатного інженера П. Сухтелена в нижній частині схилу гори під Дальніми печерами Києво-Печерської лаври³⁴⁴. Система являє собою дві паралельні водозбірні галереї, прокладені в товщі цегляних підпірних стінок, виконаних уздовж схилу гори. Ці галереї поєднуються трьома обмурованими печерними проходами. Загальна довжина системи складає близько 300 м.³⁴⁵ Нині ці підземні споруди збереглися у відносно доброму стані і навіть частково задіяні у сучасній дренажній системі дніпровських схилів (рис. 31).

Печерна група в районі Смородинського узвозу

Одна з найцікавіших та найзагадковіших печерних груп Києва відома у схилах Кирилівського Яру, Смородинського Яру та Реп'яхового

Яру (район сучасних Смородинського та Подільського узвозів). За стародавніми переказами, у цій місцевості розташовувалась так зв. «Змієва печера» – помешкання легендарного Змія з давньоруської билини про Добриню Микитича та пізнішої народної казки про Кирила Кожум'яка³⁴⁶. У 60–70-ті рр. XIX ст. у пошуках скарбів гетьмана Івана Мазепи тутешні печерні споруди розкопував київський поміщик О.Ф. Багговут³⁴⁷. У 1876 р. В.Б. Антонович спостерігав у цій місцевості залишки близько 20 печер³⁴⁸. У 1909 р. деякі з них обстежувались в урочищі Курган членами Київського військово-історичного товариства³⁴⁹. Нарешті, у 1981 р. О.Б. Авагяном було розпочато планомірні дослідження цих підземель, продовжені нами у 1998 р.³⁵⁰

На жаль, дотепер залишається відкритим питання щодо датування та призначення споруд цієї групи. Деякі дослідники, спираючись на окремі знахідки, відносили їх виникнення до епохи неоліту, інші бачили в них залишки середньовічних притулків, не виключаючи й можливості використання цих печер давньоруськими ченцями³⁵¹.

В зв'язку з цим звертає на себе увагу подібність планування кількох печер даної групи. Перші дослідники цих підземель назвали їх гвинтоподібними³⁵². Одну з таких печер, довжина якої становила понад 50 м, у 1876 р. обстежив В.Б. Антонович. За його свідченнями, вона мала конфігурацію у вигляді «двох обертів велетенського равлика»³⁵³. В привхідній частині галереї фіксувалися залишки вогнища, складеного з брил обпаленого граніту. Саме серед каміння В.Б. Антоновичу вдалося зібрати крем'яні знаряддя праці та фрагменти ліпного посуду енеолітичної доби³⁵⁴. Цю ж саму печеру, розташовану понад Смородинським узвозом, у 30-ті рр. XX ст. обстежував І.М. Самойловський³⁵⁵.

Ще одну подібну підземну споруду дослідили у 1909 р. Вона являла собою 30-метрову галерею з відгалуженнями, що мали характерні «гвинтоподібні» завороти праворуч³⁵⁶. У стінах галереї та відгалужень розташовувалося декілька ніш, а також залишки нішоподібного вогнища з вентиляційним отвором у склепінні. У дальній частині печери було зафіксовано невеличку камеру.

У 1981 р. у південному схилі Смородинського Яру було віднайдено вхід до печери, що являє собою 60-метрову галерею Ч-подібної конфігурації, викопану у шарі суцільного лесового суглинку на глибині близько 6 м від сучасної поверхні (рис. 48). Ширина галереї становить 0,7–0,9 м, висота сягає 2 м. Її склепіння має чітко виражену горизонтальну поверхню й носить сліди дерев'яного знаряддя праці³⁵⁷. На стінах збереглися численні написи, здебільшого останніх двох століть, найдавніше датоване графіті виконане у 1734 р.³⁵⁸ Шурфуванням, здійсненим у 1981 р. у привхідній частині печери, було відкрито

декілька шматків обпаленого граніту, що, з огляду на характерну будову споруди, обставини знахідки та інформацію І.М. Самойловського, дозволило ототожнити її з підземеллям, описаним В.Б. Антоновичем³⁵⁹. У 1998–2000 рр. археологічне вивчення цієї пам'ятки було продовжено. І хоча досі розкопки печерних заповнень не завершені, останнім часом тут вдалося здобути надзвичайно цікавий археологічний матеріал.

Зокрема, за 5 м на північний схід від печерного входу на краю урвища було закладено розвідковий шурф, в якому на глибині 25–30 см від сучасної поверхні було зафіксовано потужний (50–70 см) шар перевідкладеного суглинку, що вкривав материкову поверхню і за своїм характером нагадував стародавній похований дерен³⁶⁰. Потужність шару збільшувалась у напрямку урвища, в ньому зустрічались поодинокі фрагменти ліпної кераміки, характерної для трипільської археологічної культури. Поверхня материка на ділянці шурфу являла собою 6–7 горизонтальних уступів штучного походження. Ширина уступів від 30 до 50 см, висота – 15–20 см (в довжину завдяки допоміжним шурфам їм вдалося прослідити на відстані понад 50 м). Уступи, починаючись від верхівки плато, поволі спускались в бік яру, утворюючи східчасту структуру схилу. На поверхні одного з уступів було знайдено розчавлену керамічну посудину – великий трипільський зерновик IV–III тис. до н. е. з прокресленим на ньому зооморфним орнаментом (рис. 55).

Ця знахідка, зроблена безпосередньо біля входу до печери, примушує більш серйозно поставитись до припущення попередніх дослідників про енеолітичне походження даної підземної споруди. Не виключено, що група печер в околицях Смородинського узвозу є взагалі найдавнішим комплексом підземних антропогенних споруд на території України. З огляду на сусідство печери з залишками мегалітоподібних конструкцій³⁶¹, її варто розглядати як своєрідне трипільське святилище. Враховуючи, що зазначена печера є лише однією з багатьох у даній місцевості, можна передбачати тут в перспективі відкриття великого культового центру енеолітичної доби.

Підземні споруди нез'ясованого призначення

Крім вищезазначених, на території Києва існує значна кількість печерних споруд нез'ясованого характеру та часу виникнення. Надзвичайно низький ступінь вивченості, а також розташування цих пам'яток у місцевостях з недослідженою історичною топографією ускладнюють їх інтерпретацію. З іншого боку, переважно ці печери з певними застереженнями можуть бути віднесені до середньовічної доби хоча б на тій підставі, що, виконані в товщі материкового лесу, вони аб-

солотно позбавлені цегляних мурувань, які часто застосовувались у підземному будівництві починаючи з XVII ст.

Зокрема, до таких споруд маємо віднести печери, що були виявлені наприкінці XIX ст. у так зв. Кадетському гаю на Солом'янці (район сучасної садиби № 6 по Повітрофлотському проспекту)³⁶², на Байковій горі (район сучасної вулиці Протасів Яр)³⁶³, а в 1925 р. на території колишнього хутора Коноплянка на Лисій горі (район сучасної Саперно-Слобідської вулиці)³⁶⁴. Усі вони являли собою 10–30-метрові відрізки зруйнованих печерних галерей, археологічні дослідження яких не проводилися.

Загадкове підземелля було виявлено в 1906 р. на території Миського парку, де провалом ґрунту поблизу колишнього розважального комплексу «Шато-де-Флер» (район сучасного спорткомплексу «Динамо» по вулиці Грушевського) було розкрито округлу в плані підземну камеру діаметром близько 7 м з купольним склепінням, виконаним у материковому лесі на глибині 8 м від сучасної поверхні. Від центрального приміщення відгалужувалися 4 склепінчасті галереї заввишки до 1,8–1,9 м, які на відстані 5–20 м закінчувалися завалами. Стіни споруди носили сліди грубої обробки. Археологічні дослідження підземелля не проводилися, його характер і датування залишилися нез'ясованими³⁶⁵.

Іноді такі печери розташовуються локальними групами. Одна з груп знаходиться в півніжній частині гори Щекавиці, де у 1897 р. та 1901 р. на територіях колишніх садіб Дев'яткіна і Петрової (район сучасних садіб № 9–15 по вулиці Нижньоюрківській) були зафіксовані рештки напівзруйнованих галерей³⁶⁶. У привхідних частинах цих споруд було виявлено людські кістки та, на жаль, археологічне вивчення цих знахідок не проводилося.

Цікаву печеру було відкрито наприкінці XIX ст. на північно-східному схилі гори Юрковиці (район сучасної садиби № 59–61 по вулиці Фрунзе). Вона являла собою невисоку, мабуть, замулену галерею, прокладену в товщі материкового лесу на висоті близько 50 м над рівнем річної заплави³⁶⁷. На стінах галереї фіксувалися численні графіті, що залишилися нерозшифрованими. Археологічні розкопки печерного заповнення не проводилися. На думку деяких дослідників, дана споруда через її близькість до Кирилівської палеолітичної стоянки була пов'язана з діяльністю первісної людини³⁶⁸. З цим важко погодитися хоча б тому, що печера була виконана у товщі лесу, який саме перекривав культурні нашарування кам'яного віку.

Аналогічні печери відомі й на Лук'янівці в місцевості Загорівське займище (район вул. Багговутівської). Тут у 1831 р. було виявлено декілька печер, що використовувалися київськими жебраками як жит-

ла³⁶⁹. Вони являли собою скупчення однотипних печерних приміщень розмірами 2,5–3 x 1,5–2 м, місцями поєднаних між собою вузькими та невисокими проходами. Археологічні дослідження їх не проводилися.

Ймовірно до цієї ж групи споруд варто відносити й печеру, виявлену на початку XX ст. на межі колишніх садіб Лаврентьєва та цегляного заводу Бернера. Печера у вигляді розгалуженого галереєподібного приміщення заввишки близько 1,5 м була виконана у лесовому матеріалі. В 1911 р. у цій печері було скоєно убивство хлопчика, що призвело до відомого судового процесу – так зв. «справи Бейліса»³⁷⁰. Аналогічну за будовою споруду було зафіксовано нами у 1982 р. у тому ж самому урочищі біля сучасних садіб № 63–73 по вулиці Фрунзе. Довжина галереєподібного розгалуженого печерного приміщення складала близько 7 м. Археологічні дослідження зазначених пам'яток не проводилися.

Надзвичайно цікаву групу печерних споруд було виявлено у 1894 р. в районі колишнього Лук'янівського єврейського кладовища (район сучасної вулиці Мельникова). Тут внаслідок зсуву схилів яру відкрилися входи до щонайменше чотирьох окремих довгих (понад 30 м) і розгалужених галерей із боковими камерами (деякі – дуже просторі, до 5 м у довжину). Місцеві перекази пов'язували їх виникнення з легендарним Змієм, а також із якимись старцями, можливо, пустельниками³⁷¹. Археологічні дослідження печер не проводилися.

Ще декілька загадкових печерних споруд було зафіксовано в 1945–1946 рр. у схилах Наводницького Яру (район сучасного перетину площі Великої Вітчизняної війни і бульвару Дружби народів). Тут відкрито 3 печери галерейного типу, завдовжки до 10 м кожна. На стіні однієї з них були зафіксовані написи-графіті, виконані латиницею й датовані дослідниками XIV–XV ст.³⁷²

Крім зазначених, групи якихось підземель неодноразово фіксувалися в інших частинах міста: на Верхній Теличці – на південь від колишнього Братського кладовища 1914–1916 рр. (район сучасної вулиці Звіринецької); на Батієвій горі (район сучасних вулиць Краснодонської та Волгоградської); на території Голосіївської пустині (район сучасної вулиці генерала Родимцева); у Феофанії та Пирогові. Усі ці підземелля знаходили за випадкових обставин, вони не оглядалися фахівцями й відомі лише за усними свідченнями очевидців³⁷³.

Стосовно призначення вищезгаданих підземель варто зазначити, що деякі з них розташовані поруч із відомими археологічними пам'ятками. Зокрема, печери Юрковиці оточують залишки стародавнього городища з могильником XI ст. та рештки Йорданського монастиря XVI–XVII ст. Можливо, вони пов'язані саме з ними. Підземелля на території Голосієва, Феофанії та Пирогова, ймовірно, належали до зна-

менитих скитів та монастирів XVIII–XIX ст. Решта печерних груп існують поза межами населених місцевостей. Напевне, подекуди поселення в цих урочищах досі просто не відкриті. В інших випадках, можливо, печери виконували функцію таємних сховищ. Зрештою, ця категорія підземних пам'яток потребує не меншої уваги, аніж інші, при цьому, вивчаючи дані підземелля, варто здійснити й ретельну розвідку їх околиць з метою з'ясування історико-топографічного контексту. •

ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПІДЗЕМНИХ СИСТЕМ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

Підведемо деякі підсумки. Наявні історичні та археологічні джерела дозволяють локалізувати на території Києва понад 300 підземних споруд, що виникли впродовж останнього тисячоліття. Їх поява та функціонування були зумовлені різними чинниками, так чи інакше пов'язаними з історичним розвитком міста. Локальні групи однакових за призначенням та близьких у часі підземель формували комплекси, а різні за характером комплекси складали цілісні підземні системи окремих історичних районів Києва. Зрештою, майже усі відомі нині підземні споруди міста існували лише в складі локальних груп, що також свідчить на користь їх зв'язку з історичною розбудовою Києва³⁷⁴.

Наведені у таблицях підсумкові дані красномовно характеризують основні закономірності розвитку київського підземного будівництва.

Таблиця 1. Кількість підземних споруд різного призначення в межах найбільших підземних систем міста³⁷⁵

Підземні системи	Ф	Г	К / Пм	Ж	К	І	Н	Всього
Старокиївська фортеця	69	21	-	-	1	-	1	92
Печерська фортеця	44	39	6	-	-	1	1	91
Поділ	-	14	-	-	-	1	-	15
Палацова частина	9	4	-	-	1	-	1	15
Інші	22	7	38	1	20	-	25	113
Всього	144	85	44	1	22	2	28	326

Як видно з таблиці 1, найбільшими в місті є системи підземних споруд Старокиївської та Печерської фортець, в яких переважна кількість підземель – фортифікаційного призначення. Численними в межах фортець є й господарські льохи, тоді як культові об'єкти зустрічаються рідко і здебільшого стосуються часів більш ранніх, аніж зустрічних відповідних укріплень. Цілком закономірно, що винятково господарськими спорудами представлено підземну систему торговельно-виробничого Київського Подолу, тоді як високий відсоток фортифікаційних підземель у Палацовій частині міста пов'язаний із розташуванням в цій місцевості кількох пізньосередньовічних фортив.

Таблиця 2. Кількість підземних споруд різного часу утворення в межах найбільших підземних систем міста

Підземні системи	до X	XI–XIII	XIV–XV	XVI–XVII	XVIII–XIX	Нез'ясовано	Всього
Старокиївська фортеця	1	6	—	79	5	1	92
Печерська фортеця	—	4	2	17	67	1	91
Поділ	—	?	—	7	8	—	15
Палацова частина	1	—	—	12	1	1	15
Інші	20	10	12	18	28	25	113
Всього	22	20	14	133	109	28	326

Статистичні дані таблиці 2 свідчать, що найзначнішого розвитку підземне будівництво в Києві досягло в пізньосередньовічні часи і саме в Старокиївській фортеці. Пізніше майже тими ж темпами воно здійснювалося на території Печерської фортеці. До цього ж періоду (XVII–XVIII ст.) належить і розвиток інших найбільших підземних систем міста – Подолу та Палацової ділянки. Цікаво, що започатковане у давньоруські часи спорудження господарських підземель у Старому Києві після навали Батия припинилося на декілька століть і було відновлене лише з відбудовою фортечних укріплень. У цілому період XIV–XV ст. у Києві представлений винятково печерними монастирями, що виникали за межами міської забудови.

Таблиця 3. Кількість підземних споруд різної морфології в межах найбільших підземних систем міста

Підземні системи	Печерні споруди	Напівпечерні споруди	Нез'ясовані	Всього
Старокиївська фортеця	87	4	1	92
Печерська фортеця	64	27	—	91
Поділ	3	12	—	15
Палацова частина	15	—	—	15
Інші	105	8	—	113
Всього	274	51	1	326

За таблицею 3 абсолютна більшість підземних споруд міста має печерний характер, тобто виконана у спосіб гірничої проходки. Найвніші напівпечерні об'єкти (виконані у котловані з наступним їх засипанням ґрунтом) зосереджені переважно у Печерській фортеці та на Подолі і характеризують найпізніший (XVIII–XIX ст.) етап розвитку цих систем.

Таблиця 4. Кількість підземних споруд із різним характером укріплення стін і склепін у межах найбільших підземних систем міста

Підземні системи	Цегла	Деревина	Без укріплення	Нез'ясовано	Всього
Старокиївська фортеця	9	73	10	—	92
Печерська фортеця	73	3	11	4	91
Поділ	11	—	1	3	15
Палацова частина	3	5	6	1	15
Інші	15	18	75	5	113
Всього	111	99	103	13	326

Як бачимо з таблиці 4, неукріплені підземні споруди та укріплені цеглою і деревиною мають практично однаковий відсоток, але досить відчутно поділяються за різними підземними системами та часом виникнення. Зокрема, більшість неукріплених підземель представлена спорудами печерних монастирів XI–XVI ст.; підземні об'єкти, укріплені деревиною, більш поширені в Старокиївській фортеці XVII ст., а обмуровані цеглою – в Печерській фортеці XVIII–XIX ст. Ця тенденція також свідчить на користь зв'язку підземного будівництва з наземним⁷⁹.

Таким чином, можемо констатувати, що найзначніша кількість київських підземель утворилась у період формування різноманітних міських укріплень і представлена головним чином фортифікаційними та господарськими підземними спорудами. Перші з них – переважно по-таємні виходи за межі фортець (потерни та сортії) і контрмінні галереї для запобігання ворожих мінувань земляних укріплень. Вони сформували окремі комплекси в Старокиївській та Печерській фортецях, а також на території численних фортив і редутів в околицях стародавнього міста. Господарські підземелля міста представлені різноманітними розгалуженими або навіть лабіринтовими льохами, що існували в межах тих самих фортець і укріплень та виникли через нестачу вільного наземного простору в умовах щільної забудови міста. Фортифікаційні та господарські підземні споруди власне й утворюють основу київських підземних систем, оскільки на їх долю припадає дві третини усіх історичних підземель Києва.

Важливо зазначити, що перші фортифікаційні та господарські підземелля Києва виникають майже одночасно – в X–XI ст. (у межах міста

Володимира), хоча найбільшого розвитку набувають у другій половині XVII – першій половині XIX ст. (Старе місто та Печерськ) – у період перетворення Києва на стратегічний пункт півдня Російської імперії⁸⁷⁷.

За своєю морфологією середньовічні фортифікаційні та господарські підземелля Києва були досить подібними: потерни являли собою просторі галереї, переважно прямі, з чергуванням горизонтальних та похилих відрізків; контрмінні споруди, хоча й мали більш вузькі проходи, відрізнялись досить складною конфігурацією та значною розгалуженістю; у такий же спосіб (як контрмінні споруди) були виконані і господарські льохи. І це не є випадковим. Вище вже зазначалось, що до будівництва деяких господарських підземель Печерська наприкінці XVIII – початку XIX ст. були причетні місцеві фортифікатори. Можливо, така практика мала глибокі історичні коріння. Не виключено, що фахівці з підземних робіт, які обслуговували більш ранні київські укріплення, також залучалися до викопування льохів у садибах, що розташовувались у межах фортечних укріплень.

Втім, як встановлено вище, традиція спорудження складних за будовою галерейних льохів має давньоруське походження, тоді як принципи ведення «підземних воєн» з використанням «мін» та «слухів» були розроблені західноєвропейськими фортифікаторами лише у XVI ст. Вирішення цієї ділеми, на нашу думку, полягає у співставленні змістовного призначення місцевих розгалужених контрмінних споруд та господарських підземель. Одним із найважливіших завдань фортифікаторів, що створювали комплекси «слухів», було охоплення максимальної території на підступах до наземних укріплень. Того ж самого, але в умовах садибної забудови, досягали й будівельники київських льохів. Оскільки специфіка лесового суглинку, в якому виконано переважну більшість київських підземель, не дозволяє створювати стійкі камерні печери великої площі, оптимальним вирішенням проблеми є викопування розгалужених галерейних систем⁸⁷⁸. В архітектурному відношенні різниця між фортифікаційними та господарськими печерами Києва полягає в більш регулярному плануванні перших та більшій кількості бокових ніш у других⁸⁷⁹.

Чимала частка підземних споруд міста виникла на базі монастирських печерних комплексів, що розташовувались в київських околицях. Як вже зазначалося, для топографії давньокіївських печерних монастирів характерним є зосередження їх поза межами тогочасної міської забудови, переважно у ненаселених місцевостях, до яких цілком можна застосувати літописні назви «дебри» та «пустошь». З іншого боку, відлюдненість цих монастирів була досить умовною, оскільки усі вони тяжіли до певних невеличких населених пунктів в околицях

міста. Так, Києво-Печерський монастир виник поруч із князівським палацом та поселенням у Берестові, Гнілецький – біля подарованого монастирю селища, Кирилівський – поблизу вірогідної резиденції чернігівських князів на Дорогожичах, Звіринецький та Видубицький – поруч із позаміською садибою Всеволода Ярославича, Уздихальницький та Щекавицький – понад подільськими кварталами, Панкратівський – між Печерським та Микільським монастирями, нарешті, Китаївський та Преображенський – поруч з великими лаврськими скитами. Як бачимо, ізольованість місця розташування печерних монастирів була до певної міри удаваною, вона лише символізувала пустелю, підсилюючи аскетичну спрямованість стародавніх печерників.

Сусідство давньокіївських печерних монастирів із мирськими поселеннями, на нашу думку, має декілька пояснень. Перш за все, воно мало досить прагматичне підґрунтя: ченці, які вирощували городину та займались нескладним рукоділлям, не могли повністю забезпечити свій побут необхідним (принаймні в період становлення монастиря, коли не було значних пожертв або привілеїв). З іншого боку, велику роль у відносинах ченців з мирянами відігравала місіонерська діяльність, особливо в перші століття після хрещення. Нам здається не випадковим, що декілька найдавніших печерних осередків – Печерський, Видубицький та Кирилівський – виникли поряд із князівськими резиденціями. Протиставлення аскетичного способу життя палацовим розкошам було безумовно дієвим засобом виховання християнської моралі. Вірогідно не випадковим була й подальша доля цих монастирів: усі вони отримали своїх ктиторів, причому Видубицький та Кирилівський навіть перетворились на князівські обителі.

Деякі з печерних монастирів виникли як своєрідні філії – скити Києво-Печерської лаври (Гнілецький, Китаївський, Преображенський). Наприкінці XI ст. Лавра перетворилася на цілком кіновіальний (гуртожитний) монастир, при якому підвизалися окремі ченці-відлюдники. Певний час для цих аскетів передбачалися помешкання у лаврських печерах, але згодом, здається, їх намагалися відселити у лаврські скити. Ця практика зберігалася в Печерському монастирі аж до XIX ст., коли виник Преображенський скит на Мишоловці.

Певна група київських печерних монастирів утворилася в складний період татарського панування (Уздихальницький, Микільський та Щекавицький). У другій половині XIII–XIV ст. продовжують активно розвиватися й інші печерні монастирі – Гнілецький, Звіринецький, Кирилівський. На нашу думку, в ці часи печерні обителі перетворилися на своєрідні сховища, оскільки певний час татари досить лояльно відносились до служителів культури.

Зрештою, досвід київських печерників, започаткований ченцями Києво-Печерської лаври ще в XI ст., мав великий вплив на суспільство протягом всього II тис. н. е. Про це свідчать печерні монастирі, що виникли вже в XVII–XVIII та, навіть, XIX ст. не лише як формальні філії Лаври, але й як продовжувачі її стародавніх традицій печерництва (Китаївська та Преображенська пустині).

Залишається додати, що печерні монастирі Києва не відігравали безпосередньої ролі у формуванні його підземних систем, але із розростанням міста вони поступово входили до його складу, утворюючи значні паломницькі осередки з відповідними інфраструктурами, здатними обслуговувати велику кількість відвідувачів. Крім того, такі ж осередки у XIX ст. формувалися в околицях міста, прискорюючи їх інтеграцію в міське середовище, що також мало певне містобудівне значення.

Окрему групу київських підземель складають печери, що виникли задовго до появи міста. Їх небагато, вони усі зосереджені в одній місцевості (район Смородинського узвозу) і, на нашу думку, репрезентують місце розташування стародавнього поганського святилища. Втім цікаво відзначити, що серед киян стосовно цього комплексу здавна існували певні міфи (про Добриню Микитича та Змія), які на думку вчених відображають боротьбу християнства з язичеством. Не виключено, що існування тут стародавнього святилища призвело до заміни його в X–XI ст. на православний культовий центр (Кирилівський монастир). Отже ці печери опосередковано також пов'язані з формуванням історичної забудови міста.

Інші категорії підземних споруд (житлові та культові) представлені в місті зовсім малочисельними об'єктами. Житлові підземелля Києва здебільшого визначаються як тимчасові печерні помешкання жебраків (Кирилівські висоти, Кудрявець), серед культових — молитовні та поховальні приміщення, походження яких пов'язано з певними вузькоконфесійними ритуалами (катакомбні могильники салтівської культури) або іншими популярними для свого часу чинниками (імітації печерних церков при наземних храмах, влаштування склепів на міських кладовищах). Ці споруди, що виникли лише у XVIII–XIX ст., не набули особливого поширення в місті та суттєво не впливали на формування його підземних систем³⁸⁰.

У цій монографії ми не розглянули міські підземні комунікації — водогін та каналізацію XIX ст. Вони, безумовно, є важливими містоформуючими об'єктами, але їх складна система завершила своє становлення лише в новітні часи. До того ж питання міських комунікацій потребує додаткового вивчення, зокрема, архівного та натурного, оскільки

істотна інформація з цього приводу у вітчизняних архівах відсутня, а самі споруди зазнали докорінної перебудови впродовж XX ст.

Враховуючи усе вище викладене можна визначити декілька етапів формування цілісного ансамблю «підземного Києва» та його основних підземних систем. Найдавніші печери на території міста з'явилися ймовірно ще в епоху енеоліту, але їх комплекс є винятковою пам'яткою і має досить опосередковане відношення до власне міської розбудови.

Основу першої підземної системи у Києві, на нашу думку, було закладено близько X–XI ст., під час спорудження укріплень давньоруського міста. Саме тоді, треба думати, виникли найдавніші підземні ходи-пороги під валами київських городищ (у межах пізнішої Старокиївської фортеці). Вони мали вигляд прямих печерних галерей, місцями укріплених деревиною. Водночас з ними споруджувались господарські підземелля (розгалужені печерні галереї, подекуди укріплені деревиною) та різноманітні печерні скарбниці, зосереджені здебільшого у межах великих князівських та боярських дворів, монастирських садиб тощо. В околицях міста в XI–XII ст. з'явилися і поширилися печерні монастирі, які попервах мали характер відлюдницьких місіонерських осередків. Ці комплекси формувалися як скупчення ізольованих підземних жител та печерних галерей з господарськими або поховальними приміщеннями. Початково вони не мали значної розгалуженості та не утворювали лабіринтових структур (рис. 50).

Після 1240 р. Київ переживає певну кризу, яка позначилася і на підземному будівництві. У цей час київські укріплення втрачають своє стратегічне значення, а центр міського життя концентрується на Подолі, ґрунти якого майже непридатні для створення об'ємних порожнин. Втім не виключено, що якісь підземні споруди фортифікаційного та господарського призначення мав Київський замок на Замковій горі (Киселівці). Крім того, у цей час продовжують виникати печерні монастирі, які впродовж другої половини XIII–XIV ст. відігравали роль своєрідних сховищ. Продовжується розвиток і монастирських комплексів, що виникли за давньоруських часів. Їх окремі ділянки впродовж XIV–XV ст. починають об'єднуватись у складні підземні лабіринти.

Нового поштовху розвиток київських підземель зазнав у XVI–XVII ст., коли було відновлено Старокиївську фортецю. Розбудова міста призвела до появи вздовж укріплень численних фортифікаційних підземних споруд, тоді як у середині фортеці внаслідок міської тісняви сформувалися значні за розмірами господарські льохи. Фортифікаційні і господарські підземелля цього часу являли собою розгалужені печерні галереї, що сягали іноді сотні метрів у довжину. При цьому, фортечні підземні споруди були укріплені деревиною, а побутові льохи, прокладені

ні на значній глибині, були позбавлені будь-яких укріплень³⁸¹. Внаслідок агресивної діяльності уніатської церкви та активізації татарської експансії в околицях міста припиняють своє існування декілька стародавніх печерних монастирів. З іншого боку, печери Києво-Печерської лаври у цей час перетворюються на грандіозні паломницькі об'єкти, що призводить до значних перебудов у підземеллях — укріплення їх цегляними підмурками, наступного ускладнення планування тощо.

У другій половині XVII ст. підземна система Старого міста досягає свого найвищого розвитку. Водночас розпочинається формування аналогічної системи на Печерську в межах укріплень навколо Києво-Печерського монастиря. Підземне будівництво в Печерській фортеці здійснювалось за тими ж принципами, що і в Старокиївській: печери укріплювались переважно деревиною, цегла в підземному будівництві майже не використовувалась. У цей самий період розпочинають формуватися ще дві значні за обсягами підземні системи міста — на Подолі та Палацовій ділянці. Нарешті, в межах монастирських скитів на околицях міста формуються нові комплекси чернецьких печер, покликані до життя поширенням пізньосередньовічного православного ісихазму. Ці підземелля виконуються за стародавніми зразками і наслідують архітектуру лаврських печер (рис. 51).

Нарешті, впродовж XVIII—XIX ст. відбувається колосальне фортечне будівництво на території київського Печерська. Відповідно, з численних підземель фортифікаційного та господарського призначення тут формується складна підземна система Старої та Нової Печерських фортець, прилеглих до них виносних укріплень. Підземна система Старого Києва у цей час майже занепадає: окремі господарські льохи тут продовжують функціонувати лише в садибах великих монастирських ансамблів. Свого найвищого розвитку сягають підземні системи Подолу та Палацової ділянки. В підземному будівництві широко використовується цегла: нею укріплюють не лише новостворені підземелля, але й ті, що були укріплені деревиною. На хвилі популярності чернецького старецтва та зростання російського православного паломництва на південній околиці міста виникають найпізніші київські печерні монастирі (рис. 52).

Поява у другій половині XIX ст. складних інженерних споруд (дренажів, мережі каналізації та водопостачання) призвела до докорінних змін у системі «підземного міста»: замість розглянутих вище категорій підземель (фортечних галерей, льохів, чернечих печер) виникли сотні кілометрів тунелів різноманітних колекторів, дренажних штолень, метрополітену, схованих під землею крамниць та розважальних закладів тощо. Впродовж XX ст. у межах Києва (і не лише його історичної

частини) склалася цілісна підземна система, розвиток якої продовжується і дотепер. Система ускладнюється разом із наземною розбудовою, і ця закономірність, як бачимо, є історичною.

У своєму огляді ми навели лише загальні й переважно побіжні характеристики стародавніх підземель на території міста. Численні аспекти даної проблеми залишилися поза межами роботи. В першу чергу це стосується архітектурно-археологічних питань. Архітектура київських підземних споруд потребує окремого детального дослідження. Ми впевнені, що фортифікаційні та господарські будівлі треба обов'язково розглядати у контексті світового розвитку підземного будівництва, оскільки їх формування, як і формування самого міста-фортеці, відбувалося за певними зразками середньовічної Європи.

З іншого боку, київські печерні монастирі можна вважати унікальними архітектурними витворами, хоча традицію чернецького печерництва було започатковано ще у IV—V ст. на Близькому Сході. Справа в тому, що місцеві лесові ґрунти дещо відрізняються від скельних масивів стародавніх монастирських центрів. Порівняна легкість в обробці материкової товщі дозволила давньокиївським ченцям створювати грандіозні підземні лабіринти, які не мають собі рівних у християнському світі³⁸². Архітектура давньокиївських печерних монастирів хоча й має певні аналогії серед пам'яток IX—X ст. у Причорноморському басейні (Крим, Балкани, Кавказ, гори Тавра тощо), в цілому є досить своєрідною. Особливо цікавими, зокрема, являються різноманітні катакомбні поховання місцевих печерників, подібні до споруд римських підземних некрополів.

Зрештою, архітектурна цінність печерних інтер'єрів полягає не лише в їх певних мистецьких ознаках, а переважно у тому, що підземні споруди, на відміну від більшості інших археологічних пам'яток, дозволяють досліджувати стародавні будівельні конструкції у повному обсязі. Здається, для давньоруського періоду можливість вивчати характер стін, підлоги та стелі, а за різноманітними пазами та нішами особливості меблевого впорядкування дійсно унікальна (рис. 54).

Не менш цікавими є й археологічні знахідки з київських печер. Вони не дуже багаточисельні, оскільки під час функціонування підземні споруди регулярно очищувались від сміття, що не сприяло утворенню істотних культурних нашарувань. Тому в більшості київських печер археологічні знахідки фіксують лише час засипання підземних пустот. Втім в окремих випадках ми маємо справу з закритими археологічними комплексами, що утворилися або випадково (як наслідок потужних обвалів), або навіть навмисне (як у випадку з поховальними комплексами чи потаємними скарбницями).

Археологічні знахідки з київських підземель, крім звичайних для свого часу категорій речей (керамічний посуд, залізні та дерев'яні вироби тощо), іноді представлені й особливими артефактами. Зокрема, до так званого замкнутого простору лесових підземних споруд. Серед них абсолютною винятковими є чернецькі шкіряні пояси та хрести-парамани. Переважно на більшість поясів, зафіксованих у похованнях давньокиївських ченців, оздоблена відтисненими на зовнішніх поверхнях зображеннями композицій іконографічного характеру («Благовіщення», «Різдво Христове», «Срітіння», «Воскресіння Лазаря», «Вхід до Єрусалима», «Розп'яття», «Зішестя», «Успіння пресв. Богородиці» тощо). Нерідко ці малюнки супроводжуються кирилическими підписами, завдяки чому вони набувають також характеру епіграфічних пам'яток. Найдавніші з цих поясів датуються серединою XII ст., хоча нерідко вони зустрічаються і в похованнях XIV–XV ст.³⁸³ Дуже ефектними є й середньовічні схимницькі хрести-парамани, сплетені зі шкіряних ремінців (рис. 56).

Нарешті, велике значення для визначення хронології київських підземель мають численні малюнки та написи³⁸⁴. Малюнки зі стін київських підземель представлені здебільшого різноманітними зображеннями христів і пов'язані, як правило, з монастирськими печерними комплексами (рис. 58/3,5). Найбільша кількість написів також походить із печерних монастирів і має характер або специфічних епітафій в поховальних приміщеннях³⁸⁵, або записів, що залишили по собі сторонні відвідувачі печер — паломники, мандрівники тощо³⁸⁶.

Найдавнішим датованим написом в київських підземеллях є вищезгадане графіті 1150 р. з Близьких печер Києво-Печерської лаври³⁸⁷ (рис. 58/1). Інші давньоруські написи датуються за палеографічними особливостями, але серед них надзвичайно цінними в сенсі історичної інформації графіті-синодик з іменами ігуменів Звіринецького монастиря (Звіринецькі печери) (рис. 58/6), напис затвірника Симона з Гнілецьких печер (рис. 58/4) та молитовне дипінті у поховальній катакомбі Близьких печер Лаври³⁸⁸ (рис. 58/2).

Велика кількість датованих написів початку XVII ст. зафіксована у нереконструйованих відгалуженнях лаврських печер. Переважно це графіті, які залишили по собі різномовні відвідувачі підземель: написи виконано як церковнослов'янською, так і польською, і латинською, і, навіть, вірменською мовами. Окремі графіті мають виняткову історичну цінність, зокрема, запис про пошуки скарбу у Варязькій печері³⁸⁹, автографи київського митрополита Іова Борецького на так зв. ділянці преп. Нестора у Близьких печерах³⁹⁰ та феофаніївського ігумена Воїнофатія у Гнілецьких печерах³⁹¹ тощо.

Окремі епіграфічні знахідки походять з печер немонастирського характеру. Найважливішими серед них є датовані графіті (1680 р. у льоху по вулиці Стрітенській у Старому місті, 1734 р. в Смородинській печері, 1839 р. в підземній споруді на території Маріїнського парку), оскільки вони допомагають з'ясувати хронологію окремих пам'яток³⁹².

У київських підземеллях і фрески, але дотепер вони зафіксовані лише у лабіринтах Близьких та Дальніх печер Києво-Печерської лаври. Дослідженнями 1978–1979 рр. встановлено, що у XVIII–XIX ст. живопис олійними фарбами вкривав стіни багатьох печерних галерей та церков, але виконаний він був на тиньку, який вкриває цегляну обмурівку, тобто має досить пізні походження³⁹³. Фрагментарні залишки більш раннього фрескового живопису (мінеральними фарбами по материковій породі) зафіксовані лише на так зв. ділянках преп. Нестора та преп. Меркурія в Близьких печерах, що вже на початку XVII ст. були перекриті обвалом³⁹⁴. Це та інші питання, пов'язані з інтер'єрами та заповненнями київських підземель, потребують подальшого вивчення.

Поза межами нашого дослідження лишилися не тільки деякі категорії підземних споруд міста, але й численні аспекти культурологічного характеру, адже навіть утилітарні споруди є свідченням не лише матеріальної, але й духовної культури наших пращурів. Нам би хотілося, щоб публікація цієї роботи викликала відповідний резонанс у науковому товаристві, активізувала подальші вивчення підземних старожитностей Києва. Поширення спелео-археологічних досліджень у Києві вкрай необхідне, зокрема через те, що зазначені підземелля інтенсивно руйнуються, особливо в останні роки в зв'язку із зростанням обсягів міського будівництва. Чинне законодавство, цілком придатне для охорони археологічних пам'яток, на жаль, не враховує специфіку стародавніх підземель. Щоб зупинити руйнування археологічного шару на поверхні цілком достатньо фахового нагляду за земляними роботами, тоді як підземелля, заховані у глибині київських пагорбів, неконтрольовано руйнуються буровими свердловинами, будівельними палями, порушенням гідрогеологічної ситуації тощо. Спелео-археологи, як правило, можуть лише приблизно вказати район розташування печери, відомої, скажімо, з архівних джерел. Проблемним є й застосування геофізичних методів пошуку печерних споруд в умовах лесових ґрунтів.

Все це надзвичайно ускладнює питання охорони підземних пам'яток Києва. Задля його вирішення, на нашу думку, необхідно місця можливого існування підземних споруд, визначені за різними — архівними та археологічними — джерелами, оголосити охоронюваними археологічними територіями. В межах цих територій повинен бути встановле-

ний особливий режим охорони, який передбачав би обов'язкове комплексне спелео-археологічне обстеження місцевості до початку будь-яких земляних (у тому числі й будівельних) робіт³⁹⁵. Це дасть змогу локалізувати підземні споруди, здійснити їх натурні археологічні дослідження, з'ясувати історико-культурну цінність об'єктів та прийняти рішення стосовно їх подальшої долі (необхідність консервації, музеєфікації тощо). Основою складання такого списку охоронюваних археологічних території міг би стати розроблений нами каталог підземних споруд Києва, наведений у Додатку до цієї книги.

Звичайно, немає потреби музеєфікувати усі стародавні підземелля Києва. Значна їх частка після відповідного дослідження та фіксації може бути закрита консервуючими засипками або забучена. Ймовірно, окремі споруди, особливо такі, що погрожують існуючій вже забудові та не визначаються як виняткові, можна й ліквідувати. Втім певна частина київських печер безсумнівно заслуговує на музеєфікацію. В першу чергу це стосується комплексів печерних монастирів як найцікавіших в історичному та архітектурному відношенні пам'яток. Деякі фортифікаційні та господарські підземні споруди також мають велике значення, і не лише як зразки певних історичних традицій в містобудуванні: великим та розгалуженим підземеллям, між іншим, притаманна надзвичайна атрактивність, а тому їх використання в якості екскурсійних об'єктів безумовно сприятиме подальшому розвитку міста як туристичного центру³⁹⁶.

Нині на території Києва крім лаврських печер музеєфіковано або принаймні розпочато такі роботи стосовно одразу декількох комплексів підземних споруд: печерні монастирі — Звіринецький (Звіринецький) та Гнілецький; фортифікаційні споруди — мінна галерея під редутом Андріївського бастиону, господарські льохи — на Верхній території Києво-Печерського монастиря. Втім роботи ці не мають цільової державної підтримки, а тому виконуються, здебільшого, за допомогою та коштом аматорів-ентузіастів і пастви Української православної церкви. Відповідно, надзвичайно малими є темпи й обсяги наших заходів. Саме це найболючіша проблема стародавнього «підземного міста», якому у місті сучасному досі не віддано належного, і тому дуже скоро ця частка нашої історичної спадщини може бути назавжди втрачена. •

ДОДАТОК. КАТАЛОГ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ТА КОМПЛЕКСІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
Підземна система Старокиївської фортеці								
1-2	Печерні потерни під валом Золотоверхнього бастиону	Ф	Д	XVII	район Золотоворітського провулка	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 99
3-22	Печерні контрміні галереї фортець на захід від Золотоверхнього бастиону	Ф	Дч	XVII	район вул. Миколи Лисенка, 4-6	?	1886, 1934, 1937	Киевлянин, 1886, № 217; Антонович, 1895, с. 39; Самойловський, 1954б, с. 188; Алферова, Харламов, 1982, с. 130
23	Печерна потерна під валом Георгіївського бастиону	Ф	Д	XVII	вул. Ярославів Вал, 7-9	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 118
24	Печерна потерна під валом між Сергіївським та Георгіївським бастионами	Ф	Д	XVII	район перетину вулиць Ярославів Вал та Івана Франка	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 131
25	Печерна потерна з південно-західного боку Сергіївського бастиону	Ф	Д	XVII	район перетину вулиць Ярославів Вал та Олесья Гончара	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 131-132
26	Печерна потерна під валом між Сергіївським та Воєв'язьким бастионами	Ф	Д	XVII	вул. Ярославів Вал, 33-35	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 132
27-28	Печерні потерни під валами Воєв'язького бастиону	Ф	Д	XVII	район перетину вулиць Ярославів Вал та Вороб'язького	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 131-132
29-47	Печерні контрміні галереї фортець поблизу Воєв'язького бастиону	Ф	Дч	XVII	вул. Вороб'язького, 11-17	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 131-132
48	Печерна потерна під валом Львівського бастиону	Ф	Д	XVII	район Львівської площі	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 100

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
49	Печерна потерна під валом у верхів'ях Кожум'яцького Яру	Ф	Д	XVII	район вул. Великої Житомирської, 10-30	?	-	Алферова, Харламов, 1982, с. 129
50	Печерний льох у садібі колишнього Товариства релігійно-моральної просвіти	Г	-	XVI-XVII	вул. Велика Житомирська, 6	?	1901	Киевлянин, 1901, № 309, 318; ИИАК, 1902, вип. 2, с. 99-102
51	Печерна потерна під валом давньоруського Дутинця	Ф	Д	XVII	вул. Володимирська, 2	?	1908-1909	Киевлянин, 1908, № 204, 217; 1909, № 234; Толочко, 1968, с. 18
52-53*	Печерні скарбниці у підвалинах Десятинної церкви	Ф	-	X-XIII	вул. Володимирська, 2	?	1842, 1939	Самойловський, 1954б, с. 167; Каргер, 1958, т. I, с. 498-504 (рис. 2)
54	Печерний льох у садібі Десятинної церкви	Г	Дч	XII-XIII	вул. Володимирська, 2	?	1936	Ячменьов, Молчановський, 1936, с. 60
55-56	Печерні льохи у садібі колишньої Приказної палати	Г	-	XI-XVII	район вул. Володимирської, 1-3	?	1910, 1935, 1939	Киевлянин, 1910, № 192; Самойловський, 1954б, с. 185; Алферова, Харламов, 1982, с. 150
57-58	Печерні льохи у садібі колишньої Трьохсвятительської церкви	Г	-	XI-XVII	вул. Десятинна, 2	?	1838	ЖМНП, 1839, с. 73-74
59	Печерний льох у колишній садібі Орлова	Г	-	XII-XIII	вул. Десятинна, 7	?	1901	АЛЮР, 1901, т. 3, с. 185-187
60*	Печерний льох у садібі колишнього Федорівського монастиря	Г	Дч	XII-XIII	вул. Велика Житомирська, 2	-	2002	Мовчан, Ієвлев, Козловський, 2003, с. 195-198 (рис. 3, 4)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знайдена (роки)	Посилання та ілюстрації
61	Печерна потерна поблизу перетину Михайлівського та Печерського (Поверхнього) валів	Ф	Д	XVII	район перетину вул. Трьохсвятительської та Михайлівської площі	?	1937	Самойловський, 1937, с. 40; Алферова, Харламов, 1982, с. 131
62–65	Печерні та напівпечерні льохи на території Михайлівського Золотоверхого монастиря	Г	ДЦч	XVI–XVIII	район вул. Трьохсвятительської, 4–6	+	1938, 1964–1965, 1970–1980–ті	Каргер, 1950, с. 9–10; Толочко, 1968, с. 42; авторські спостереження (рис. 5, 6)
66–67	Печерні потерни під Михайлівським валом та Архангельським бастіоном	Ф	Д	XVII	район перетину вулиць Трьохсвятительської та Костьольної	?	–	Алферова, Харламов, 1982, с. 132
68	Печерна потерна у східній частині Печерського бастіону	Ф	Д	XVII	район перетину майдану Незалежності та вул. Костьольної	?	–	Алферова, Харламов, 1982, с. 131–132
69	Печерна потерна під валом між Печерським і Трійцьким бастіонами	Ф	Д	XVII	Район перетину вул. Б. Грінченка та майдану Незалежності	–	1952	Самойловський, 1952б
70–78	Печерні контрмінні галереї форту на південь від Трійцького бастіону	Ф	Дч	XVII	район вул. Б. Грінченка, 5–7	?	–	Алферова, Харламов, 1982, с. 131–132
79–80	Печерні потерни у західній частині Трійцького бастіону	Ф	Д	XVII	вул. Б. Грінченка, 5–7	?	–	Алферова, Харламов, 1982, с. 131–132
81	Печерні катакомби могиляника салтівської культури	К	–	VIII–IX	район перетину вулиць Прорізані та Пушкінської	?	1930–ті	Каргер, 1958, т. I, с. 135–136; Брайчевський, 1964, с. 148
82	Печерна потерна під валом на північний захід від Нового бастіону	Ф	Д	XVII	район перетину вулиць Малопіддальної та Паторжинського	?	1967	Сборник, 1874, с. 98; Дяденко, 1968, с. 210; Толочко, 1968, с. 20–26

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знайдена (роки)	Посилання та ілюстрації
83*	Печерний льох у садбі колишнього Ірининського монастиря	Г	Дч	XI–XIII	вул. Паторжинського, 14	–	2000	Климовський, 2006, с. 180–187 (рис. 7)
84	Підземна споруда у колишній садбі Рейна	?	Д	?	район вул. Володимирської, 28–30	?	1908	Киевлянин, 1908, №№ 210, 211
85–89*	Печерні та напівпечерні льохи на території колишнього Софійського монастиря та Митрополичої садби	Г	Цч	XVII–XVIII	район вул. Володимирської, 22–24, територія Національного заповідника «Софія Київська»	+	1916, 1925, 1972–1978, 2004	Эртель, 1917; Ляскоронський, 1926, Тоцькая, 1972; 1973; 1976; 1977–78; Бобровський, 2004а (рис. 8, 9, 10)
90–91	Печерні льохи на території колишньої Стрілецької слободи	Г	Цч	XVII	район вул. Стрілецької, 12	?	1888, 1914, 1918	Киевлянин, 1889, № 232; 1914, № 105–107; Самойловський, 1954б, с. 187 (рис. 11)
92	Печерний льох на території колишньої Стрілецької слободи у садбі Лещинського	Г	–	XVII	район перетину вулиць Рейтарської та Стрілецької	?	1914–1915	Эртель, 1916, с. 3
Підземна система Печерської фортеці								
93–94	Печерні потерни та контрмінні галереї на території Арсенальних майстерень Нової фортеці	Ф	Ц	перша пол. XIX	район Кловського узвозу, 19; територія заводу «Арсенал»	?	1990–ті	усні повідомлення робітників заводу «Арсенал»
95–99*	Печерні та напівпечерні потерни і контрмінні галереї підірваних стін Микільського укріплення Нової фортеці	Ф	Ц	перша пол. XIX	Паркова дорога, 16, територія так зв. «Зеленого театру»	+	2001	Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізон, Курмаз, Цицільський, 2001 (рис. 12)
100*	Печерний льох у садбі колишньої церкви св. Миколи «Слуцького»	Г	–	XVIII–XIX	вул. Січневого повстання, 3/2	+	1991	Бобровський, Стржар, 1991 (рис. 13)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
101	Печерний льох у садібі колишнього Печерського гостинного двору на території Нової фортеці	Г	Ц	Межа XVIII–XIX	район вул. Московської, 22	?	1890	Киевлянин, 1890, №№ 48, 64
102–103	Печерні та напівпечерні льохи у садібі колишнього Пустинно-Микільського монастиря	Г	Цч	XVII–XVIII	вул. Січневого повстання, 11–13	?	1913, 1938, 1949, 1952	Киевлянин, 1913, №№ 184, 187, 199; Самойловський, 1949, ч. 1; 1952а; 1952б
104–105*	Чернецькі печери у південному схилі Панкратівського Яру	К/ Пм	–	XIII–XIV	район Дніпровського узвозу нижче Парку слави	?	1853	Киевские губернские ведомости, 1853, № 22–42; Толочко, 1968, с. 74–77 (рис. 14)
106–107	Печерні льохи у садібі колишнього гетьманського палацу Івана Мазепи	Г	Ц	поч. XVIII	вул. Аніщенка, 17	+	1912, 1952	Киевлянин, 1912, № 359; Самойловський, 1952а
108	Печерний льох на території Печерського містечка в колишній садібі Зайцева	Г	–	поч. XIX	район перетину вулиць Рибальської та Гусовського	?	1899	Киевлянин, 1899, № 157
109*	Печерний льох на території Печерського містечка	Г	Ц	перша пол. XIX	вул. О.Копиленка, 6	+	1953, 2000–2001	Самойловський, 1953а; 1953б; Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізон, Курмаз, Циліцький, 2001 (рис. 15, 16)
110*	Напівпечерний льох у садібі Введенської православної громади	Г	Ц	перша пол. XIX	вул. П.Мирного, 8	–	2002	Бобровський, Циліцький, 2002 (рис. 17, 18)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
111	Печерний льох на території Печерського містечка	Г	–	XVIII–XIX	район вул. Кугузова, 6	?	1909	Киевлянин, 1909, № 82
112–114	Печерні та напівпечерні потерні і сорті Госпітальної укріплення Нової фортеці	Ф	Ц	поч. XIX	район вул. Госпітальної, 16	+	1998–1999	авторські спостереження
115–117	Печерні контрмінні галереї поблизу лонета між Олексіївським та Роддественським бастионами	Ф	?	перша пол. XVIII	район пл. Героїв Великої Вітчизняної війни	?	–	Ситкарева, 1997, с. 39, 44–45
118*	Напівпечерна сортія в підшві валу Олексіївського бастиону	Ф	Ц	поч. XIX	пров. Панфіловців, 5	+	1960-ті, 2001	Вечірній Київ, 1967, 28 жовтня; Ситкарева, 1997, с. 93; Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізон, Курмаз, Циліцький, 2001 (рис. 19)
119	Напівпечерна сортія у валу між Андріївським та Олексіївським бастионами	Ф	Ц	друга пол. XVIII	район вул. Панфіловців	?	–	Ситкарева, 1997, с. 52, 54–55
120*	Напівпечерна сортія поблизу Андріївського бастиону	Ф	Ц	друга пол. XVIII	район вул. Січневого повстання, 42	?	1935	Більшовик, 1935, № 11196/712; Ситкарева, 1997, с. 48 (рис. 20)
121*	Напівпечерна мінна галерея – пороховий льох лонета Андріївського бастиону	Ф	Ц	межа XVIII–XIX	район вул. Панфіловців, 20	+	1957, 1997–1998	Копилов, 1957; Толочко, 1968, с. 19–20; Ситкарева, 1997, с. 47; Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998 (рис. 21, 22)
122–123	Напівпечерні сорті у валу між Андріївським та Кавалерським бастионами	Ф	Ц	друга пол. XVIII	район вулиць Панфіловців та Лейпцизької	?	–	Ситкарева, 1997, с. 49, 53–54

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
124-133	Печерні контрміні галереї та напівпечерні потерни у валах Васильківського рavelіну	Ф	Цч	XVIII-XIX	район вул. Московської, 39	?	-	Ситкарева, 1997, с. 40, 47-50, 53-55, 93, 111
134-135*	Напівпечерні сорті у насипі валу між Петровським та Успенським бастионами	Ф	Ц	друга пол. XVIII	вул. Січневого повстання, 30 територія Старого Арсеналу	+	2005	Ситкарева, 1997, с. 52, 54-55; Бобровський, 2005б, с. 18-19 (рис. 23/8)
136*	Напівпечерний пороховий льох у садибі колишнього Вознесенського монастиря	Ф	Д	XVIII	вул. Січневого повстання, 30 територія Старого Арсеналу	?	2005-2006	Ситкарева, 1997, с. 61-62; усне повідомлення С.А. Балакіна (рис. 23/16)
137-141*	Печерні льохи Вознесенського жіночого монастиря	Г	-	XVII-XVIII	вул. Січневого повстання, 30 територія Старого Арсеналу	+	2005-2006	Самойловський, 1952а, с. 4; 1952б, с. 23; Бобровський, 2005б (рис. 23/13-15, 17)
142-146	Напівпечерні потерни та печерні контрміні галереї колишнього Петровського бастиону	Ф	Цч	XVIII	район вул. Суворова, 3-19	?	1949, 1952, 1953, 1955	Самойловський, 1949; 1952а; 1952б; 1953а; 1953б; 1955а; 1955б
147-148	Печерні контрміні галереї Сласького бастиону	Ф	?	серед. XVIII	район вул. Січневого повстання, 15	?	1917	Вечірній Київ, 1964, № 64; Ситкарева, 1997, с. 45
149	Напівпечерна сортя поблизу Сласького бастиону	Ф	Ц	друга пол. XVIII	район вул. Січневого повстання, 17	+	1990-1991	Ситкарева, 1997, с. 54-55; Чередніченко, 2006, с. 540; дослідження В.А. Харламова
150-151	Напівпечерні сорті поблизу Павлівського бастиону	Ф	Ц	друга пол. XVIII	район вул. Січневого повстання, 19	?	-	Ситкарева, 1997, с. 52
152-153*	Напівпечерні порохові льохи Павлівського бастиону	Ф	Д	XVIII	район вул. Січневого повстання, 19	-	1992	Ситкарева, 1997, с. 65; Балакін, Реутов, 1993; 1995 (рис. 24)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
154-155	Печерні льохи у садибі колишнього Намісницького правління	Г	?	XVII-XVIII	район вул. Січневого повстання, 29	?	-	Берлінський, 1799, с. 234
156-177*	Печерні льохи Верхньої території Києво-Печерської лаври	Г	Ц	XVI-XVIII	район вул. Січневого повстання, 21	+	1888-1890, 1892, 1952-1953, 1958, 1962, 1973-1974, 1985, 1992	Толочко, 1968, с. 19; Реутов, 1991; Чередніченко, 2006 (рис. 25, 26, 27, 28)
178-179*	Чернецькі печери преп. Антонія (Ближні печери) Києво-Печерської лаври	К / Пм	Цч	XI-XIX	район вул. Січневого повстання, 23	+	1934-1935, 1937, 1940, 1978-1979, 2005-2006	Шмонай, 1935; Стругацький, 1937; Самойловський, 1947, с. 13-14; Мовчан, Авагян, 1979; авторські спостереження (рис. 29)
180-181*	Чернецькі печери преп. Феодосія (Дальні та Варязькі печери) Києво-Печерської лаври	К / Пм	Цч	XI-XIX	район вул. Січневого повстання, 25	+	1913, 1937, 1968, 1982, 1997-1999	Стеллецкий, 1916; Самойловський, 1954б, с. 196; Юра, 1968а; 1968б; Дяденко, 1968б; Харламов, 1992; Стріхар, 1998а, 1998в; 1999 (рис. 30)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
182*	Напівпечерна дренажна штольня на схилі Дальньо-печерної гори Києво-Печерської лаври	I	Ц	кінець XVIII	район перетину Дніпровського узвозу та Набережного шосе	+	1980-ті	Ситкарева, 1991, с. 7-22; авторські спостереження (рис. 31)
183	Печерна споруда у Дніпровському схилі на південь від Києво-Печерської лаври	?	-	?	Район Набережного шосе поблизу сучасного Співочого поля	?	1916	Киевлянин. - 1916. - № 110
Підземна система київського Подолу								
184	Печерний льох у підніжжі гори Уздихальниці в колишній садибі Романцова	Г	-	XVII	район перетину вул. Бोरисів Тк та Покровського провулку - ст. -	?	1899	Киевлянин, 1899, № 202
185	Напівпечерний льох у садибі колишнього Польського контрактового будинку	Г	Ц	XVIII	район вул. Покровської, 4	?	-	Описи, 1989, с. 36-37
186-187*	Напівпечерні льохи у садибі церкви Успіння Богородиці Пирогощі	Г	Ц	XVIII	Контрактова площа	+	1951, 1981	Копилов, 1951; авторські спостереження (рис. 32)
188-189	Напівпечерні льохи у садибі Братського монастиря та Києво-Могилянської академії	Г	Ц	XVII-XVIII	район вул. Григорія Сковороди, 2-8	?	-	Описи, 1989, с. 36-37
190-191	Напівпечерні льохи на території колишнього Петропавлівського монастиря	Г	Ц	XVII-XVIII	район вул. Приписько-Микільської, 2-4	?	-	Описи, 1989, с. 36-37
192-193	Напівпечерні льохи у садибі колишнього Магістратського гостинного будинку	Г	Ц	XVIII	район завулка Хоривого, 1	?	-	Описи, 1989, с. 36-37

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
194	Напівпечерний льох	Г	Ц	XVIII	район перетину вулиць Хоривої та Приписько-Микільської	?	1893	Киевлянин, 1893, № 238
195	Напівпечерний льох	Г	?	XVIII	район перетину вулиць Межигірської та Хоривої	?	1897	Киевлянин, 1897, № 260
196	Напівпечерний колектор річки Глибочиці	I	Ц	XVIII-XIX	район перетину Житноторзької площі та вулиць Нижній і Верхній Вал	?	1949	Винницькая, 1949
197-198	Печерні льохи на території колишнього католицького монастиря біля Житнього ринку	Г	?	XVI-XVII	район перетину вул. Ярославської та Ярославського завулка	?	середина XIX ст.	Закревский, 1868, т. I, с. 380
Підземна система Палацової частини								
199	Печерний льох на території колишнього слобідського поселення біля Микільського укріплення Нової фортеці	Г	Ц	XVIII	район вул. Михайла Грушевського, 9	?	1901	Киевлянин, 1901, № 101; Киевское слово, 1901, № 101
200-202	Печерні льохи у садибі колишнього Кловського подвір'я Печерського монастиря	Г	-	XVI-XVIII	район вул. Пилипа Орлика, 4-8 та вул. Академіка Богомольця, 6-18	?	початок XIX ст., 1934-1935	Берлинский, 1820, с. 57, 174; Самойловський, 1935, с. 46; Толочко, 1968, с. 81
203	Печерна потерна або контрмінна на галерея форту на Липках на схилі Кловського Яру	Ф	Цч	XVI-XVIII	вул. Дарвіна, 3	?	1954, 1957, 1965	Самойловський, 1954; Толочко, 1968, с. 81
204	Печерна потерна або контрмінна на галерея форту на Липках на Інститутській прці	Ф	-	XVI-XVIII	вул. Інститутська, 1-5	?	1880, 1953	Кибальчич, 1880, с. 5-6; Самойловський, 1953; 1953

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
205	Печерна потерна або контрмінна галерея форту на Липках у колишній садібі генерал-губернатора	Ф	?	XVII–XVIII	район перетину вулиць Інститутської та Шовковичної	?	1930-ті	Самойловський, 1935, с. 45–46
206	Печерна споруда у садібі колишнього театру «Шато-де-Флер»	?	–	?	район вул. Михайла Грушевського, 3–5; територія спорткомплексу «Динамо»	?	1906	Киевлянин, 1906, № 60
207–212	Печерні потерни та контрмінні галереї форту Скородум	Ф	Дч	XVII	Володимирський узвіз, 2, територія Хрещатого парку	?	1901	АЛЮР, 1901, т. 3, с. 89; Алферова, Харламов, 1982, с. 108
213	Печерні катакомби могильника салтівської культури	К	–	VIII–IX	Володимирський узвіз, 2, територія Хрещатого парку	?	1949	Археологія, 1949, т. 3, с. 179–184; АПУ, 1966, с. 174

Інші підземні системи на території міста

214	Печерні споруди на території колишнього Феоданівського скиту	?	?	?	район вул. Академіка Лебедева, 23	?	–	усні повідомлення
215–216*	Чернецькі печери Гнілецького монастиря в урочищі Гнілецьчина	К/ Пм	Цч	XI–XVII	Дніпропетровське шосе, селище Хутір Вільний	+	1835, 1991–1993	Бобровський, Стріхар, 1991; Бобровський, 1992а; 1993г; Бобровський, 1996а, с. 50–52; Дятлов, 2001 (рис. 33, 34, 35)
217–221*	Чернецькі печери Гнілецького монастиря в урочищі Гадючий Яр	К/ Пм	–	XIV–XVII	Дніпропетровське шосе, селище Хутір Вільний	+	кінець XIX ст., 1960-ті, 1992–1993, 2003	Антонович, 1879, с. 245; Бобровський, 1992а; 1993г; 1994, с. 42–44; Бобровський, Циліцький, 2003 (рис. 36)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
222–224	Печерні льохы Пирогівського монастирського маєтку	Г	–	XVIII–XIX	район вул. Лауреатської, 36, селище Пирогове	+	1990	Бобровський, Стріхар, 1990
225–230*	Чернецькі печери на території урочища Виноградний сад	К/ Пм	–	XI–XVIII	район вул. Червонопрапорної, 50	+	кінець XIX ст., 1912, 1994	Антонович, 1895, с. 24; Толочко, 1968, с. 53–57; Стріхар, Бобровський, Курмаз, 1994; Стріхар, 1995 (рис. 37д)
231–233*	Чернецькі печери на території Китаївського городища	К/ Пм	Цч	XVI–XIX	район вул. Червонопрапорної, 46, урочище Китаєве	+	1858, 1912, 1991–1994	Самойловський, 1954б, с. 200; Толочко, 1968, с. 51–52; Стріхар, Бобровський, Курмаз, 1994; Стріхар, 1995; Курмаз, Стріхар, 1996 (рис. 37б, 38, 39)
234–235*	Чернецькі печери Преображенського скиту на Мишолові	К/ Пм	Цч	перша пол. XIX	район вул. Ягідної, 58	?	1955, 1968	Самойловський, 1955б; Гойзман, 1969 (рис. 40)
236	Печерні споруди на території колишньої Голосіївської пустині	?	?	?	район Голосіївської площі, територія парку	?	–	усні повідомлення
237	Печерна споруда в урочищі Коноплянка на Лисій горі	?	–	?	район вул. Саперно-Слобідської	?	1925	Самойловський, 1954б, с. 199
238–239	Напівпечерні потерни Лисогірського форту	Ф	Ц	поч. XIX	район вул. Саперно-Слобідської, 104	+	1991	Бобровський, Стріхар, 1991
240–241*	Чернецькі печери біля Михайлівської церкви Видубицького монастиря	К/ Пм	–	XI–XII	вул. Видубицька, 41, територія Видубицького монастиря	+	1916, 1945, 2003	Зртель, 1916; Каргер, 1950, с. 161–162; Бобровський, Циліцький, 2003; Бобровський, 2005а (рис. 41, 42)

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
242–245*	Чернецькі печери в околицях Видубицького монастиря	К/ Пм	–	XVI–XVII	район вул. Видубицької, 41, територія Ботанічного саду НАН України	+	1916, 1965, 1990	Ертель, 1916; Висневський, Козловський, Гойzman, 1973; Бобровський, Стріхар, 1990 (рис. 43, 44)
246–263	Печерні мінімі галереї та напівпечерні сорти і порохові льохи Звіринецького форту	Ф	Дч	поч. XIX	район вулиць Землянської та Тмірязевської, територія Ботанічного саду НАН України	?	1919, 1957	Самойловський, 1957а, с. 153; Воронцова, 1993, с. 33–35; Ситкарева, 1997, с. 91
264–265*	Чернецькі печери Звіринецького монастиря	К/ Пм	Цч	XII–XVII	вул. Мічурина, 18–22	+	1888, 1912–1914, 1919, 1960–ті, 1990–1993	Ертель, 1913а; Каманин, 1914; Воронцова, Дьячкова, 1990; Бобровський, Воронцова, 1991; Бобровський, 1992а; 1993г; Воронцова, 1996 (рис. 45)
266–269	Печерні споруди у схилі Наводницького Яру	?	–	?	район перетину вулиць Сичевого повстання та Старонаводницької	?	1945–1946	Самойловський, 1947, с. 21, 25; 1954б, с. 198–199; Очерки, 1992, с. 279
270–271*	Чернецькі печери у Протасовому Яру	К/ Пм	–	XIV–XVII	район вул. Протасів Яр, підніжжя Батиєвої та Байкової гір	?	2000	Данилевич, 1913, с. 94–95; Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізюн, Курмаз, Цулицький, 2001 (рис. 46)
272–273	Печерні споруди на верхов'ї Батиєвої гори	?	–	?	район вул. Протасів Яр, 30	+	1989	обстеження М.М. Стріхара
274	Печерна споруда в колишньому Кадетському гаю	?	–	?	район Повітрофлотського проспекту, 3–6	?	1877	Антонович, 1895, с. 39; Самойловський, 1954б, с. 200
275–276	Печерні льохи колишнього монастирського Васильчикова хутора	Г	Ц	XVIII–XIX	район Артилерійського завулка, 5, територія парку «Нивки»	+	1991	Бобровський, Стріхар, 1991

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
277–278	Печерні льохи у садибі колишнього Бискупського замку	Г	?	XI–XVII	район вул. Кудрявської	?	кінець XVIII ст.	Берлінський, 1799, с. 243
279	Напівпечерний порохівий льох Мінховського форту	Ф	Ц	XVI–XVIII	район Бехтеревського завулка, 15, садиба Покровського монастиря	?	1900	Киевлянин, 1900, № 234
280	Печерний порохівий льох Київського замку	Ф	?	XI–XVII	територія Замкової гори	?	–	Алферова, Харламов, 1982, с. 150
281	Чернецька печера у схилі гори Уздихальниці	К/ Пм	–	XIII–XVII	район Андріївського узвозу, 13–15	?	1617	Сборник, 1874, с. 84–85
282–283	Чернецькі печери на південному схилі гори Щекавиця	К/ Пм	–	XIII–XVII	район вул. Мирної, урочище Чорний Яр	–	1941, 1987	Самойловський, 1947, с. 17; Бобровський, 1996б
284–286	Чернецькі печери на плато гори Щекавиця	К/ Пм	–	XIII–XVII	район вулиць Лук'янівської, 27–29 та Олегівської, 38	?	1930–ті, 1941, 1956, 1990–ті	Копилов, 1956а, с. 34; Бобровський, 1996б
287*	Житлова жабрацька печера на східному схилі гори Щекавиця	Ж	–	XVIII–XIX	район вулиць Фрунзе, 9/3 та Олегівської, 32–36	+	1991	Бобровський, Стріхар, 1991 (рис. 47)
288–291	Печерні споруди в підніжжі гори Щекавиця	?	–	?	район вул. Нижньюрківської, 9–15	?	1897, 1898, 1901, 1938	Жизнь и искусство, 1897, № 134; Киевское слово, 1898, № 3787; АЛЮР, 1901, т. 3, с. 89; Самойловський, 1954б, с. 192–193
292	Печерна споруда на схилі гори Юрковиця	?	–	?	район вул. Фрунзе, 59–61	–	1899	АМЗ, 1899, т. VII, № 3–5, с. 111
293	Печерна споруда на схилі гори Юрковиця	?	–	?	в яру між вулицями Фрунзе та Верхньюрківською	?	1938	Самойловський, 1954б, с. 192

№ п/п	Найменування об'єкта	Тип	Укріплення	Дата (ст.)	Сучасна адреса	Стан	Знахідка (роки)	Посилання та ілюстрації
294	Печерна споруда в урочищі Загорівщина	?	-	?	район вул. Фрунзе, 63-73	+	1982	авторські спостереження
295	Печерна споруда в урочищі Лук'янівська загорівщина	?	-	?	район вул. Нагірної	-	1911, 1937	Киевлянин, 1911, № 80-123; Самойловський, 1954б, с. 191
296-298	Печерні споруди в урочищі Загорівське займище	?	-	?	район вул. Багговутівської, територія обласної лікарні	?	1831	ЦДАУ, ф. 533, оп. 2, спр. 941, с. 1-2
299-308*	Печерні споруди в схилах Смородинського Яру	К	-	IV-III тис. до н.е.	район Смородинського узвозу	+	1875-1876, 1935, 1981, 1998-1999	Антонович, 1879; Самойловський, 1954б, с. 189-190; Авагян, 1981б; Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998; Бобровський, 1999а (рис. 48)
309-318	Печерні споруди в урочищі Курган	К	-	IV-III тис. до н.е.	? (печери цієї групи подібні до Смородинських і розташовуються десь поблизу)	?	1909	Киевлянин, 1909, № 238, 248
319-322	Печерні споруди в схилах Реп'яхового Яру поблизу колишнього єврейського кладовища	?	-	?	район вул. Герцена	?	1894	Киевлянин, 1894, № 149
323-326*	Чернецькі печери у садибі Кирилівської церкви	К/ ПМ	-	XII-XIII	район вул. О.Теліги, 20	?	1939, 1949, 1950, 1952, 1960-ті	Самойловський, 1949; 1950а; 1952а; Толочко, 1968, с. 31-32 (рис. 49)

Примітки до таблиці:

* - вказано приблизно кількість об'єктів за їх приблизною кількістю, яка встановлюється за різними джерелами; зрочками * позначено об'єкти, для яких є ілюстративний матеріал (посилання на нього в тексті ілюстрацій та таблиці);

- у графі «Тип» вказується належність об'єкта до певних типів: Ф - фортифікаційний, Г - господарський, К - культовий, Ж - житловий, І - інженерний; крім того, серед культових споруд вказується печерна монастир (ПМ);

- у графі «Укріплення» подано відомості про характер укріплення стін та елементів підземних споруд: - укріплення відсутнє, Ц - цегляна обмурівка, Д - укріплення дерев'яною обмурівкою; в окремих випадках вказується у графі «Стан» позначення: * - об'єкт зруйнований, + - об'єкт існує, ? - об'єкт було зруйновано або досліджено;

- у графі «Знахідка» подано рік, коли об'єкт було знайдено або досліджено.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

- 1 Толочко, 1968, с. 82–83.
 2 Гурина, 1976.
 3 Слукин, 1991, с. 55–56. Зокрема, до культових печер можна віднести поховальні катакомби євразійського населення доби бронзи.
 4 Там само, с. 37–54.
 5 Слукин, 1991, с. 5–8.
 6 Спелео-археологія не є окремою наукою. Вона являє собою галузь археології з певною специфікою методів вивчення переважно на стадії пошуку та відкриття об'єктів. Розкопки та фіксація підземних споруд виконуються за загальноживаною науково-археологічною методикою. Метою спелео-археологічних досліджень є фіксація конструктивних елементів підземних об'єктів та археологічне вивчення їх заповнень, тобто – як і для інших об'єктів археологічної спадщини – отримання вичерпної наукової інформації. Спроби надати спелео-археології статусу самостійної науки («спелеїстики», «спелестології» тощо), на нашу думку, є недостатньо обґрунтованими (Могаричев, 1992, с. 6–8; Гусаков, Долотов, 2002, с. 189).
 7 В останні десятиліття в Україні та за її межами активно розробляються різноманітні геофізичні методи так зв. «безконтактного» або «неруйнівного» дослідження археологічних об'єктів (Слукин, 1988). Втім нині зарано говорити про істотну результативність застосування цих методів у спелео-археологічних дослідженнях, зокрема, у Києві. Досить показовим є наш досвід практичного випробування різних геофізичних методів в умовах глибинного (понад 4 м) залягання лесових порожнин: контрольне буріння в місцях аномалій, виявлених сейсмічним та електрометричним методами, а також GPR-радаром, виявилось ефективним лише у 5 % випадків. На нашу думку, така неточність пов'язана з ще недослідженою специфікою лесових ґрунтів та пісковиків, оскільки в них легше фіксуються підземелля з цегляною обмурівкою та майже не фіксуються обвалені печери.
 8 Під терміном «реперні споруди» ми розуміємо підземелля, стосовно яких існує системний загальний різноманітних джерел – історичних, археологічних тощо, які дозволяють з максимальною точністю визначити призначення та датування цих об'єктів.
 9 Могаричев, 1992.
 10 Татищев, 1774, с. 441, прим. 302.
 11 Детальнішу інформацію стосовно використаних у роботі матеріалів спелео-археологічних розвідок та розкопок можна знайти у звітах та публікаціях, на які є посилання в нашому тексті.
 12 Автор щиро вдячний своїм колегам О. А. Воронцовій, М. М. Стріхарю, В. А. Дятлову, О. М. Курмазу, іншим співробітникам відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва, а також ентузіастам, студентам, школярам – усім, хто будь-коли допомагав нам досліджувати кийські печери. Особлива подяка К. Є. Чуевій за участь у підготовці цієї праці до публікації.
 13 Сборник, 1888, с. 84–85.
 14 Сборник, 1874, отд. III, с. 20.
 15 Там само, отд. II.
 16 Там само, с. 107; Гизель, 1881; Воронцова, 1994а, с. 169–172.
 17 Повна назва книги І. Герберія: «Religiosae Kijovenses cryptae sive Kijovia subterranea: in quibus labyrinthus sub terra, et in eo emortua a sex senitis annis Divorum atque Heroum graeco-ruthenorum, et nec dum corrupta corpora, ex nomine atque ad oculum e Patricio selavonica detegit M. Joannes Herbinius Ienae. Impensis Martini Hallervordi, Berle. Joannis Nisei. Anno MDCLXXV». Цитується за: Сборник, 1874, отд. II, с. 107–112.
 18 Vosio, 1635.
 19 Сборник, 1874, отд. II, с. 109–110.
 20 Там само, с. 108.
 21 Там само, с. 110.
 22 Берлинский, 1799; 1820; Болховитинов, 1826.
 23 Обозрение Киева, 1847.
 24 Максимович, 1877, т. II.
 25 Очерки истории, 1992, с. 50.
 26 ЦДАУ. – Фонд 442, опис 1, справа 10738, арх. 3.
 27 Киевские губернские ведомости, 1853, №№ 22–42; Срезневский, 1859, с. 1–7; Заковский, 1868, с. 709.
 28 Рогович, 1876, с. 229–233; АЛЮР, 1899, т. I; АИЗ, 1899, т. VII, №№ 3–5; Киевская газета, 1903, № 65.
 29 Антонович, 1879; 1895.
 30 Там само. – С. 260; Армашевский, Антонович, 1891; Пеняк, Шевра, 1995.
 31 Киевлянин, 1911, № 236; Каманин, 1914, с. 31; История Киева, 1959, т. I, с. 23.
 32 Хребтов, 1906; Киевские подвижники благочестия, 1994, т. 1, с. 38–39; Там само, т. 3, с. 120.
 33 Эртель, 1913а; Каманин, 1914; Воронцова, 1994б, с. 41–42.
 34 Каманин, 1914, с. 63–77, 80–82.
 35 Эртель, 1913б.
 36 Эртель, 1916; 1917; Толочко, 1968, с. 51.
 37 Стеллецкий, 1913.
 38 Там само; Стеллецкий, 1916; Воронцова, 1993.
 39 Ляскоронский, 1925; 1926; Самойловский, 1947.
 40 Толочко, 1968, с. 58; Воронцова, 1994б, с. 48–50.
 41 Шмонай, 1935.
 42 Геленер, 1930; Стругацкий, 1937; Петренко, 1976.
 43 Ляскоронский, 1926; Самойловский, 1935; Винницкая, 1949; Каргер, 1950; Копилов, 1956а; Билфельд, Материали.
 44 Самойловский, 1954б.
 45 Толочко, 1968.
 46 Авагян, 1981а; 1981б; 1986; 1987.
 47 Тоцкая, 1973, с. 12–14.
 48 Материали цих досліджень залишилися неопублікованими і частково зберігаються в архіві відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва (Фонд 1, 2).
 49 Мовчан, Авагян, 1979.
 50 Юра, 1968а; 1968б; Дяденко, 1968б.
 51 Єдина публікація, що стосується цих досліджень, пов'язана з результатами розкопок наземної церкви (Харламов, 1985).
 52 Бобровський, Стріхар, 1990; 1991; Воронцова, Дьячкова, 1990; Бобровський, Воронцова, 1991; Воронцова, 1992; 1996; Бобровський, 1992а; 1992б; 1993а; 1993; 1997б; 1997в; 1998; 2003; Бобровський, Воронцова, Стріхар, 1993; Стріхар, Бобровський, Курмаз, 1994; Стріхар, 1995; Курмаз, Стріхар, 1996; Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998; Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізіон, Курмаз, Циліцький, 2001; Бобровський, Циліцький, Курмаз, 2002; 2003.
 53 Бобровський, 1993б; 1995.
 54 Чередиченко, 2006.
 55 Стріхар, 1998а; 1998б; 1998в; 1999.
 56 Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізіон, Курмаз, Циліцький, 2001.
 57 Мовчан, Ієвлев, Козловський, 2003; Климовський, 2006.
 58 Бобровський, 2004а; 2004б; 2005а; 2005б.
 59 Термін «штучні печери» є загальноживаним, але має сенс лише у протиставленні штучно створених підземних порожнин таким, що виникли під дією природних факторів. На практиці автору довелося спостерігати чимало штучних підземних споруд, прокладених звірями. Тому, на нашу думку, більш влучним є термін, свого часу запропонований О. Б. Авагяном, – «антропогенні печери», тобто порожнини, створені людиною.
 60 Щоправда, у зонах активних зсувів гірських схилів подекуди формуються (у розмитих водою розколинах) псевдокарстові порожнини, але їх розміри надзвичайно малі, до того ж вони перенасичені вологою і не придатні для використання людьми. Нам відомі цілі групи подібних підземних утворів в районі Кирилівських та Видубицьких висот, в районі селища Ходосівка тощо. Втім усі вони постійно змінюють під дією води свою конфігурацію і не мають сталої структури. Лише Ходосівські печери можна вважати досить тривкими, але їх існування підтримується штучно сучасними спелеологами, які використовують ці порожнини в якості спортивного полігону. Оскільки ми не маємо жодних археологічно підтверджених фактів використання природних печер стародавніми киянами, ці порожнини у нашій роботі не розглядаються.
 61 Слукин, 1991, с. 76.
 62 Толочко, 1972, с. 43–53 і далі.
 63 Алферова, Харламов, 1982.
 64 Ситкарева, 1997.
 65 Алферова, Харламов, 1982, с. 37.
 66 Толочко, 1968, с. 20, 26.
 67 Довженко, 1950, с. 57; Толочко, 1968, с. 20–22; Археологія УРСР, 1975, т. 3, с. 256, 283.
 68 Толочко, 1968, с. 20–22.
 69 Слукин, 1991, с. 100–128.
 70 Зокрема, це «Азбучная роспись к чертежу Киевских верхних городов» та «Описание Киевских укреплений» 1673 р., «Опись состояния Киевской крепости» 1674 р., «Описание работ по реконструкции укреплений Киевской крепости» 1679–80 рр., «Роспись Киеву» 1682 р., «Расписный список Киева» 1695 р. Частково опубліковані в: Алферова, Харламов, 1982.
 71 Алферова, Харламов, 1982, с. 131.
 72 Там само, с. 132.
 73 Там само, с. 108.
 74 Сборник, 1874, с. 98; Алферова, Харламов, 1982, с. 98, 103, 116.
 75 Сборник, 1874, с. 98; Алферова, Харламов, 1982, с. 99, 103, 105, 108, 131–132.
 76 Сборник, 1874, с. 98, 100; Алферова, Харламов, 1982, с. 131–132.
 77 Сборник, 1874, с. 98.
 78 Сборник, 1874, с. 98; Алферова, Харламов, 1982, с. 99, 118, 129, 152.
 79 Там само, с. 99, 118.
 80 Сборник, 1874, с. 98; Алферова, Харламов, 1982, с. 131.
 81 Там само, с. 100, 118, 131–132.
 82 Сборник, 1874, с. 99; Алферова, Харламов, 1982, с. 132.
 83 Сборник, 1874, с. 100; Алферова, Харламов, 1982, с. 100, 118, 131–132.
 84 Там само, с. 100, 105, 119.
 85 Сборник, 1874, с. 100; Алферова, Харламов, 1874, с. 129.
 86 Там само, с. 33.
 87 Киевлянин, 1908, №№ 204, 207.
 88 Киевлянин, 1909, № 234.
 89 Толочко, 1968, с. 18.
 90 Самойловский, 1937.
 91 Самойловский, 1952б, с. 9–10, 12–13, 36–37.
 92 Ситкарева, 1997.
 93 Дяденко, 1968а, с. 207–210.
 94 Толочко, 1968, с. 20, 26.
 95 Слукин, 1991, с. 128–133.
 96 Алферова, Харламов, 1982, с. 33.
 97 Там само, с. 130.
 98 Там само, с. 108.
 99 Сборник, 1874, с. 98, 100; Алферова, Харламов, 1982, с. 131–132.
 100 Сборник, 1874, с. 100; Алферова, Харламов, 1982, с. 130, 152.
 101 Сборник, 1874, с. 100; Алферова, Харламов, 1982, с. 100, 118, 131–132.
 102 АЛЮР, 1901, т. 3, с. 89.
 103 Киевлянин, 1886, № 217; Антонович, 1895, с. 39; Толочко, 1968, с. 18–22.
 104 Самойловский, 1947, с. 22; 1954а, с. 5.
 105 Кибальчич, 1880, с. 5–6; Самойловский, 1953а, с. 3; 1953б, с. 17.
 106 Самойловский, 1935, с. 45–46.
 107 Самойловский, 1954а, с. 5; 1954б, с. 22.
 108 Толочко, 1968, с. 81.
 109 Каргер, 1950, с. 118–140; 1958, т. 1, с. 498–504; КСИИМК, 1954, с. 75–85.
 110 Каргер, 1950, с. 112–118.

- 111 ЖМНП, 1913, с. 90–98; Каргер, 1958, т. 1, с. 504.
 112 Там само.
 113 Ситкарева, 1997.
 114 Там само, с. 25–27.
 115 Там само, с. 58.
 116 Там само, с. 48, рис. 22.
 117 Там само, с. 49, рис. 23; с. 53–54.
 118 Там само, с. 52, 54–55.
 119 Там само, с. 52.
 120 Там само.
 121 Там само, с. 52, 54–55.
 122 Там само, с. 54–55.
 123 Там само, с. 55.
 124 Там само, с. 93–94.
 125 Там само, с. 91, 111. Потерні та сорті Госпітального укріплення та Лисогірського форту хоча й не досліджувались археологічно, але відкриті для відвідування. Зокрема, одна з потерн входить до експозиції музею «Київська фортеця» як складова частина так зв. Косого капоніру. Вона являє собою похилу муровану склепінчасту галерею завширшки та заввишки до 3 м, прокладену під насіпом валу на відстань 20–25 м.
 126 Бобровський, 2003а, с. 13–14.
 127 Вечірній Київ, 1967, 28 жовтня.
 128 Ситкарева, 1997, с. 93.
 129 Бобровський, 2005б, с. 18–19.
 130 Ситкарева, 1997, с. 52, 54–55.
 131 Там само, с. 54. Відомо, що ця сортя являє собою підземний прохід, виконаний у насіпі валу, але помилково визначається дослідниками як потерна (Чердиченко, 2006, с. 540).
 132 Ситкарева, 1997, с. 41–42.
 133 Там само, с. 50, рис. 24, с. 53–54.
 134 Там само, с. 39, 44–45. Стосовно цих споруд зазначено, що окремі з них простягаються на 400 м від укріплень фортеці.
 135 Самойловський, 1949, с. 31–32; 1952а, с. 4; 1952б, с. 23; 1953а, с. 3–4; 1953б, с. 22–24; 1955а, с. 3; 1955б, с. 16; Толочко, 1968, с. 19.
 136 Вечірній Київ, 1964, № 64.
 137 Ситкарева, 1997, с. 45.
 138 Воронцова, 1993, с. 34.
 139 Ситкарева, 1997, с. 91.
 140 Самойловський, 1947, с. 30–31.
 141 Самойловський, 1957а, с. 153.
 142 Самойловський, 1957б, с. 1–2; Копилов, 1957, с. 12–14; Толочко, 1968, с. 19–20.
 143 Розривні шви – місця, в яких виконано навмисне послаблення мурованих конструкцій. У даному випадку це зумовлюється одним із функціональних призначень споруди.
 144 Ситкарева, 1997, с. 47, рис. 20.
 145 Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998.
 146 Бобровський, Воронцова та інші, 2001; Бобровський, 2003а, с. 13–14.
 147 Про існування цих підземель автору відомо з усних свідчень працівників київського заводу «Арсенал».
 148 Ситкарева, 1997, с. 61–62, 65, 124.
 149 Зокрема, таке планування спостерігається у порохових льохів, зображених на генеральному плані Печерської фортеці 1768 р. (Балакін, Реутов, 1995, с. 104, рис. 6А).
 150 Там само, рис. 6Б.
 151 Там само, переріз N–N.
 152 Балакін, Реутов, 1993, с. 134–138; 1995, с. 93–105.
 153 Балакін, Реутов, 1993, с. 136.
 154 За інформацією С. А. Балакіна аналогічний льох існував і на території гарматного двору (сучасна територія Печерського Арсеналу). Там, за наявною архівною інформацією, вхідна галерея мала зигзагоподібне планування. Не виключено, що частину цього льоху було обстежено під час останніх досліджень території Арсеналу, втім матеріали цих розкопок тільки-но обробляються.
 155 Сборник, 1874, с. 27, 97; Алферова, Харламов, 1982, с. 150.
 156 Климовский, 2006, с. 182–184.
 157 Там само, с. 185.
 158 Там само, с. 186.
 159 Там само, с. 186–187.
 160 Бобровський, 2002а.
 161 В публікації С. І. Климовського стверджується, що давньоруські знахідки в заповненні цього підземелля знаходились in situ. Не маючи стратиграфічних перерізів споруди це неможливо перевірити. З іншого боку, звертає на себе увагу використання в укріпленні стін будівельного брусу, який досі на території Києва зустрічається лише в пізньосередньовічних об'єктах. Тому не виключено, що даний льох також треба датувати в межах XII–XVII ст.
 162 Мовчан, Ієвлев, Козловський, 2003, с. 195–198.
 163 Там само, с. 198. За усними свідченнями М. М. Ієвлева вхідну шахту аналогічного льоху з матеріалами виключно XI ст. було досліджено на Копирівому кінці в сезоні 2006 р. Нині результати досліджень готуються до друку.
 164 Ячменьов, Молчановський, 1936, с. 60.
 165 АЛЮР, 1901, т. III, с. 185–187.
 166 Воронцова, Бобровський, 2002, 2003.
 167 Эртель, 1917, с. 109–119; Толочко, 1968, с. 23–26, 34–42.
 168 Тоцкая, 1978.
 169 Киевлянин, 1884, № 197.
 170 Киевлянин, 1909, № 265.
 171 Ляскоронський, 1926.
 172 АНЗСК, справа 921.
 173 Тоцкая, 1972.
 174 Тоцкая, 1973; 1976. Варто зазначити, що за даними досліджень ця галерея була перерізана фундаментами Братського корпусу (Тоцкая, 1973, с. 12–13).
 175 Бобровський, 2004а.
 176 Толочко, 1968, с. 42.
 177 Описи, 1989, с. 33.
 178 Каргер, 1950, с. 9–10; 1958, т. 1, с. 300–301.
 179 Описи, 1898, с. 33.

- 180 Закревский, 1868, с. 211; Киевлянин, 1883, № 68. У 2002–2003 рр. ймовірно ділянку цього льоху було простежено під час реконструкції будинку колишнього реального училища (сучасна будинок № 2 по вулиці Великій Житомирській). Археологічні дослідження цієї знахідки не проводилися.
 181 ЖМНП, 1839, с. 73.
 182 Берлинский, 1820, с. 168.
 183 Київ, 1930, с. 348; Толочко, 1968, с. 80–81.
 184 Цей ж думки притримувався і В. Д. Мілеєв, що здійснював дослідження споруди, визначаючи її як льох XVI–XVII ст. (Киевлянин, 1910, № 192).
 185 Киевлянин, 1884, № 232; Антонович, 1895, с. 39.
 186 ЦДАУ, фонд 725, опис 1, справа 25, арк. 1–2; справа 34, арк. 52, 74.
 187 Киевлянин, 1914, №№ 105–107; ИИАК, 1914, с. 92.
 188 ИАК, 1917, с. 61.
 189 ЦДАУ, фонд 725, опис 1, справа 77, арк. 3.
 190 Киевлянин, 1901, №№ 309, 318; ИИАК, 1902, вип. 2, с. 99–102. Не виключено, що зазначена споруда з'явилася у 1631 р., коли на цьому місці було побудовано дерев'яну церкву св. Іоанна Златоуста.
 191 Киевлянин, 1882, № 52; 1883, № 68; 1890, № 203; 1908, №№ 210, 211.
 192 Толочко, 1968, с. 19; Реутов, 1991, с. 43.
 193 Чердиченко, 2006, с. 540–541.
 194 Там само.
 195 Ситкарева, 1991, с. 18.
 196 Там само, с. 37–38.
 197 Чердиченко, 2006, с. 541–546.
 198 Реутов, 1991, с. 36–37.
 199 Там само, с. 38–40.
 200 Чердиченко, 2006, с. 546–548.
 201 Реутов, 1991, с. 41–42.
 202 Чердиченко, 2006, с. 548–550.
 203 Авагян, Харламов, 1986, с. 1–5; Чердиченко, 2006, с. 550–553.
 204 Авагян, Харламов, 1986, с. 4–5.
 205 Чердиченко, 2006, с. 553–554.
 206 Там само, с. 554.
 207 Самойловський, 1950а, с. 7; 1950б, с. 4; 1951, с. 5; 1954, с. 6; Реутов, 1991, с. 43; Ситкарева, 1991, с. 16, 18.
 208 Берлинский, 1799, с. 234; Самойловський, 1952а, с. 4; 1952б, с. 23.
 209 Бобровський, 2005б.
 210 Киевлянин, 1912, № 359; ИИАК, 1913, с. 120; Самойловський, 1952а, с. 4.
 211 Киевлянин, 1913, №№ 184, 187, 199; Самойловський, 1949, ч. 1, с. 35–36; 1952а, с. 33–34; 1952б, с. 14.
 212 Киевлянин, 1913, № 184.
 213 Бобровський, Стріхар, 1991, с. 40–53.
 214 Киевлянин, 1899, № 157.
 215 Киевлянин, 1909, № 82.
 216 Самойловський, 1953а, с. 4; 1953б, с. 11–12.
 217 Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізон, Курмаз, Циліцький, 2001; Бобровський, 2003а, с. 13–14.
 218 Киевлянин, 1894, № 180; 1899, № 157. Провали на подвір'ї Введенської церкви спостерігались і у 1991–92 рр., втім їх обстеження не проводилось.
 219 Бобровський, Циліцький, 2002.
 220 Киевлянин, 1890, №№ 48, 64.
 221 Там само, № 64. Там же зазначено, що споруду використовували і пізніше. Не виключено, що у середині XIX ст. її планували включити до загальної системи підземних комунікацій фортеці. Загальна довжина цієї споруди невідома, оскільки в своєму продовженні вона виявилась заваленою.
 222 За свідченням М. А. Сагайдака, у 2002 р. в одному з будівельних котлованів по вул. Хоривій розкопано частину давньоруського льоху, що являв собою обкладену деревиною печерну галерею, виконану не пізніше XI–XII ст. Втім результати цих досліджень досі лишаються неопублікованими.
 223 Закревский, 1868, с. 380. Др речі, аналогічні споруди розташовувалися й у садбі колишнього Біскупського замку (район сучасної вулиці Кудрявської), де джерела XVIII ст. згадують залишки старовинних льохів, що відносилися до резиденції католицьких єпископів XI–XVII ст. (Берлинский, 1799, с. 243).
 224 Киевлянин, 1899, № 202.
 225 Киевлянин, 1893, № 238.
 226 Киевлянин, 1897, № 260.
 227 Самойловський, 1951, с. 14–15.
 228 Берлинский, 1799, с. 258; 1820, с. 250, 255; Описи, 1989, с. 36–37.
 229 Берлинский, 1820, с. 57, 174.
 230 Толочко, 1968, с. 81.
 231 Самойловський, 1935, с. 46; Толочко, 1968, с. 81.
 232 Киевская газета, 1901, № 101; Киевлянин, 1901, № 101.
 233 Бобровський, 1995б.
 234 Бобровський, 1999б; 1999в. У випадку з Болдинським монастирем у Чернігові вважати останній власне філією Печерського було б занадто. Втім ми переконані, що духовна залежність від Київської лаври існувала, чому сприяв не лише авторитет печерян, але й обставини заснування чернігівського монастиря.
 235 Бобровський, 1995б.
 236 Воронцова, 2000.
 237 Шахматов, 1916, с. 223–224.
 238 У 2006 р. внаслідок дослідження провалу, що трапився в Близьких печерах, було зафіксовано відгалуження, перекрите засипкою XV ст. Розкопки цього об'єкта, що їх планується здійснити найближчим часом, можливо дозволить дослідити недоторкані в пізніші часи частини підземного комплексу.
 239 Хведченя, 1991; Дива печер, 1997, с. 122–145.
 240 Бобровський, 1999б; Воронцова, 2005, с. 13.
 241 Воронцова, 2005, с. 28–30; Юра, 1968.
 242 Харламов, 1992. Це приміщення оздоблено двома «лежакими» з угорів'ями, що більше відповідає архітектурному типу поховальних крипт. Принаймні ми не маємо відомостей, що преп. Феодосій

- мешкав з кимось із братії, отже запропонована інтерпретація приміщення як келії викликає певний сумнів.
- 243 Воронцова, 2005, с. 28. Ця думка панує з часів Афанасія Кальнофойського, який писав, що Благовіщенська церква викопана ще святими отцями.
- 244 Юра, 1968а, с. 4–5; 1968б, с. 7, 12, 14–15, 21–22; Дяденко, 1968б, ч. 1, с. 2–4; ч. 2, с. 12–18.
- 245 Юра, 1968а, с. 5; 1968б, с. 15–16; Дяденко, 1968б, ч. 1, с. 9–21; ч. 2, с. 1–12.
- 246 Важко погодитись із М. М. Стріхарем, який вважає, що поєднання двох комплексів галереєю було виконано ще в XI ст., адже її немає на найдавніших планах печер. Крім того, в своєму прилученні дослідник спирається на спостереження за характерними слідами обробки стін «рогалиями». Але такі ж самі мотикоподібні інструменти використовувалися копаками печер до пізнього середньовіччя, про що свідчать зокрема залізі вузьколезові мотки XVI–XVII ст., які зберігаються в фондах Музею історії міста Києва та Державного історико-архитектурного заповідника «Стародавній Чернігів».
- 247 Стеллецкий, 1916; Бобровський, 2001а.
- 248 Реутов, 1997, с. 105, прим. 32.
- 249 Стріхар, 1998а; 1998б.
- 250 Стріхар, 1998а, с. 146.
- 251 На нашу думку, ця ділянка в давньоруський час не отримала значного розвитку через те, що монастирське кладовище перемістилося до Близьких печер.
- 252 Бобровський, 1996б.
- 253 Абрамович, 1931, с. 112.
- 254 Воронцова, 2005, с. 24–26.
- 255 Мовчан, Авагян, 1979; Мовчан, 1994.
- 256 Коллахова, 1995.
- 257 Высоцкий, 1985, с. 63–68.
- 258 Бобровський, 1997а.
- 259 Бобровський, Воронцова, 2003.
- 260 Высоцкий, 1985, с. 68–70.
- 261 Завалене у XV ст. відгалуження в бік дніпровських схилів, виявлене в 2006 р., можливо пов'язане саме з житловою ділянкою Близьких печер.
- 262 Сборник, 1874, отд. IV, с. 10.
- 263 Дятлов, 2001.
- 264 Толочко, 1968.
- 265 Бобровський, 1992б; 1993а; 1996а.
- 266 Бобровський, 1998, с. 58.
- 267 Там само.
- 268 Бобровський, 1997б, с. 13.
- 269 Там само.
- 270 Бобровський, 1996а, с. 51–52.
- 271 Бобровський, 1992; 1993а; 1997б, с. 12.
- 272 Бобровський, 1998, с. 58.
- 273 Бобровський, 1992; 1993а.
- 274 Киевская газета, 1903, № 65.
- 275 Залишки ще однієї печерної церкви знаходяться в центральній частині комплексу. На початку досліджень ми вважали її давньоруською, але згодом з'ясувалося, що її будівництво розпочалося на початку XX ст. і не було завершено (Дятлов, 2001).
- 276 Абрамович, 1931, с. 195–196.
- 277 Бобровський, 1994, с. 42–44.
- 278 Фундаменти цієї церкви були досліджені у 1980 р. В. О. Харламовим (Харламов, 1985, с. 116–119).
- 279 Эртель, 1916, с. 13–14.
- 280 Каргер, 1950, с. 161–162.
- 281 Там само, с. 162.
- 282 Бобровський, 2005а.
- 283 Эртель, 1916.
- 284 Висневский, Козловский, Гойзман, 1973, с. 4.
- 285 Бобровський, Стріхар, 1990, с. 11–13.
- 286 Эртель, 1916, с. 1–2.
- 287 Сементовский, 1864, с. 232; Київ, 1930, с. 641.
- 288 Мовчан, 1993, с. 119.
- 289 Толочко, 1968, с. 32.
- 290 Дворянність та складність планування Кирилівських печер в особистій бесіді з автором підтвердив М. Ю. Брайчевський, який у 40–50-ті рр. XX ст. брав участь в їх обстеженні.
- 291 Киевлянин, 1909, № 238.
- 292 Самойловський, 1949, ч. 1, с. 12; ч. 2, с. 12–13; Самойловський, Мезенцева, 1955, с. 180.
- 293 Толочко, 1968, с. 31–32.
- 294 Самойловський, 1952а, с. 1; 1952б, с. 31.
- 295 Самойловський, 1950а, с. 6–7; 1950б, с. 41–42.
- 296 Воронцова, 1996.
- 297 Цей монастир традиційно (від часів його перших дослідників) називають Звіринецьким, хоча точнішою назвою – за формулюванням в давньоруських графіті – має бути Звіринський монастир.
- 298 Антонович, 1895, с. 40; Каманин, 1914, с. 23–25.
- 299 Воронцова, 1993, с. 33.
- 300 П'ять галерею було проколано під час реконструкції печер у 1913 р., завдяки чому підземелля набуло лабіринтового характеру.
- 301 Эртель, 1913а; Каманин, 1914.
- 302 О.Д. Ертель датував Звіринецькі графіті X–XI ст. (Ертель, 1913а, с. 46). Втім палеографічний аналіз кількох написів, здійснений С.О. Высоцьким, дозволяє віднести графіті до кінця XII – першої половини XIII ст. (Высоцкий, 1985, с. 52–53). Напис «Федір каліка», який не розглядався дослідником, виконано безсумнівно пізніше: за палеографією він може бути датований в межах XIV–XV ст.
- 303 Эртель, 1913а, с. 34–36; Каманин, 1914.
- 304 Толочко, 1968.
- 305 Воронцова, 2005.
- 306 Бобровський, Воронцова, 1991.
- 307 Сборник, 1874, с. 84–85.
- 308 Толочко, 1968, с. 33.
- 309 Киевские губернские ведомости, 1853, № 22–42; Срезневский, 1859, с. 1–7; Антонович, 1895, с. 21.
- 310 Толочко, 1968, с. 74–77.
- 311 Срезневский, 1859, с. 1–7.
- 312 І.І. Срезневський та П. П. Толочко датували ці графіті XI–XII ст., але з цим не можна погодитись, оскільки палеографія написів характерна для більш пізнього кириличного наліву.
- 313 Каманин, 1914, с. 14–15.

- 314 Бобровський, 1996б.
- 315 Копилов, 1956а, с. 34.
- 316 Там само; Копилов, 1956б, с. 3–4, 7–8.
- 317 Самойловський, 1947, ч. 2, с. 17; Толочко, 1968, с. 79–80.
- 318 Бобровський, Стріхар, 1991, с. 54.
- 319 Там само.
- 320 Военно-археологический план, 1914; Толочко, 1968, с. 51–57; Гойзман, 1969, ч. 1, с. 4; Мовчан, 1993, с. 158–159.
- 321 Закревский, 1868, с. 372.
- 322 Киевские подвижники, 1994, т. 1.
- 323 Киевлянин, 1911, № 131.
- 324 Мовчан, 1993, с. 159.
- 325 Толочко, 1968, с. 51–54; Стріхар, 1995, с. 108.
- 326 Стріхар, Бобровський, Курмаз, 1994.
- 327 На жаль, неконтрольоване впорядкування печер сучасними ченцями призвело до істотних змін автентичного підземного інтер'єру, знищення стародавніх написів-графіті та появи нових настінних зображень. Тому мусимо констатувати, що сучасні Китаївські печери є пам'яткою підземної архітектури переважно кінця XX ст.
- 328 Ця печера під час досліджень отримала назву «печери Тимофія» за ім'ям монастирського послушника, який її знайшов (Курмаз, Стріхар, 1996). Не виключено, що саме ця ділянка комплексу й була пов'язана з діяльністю згаданого вже старця Досіфея.
- 329 Антонович, 1895, с. 24.
- 330 Толочко, 1968, с. 52–56.
- 331 Там само, с. 57.
- 332 Стріхар, 1995, с. 107.
- 333 Самойловський, 1955б, с. 7; Гойзман, 1969, ч. 2, с. 1–2.
- 334 Щербина, 1923.
- 335 Гойзман, 1969, ч. 2, с. 1–2.
- 336 Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998.
- 337 ЦДАУ, фонд 533, опис 2, справа 941, частина 2.
- 338 Бобровський, 1991, с. 54–58.
- 339 Киевское слово, 1888, № 556. Традиція печерного помешкання у середовищі міських жебраків збереглася і дотепер. На Кирилівських висотах розвідками останніх років зафіксовано декілька новостворених житлових землянок та печерок.
- 340 Каргер, 1958, т. I, с. 135–136; Брайчевский, 1964, с. 148.
- 341 АПУ, 1966, с. 174.
- 342 Авагян, 1987; Бобровський, 1997.
- 343 Берлинский, 1799; Киевлянин, 1886, № 163, 238; 1891, № 186.
- 344 Ситкарева, 1991, с. 8–11, 14; 1997, с. 133–135; 2005, с. 115–118.
- 345 Ситкарева, 1997, с. 120.
- 346 Берлинский, 1820, с. 116; Обзорение, 1847, с. 19; Закревский, 1868, с. 342.
- 347 Рогович, 1876, с. 231.
- 348 Антонович, 1879.
- 349 Киевлянин, 1909, № 238, 248. На сучасній мапі міста цей топонім відсутній. Автору не вдалося здійснити його точну локалізацію на місцевості, однак, за рядом ознак це урочище треба шукати десь поблизу сучасних Смородинського та Подільського узвозів.
- 350 Авагян, 1981б; Бобровський, 1999а; 2003б.
- 351 Закревский, 1868, т. 1, с. 341; Толочко, 1968, с. 27–30; Авагян, 1981б; Бобровський, 1995б.
- 352 Рогович, 1876, с. 230, 232.
- 353 Антонович, 1895, с. 39.
- 354 Пеняк, Шевера, 1995, с. 78.
- 355 Самойловський, 1935, с. 45; Самойловський, 1954б, с. 33, 189–190.
- 356 Киевлянин, 1909, № 248.
- 357 Авагян, 1981б.
- 358 Особливу групу становлять написи 1941–1943 рр., що свідчать про використання печери у часи німецької окупації міста як місця переховування якогось підпільного осередку.
- 359 Авагян, 1981б.
- 360 Бобровський, 1999а.
- 361 Маються на увазі зазначені вище східцеподібні конструкції на схилі гори, що мають за своєю масивністю мегалітичний характер.
- 362 Антонович, 1879, с. 247; 1895, с. 39. Територія Кадетського гаю з кінця XVIII до середини XIX ст. була у володінні київського митрополита. Не виключено, що тут розташовувалося якесь архієрейське подвір'я, з льохами якого й пов'язано згадані печери.
- 363 Данилевич, 1913, с. 94–95. Як вже зазначалося, в Протасовому Яру нами була обстежена печера, визначена як чернецька. Можливо, згадане підземелля Байкової гори є частиною цього ж монастирського комплексу.
- 364 Самойловський, 1954б, с. 199.
- 365 Киевлянин, 1906, № 60. Не виключено, що дане підземелля виникло у середині XIX ст., коли будувалася театр «Шато-де-Флер», і виконувало функції якогось паркового аттракціону.
- 366 Жизнь и искусство, 1897, № 134; АЛИОР, 1901, т. 3, с. 89.
- 367 АИЗ, 1899, т. VII, № 3–5, с. 110; Толочко, 1968, с. 80.
- 368 АИЗ, 1899, т. VII, № 3–5, с. 111.
- 369 ЦДАУ, ф. 533, оп. 2, № 941, с. 1–2.
- 370 Киевлянин, 1911, № 80–123. За свідченнями І.М. Самойловського ця печера було знищено у 1937 р. (Самойловський, 1954б, с. 191).
- 371 Киевлянин, 1894, № 149.
- 372 Самойловський, 1947, с. 21, 25; 1954б, с. 198–199; Очерки, 1992, с. 279.
- 373 Наприкінці 1980-х рр. печери Батисвої гори оглядав М.М. Стріхар. На його думку, вони могли бути частиною середньовічного печерного монастиря.
- 374 Цю закономірність не простежено лише для споруд невизначеного призначення, втім обставини їх виникнення, як вже зазначалося, потребують додаткового вивчення.
- 375 Ф – фортифікаційні; Г – господарські; К / Пм – культові (печерні монастирі); Ж – житлові; К –

- культові; І – інженерні; Н – нез'ясовані. Кількість підземних споруд (тут і далі) вираховано за каталогом, наведеним у Додатку.
- 376 На жаль, що тенденцію зараз не можна визначати як реперний хронологічний чинник, оскільки до XVIII (а, можливо, навіть XIX ст.) у місті споруджувались підземелля (зокрема, господарські) позбавлені будь-якого укріплення. Крім того, архівні дані свідчать, що велика частка укріплених цеглою підземних споруд Печерської фортеці до середини – другої половини XVIII ст. була укріплена деревиною (наприклад: Ситкарева, 1997, с. 53).
- 377 Пізніше, після скасування Київської фортеці та перетворення її приміщень на військові склади, фортечні укріплення вже не стримували міську розбудову, отже необхідність у цих підземеллях зникла. З другої половини XIX ст. основою подальшого формування єдиної підземної системи міста стають інженерні комунікації, але це питання залишається за межами нашого дослідження.
- 378 За нашими спостереженнями нетривкими (тобто обвалонебезпечними) є печерні камери в суглинку, сторони яких перевищують в довжину 3–4 м. Такі приміщення потребують ґрунтового розкріплення склепін, тому в київських печерах зустрічаються нечасто.
- 379 До речі, симетричність планування згаданого вище пізньосередньовічного льоху на території колишньої садиби Товариства релігійно-моральної просвіти (у вигляді шестирамного хреста), на нашу думку, свідчить на користь його побудови саме інженерами-фортифікаторами.
- 380 Як вже зазначалося, питання поширення жebraцьких печер та кладовищенських склепів у місті, як і у випадку з інженерними підземними спорудами, потребує окремого вивчення. Більшість із них формувалися наприкінці XIX та на початку XX ст., тобто в період, неохоплені нашим дослідженням.
- 381 Господарські підземні споруди Старокиївської фортеці, здається, почали укріплювати лише наприкінці XVII ст. і одразу ж цеглою.
- 382 Щось подібне можна спостерігати у так зв. підземних містах, виконаних у туфових масивах Кападокії (Туреччина). Втім їх функціональне призначення і досі лишається невідомим, як і час створення цих порожнин.
- 383 Bobrovskii, Vorontzova, 1997; Бобровський, Воронцова, 2003.
- 384 Практично усі вони виконані у техніці графіті (тобто прокреслені гострими предметами), але серед них зустрічаються й так зв. дилінті – написи, ви-
- конані мінеральними фарбами або киттявою на материкових поверхнях стін.
- 385 Бобровський, 2002б.
- 386 Высоцкий, 1985, с. 69–70.
- 387 Там само, с. 67–68.
- 388 Бобровський, 1997а.
- 389 Реутов, 1997, с. 105, прим. 32.
- 390 Автограф прочитується як дворядковий напис: «ИВАН БОРЕЦКИИ АХЗ», тобто «Іван Борецький, 1607 року». Відомо, що до прийняття чернецкого постригу з ім'ям Іова у 1619 р. Іван Матвійович Борецький був київським священником та ректором Київської духовної академії і, вірогідно, неодноразово відвідував печери Лаври (ЭСБЕ, ст. «Иов, в мире Иван Матвеевич Борецкий»).
- 391 Автограф прочитується як трирядковий напис: «Игумень Бонифать ходилъ здесь», за палеографією датується в межі XIX ст. Вважаємо, що його залишив засновник та настоятель Феоданієвського скиту ієромонах Воніфатій (Даміан Виноградський), оскільки цей скит певний час опікувався питаннями відновлення Гнілецьких печер (Троицкий, 1901).
- 392 Абсолютна більшість епіграфічних знахідок з київських підземель досі лишається неопублікованою. Автор планує найближчим часом видати повний корпус цих малюнків та написів – всього близько 200 графіті та дилінті XI–XIX ст.
- 393 Литвиненко, 2005.
- 394 Там само, с. 353. На думку дослідників, цей обвал стався внаслідок землетрусу 1620 р., але спостереження за пізньосередньовічними графіті, що розміщуються зокрема на поверхнях рушеного пісковика, дозволяють віднести його до більш раннього часу.
- 395 Під комплексним спелео-археологічним обстеженням ми розуміємо не лише поверхневий огляд території, але й її геофізичне дослідження з обов'язковим перевірним розвідковим бурінням та шурфуванням знайдених порожнин.
- 396 Туристичний аспект у використанні київських підземель не обмежується самим лише екскурсійним їх відвідуванням. Для комплексів стародавніх печерних монастирів не менш актуальною є й паломницька проща – назвичайно поширене явище сучасної православної культури. Кількість паломників, які щоденно відвідують лаврські печери, сягає кількох десятків тисяч осіб; великий інтерес у паломників викликають й інші печери Києва, відкриті для відвідувачів (зокрема, Звіринецькі та Гнілецькі).

Вхід до Звіринецьких печер

Головна галерея Звіринецьких печер з отворами поховальних катакомб у стінах

Підземна келія у Гнілецьких печерах

Зображення хреста на стіні катакомби у Гнілецьких печерах

Головна галерея Гнілецьких печер

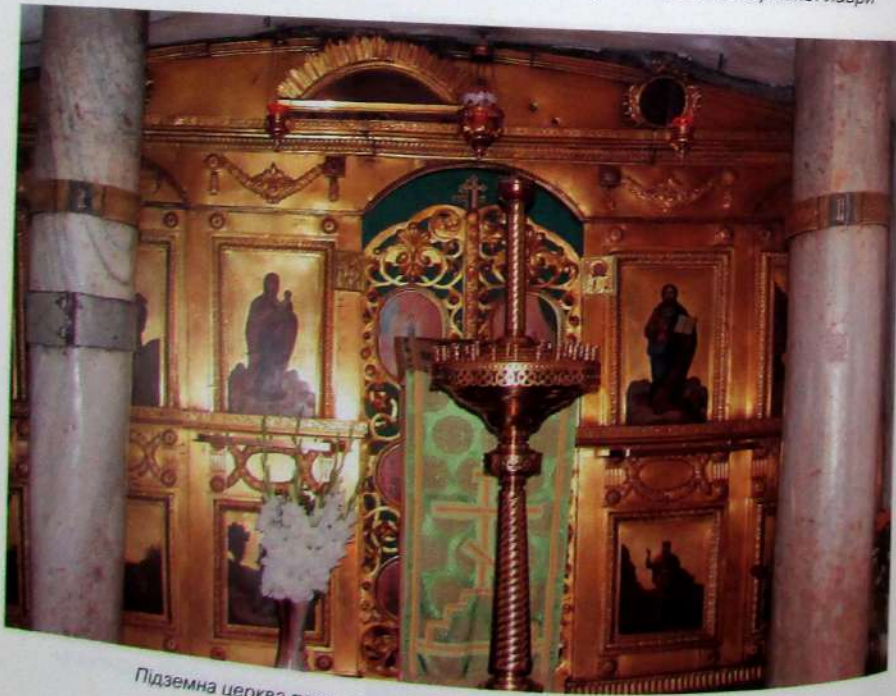
Костниця з нішами для черепів у Гнілецьких печерах

Поховальна ніша-локула у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври

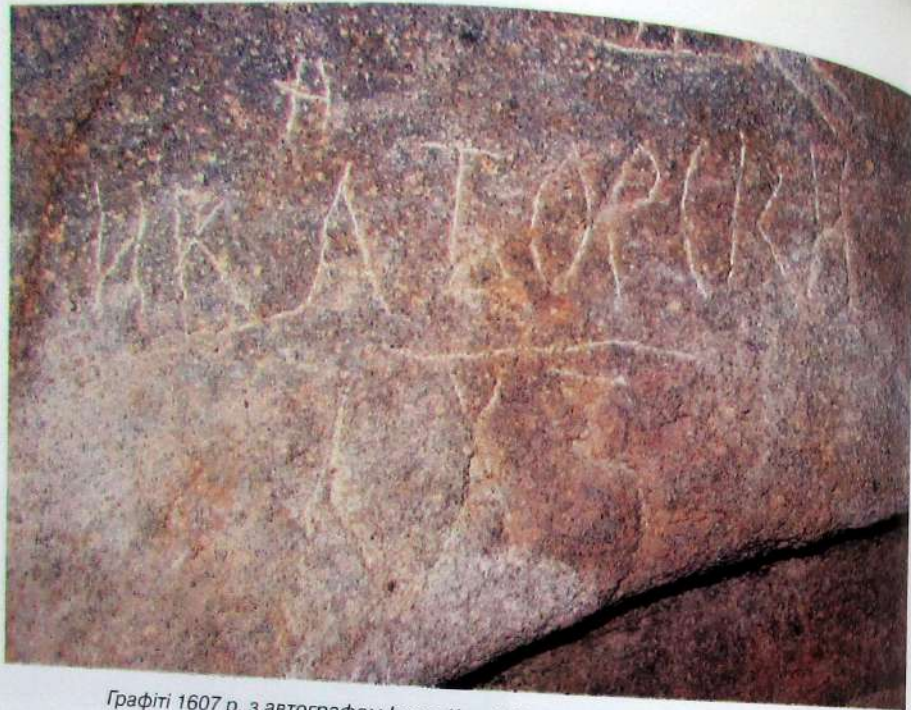
Фрагмент стародавнього фрескового розпису на так зв. ділянці преп. Меркурія у Ближніх печерах

Підземна церква преп. Антонія Печерського у Ближніх печерах

Напис 1150 р. на так зв. ділянці преп. Нестора у Ближніх печерах

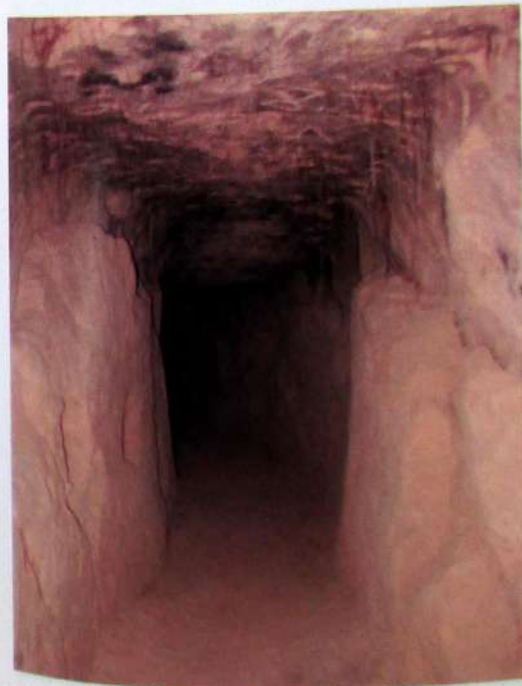
Графіті 1607 р. з автографом Івана (Іова) Борецького у Ближніх печерах

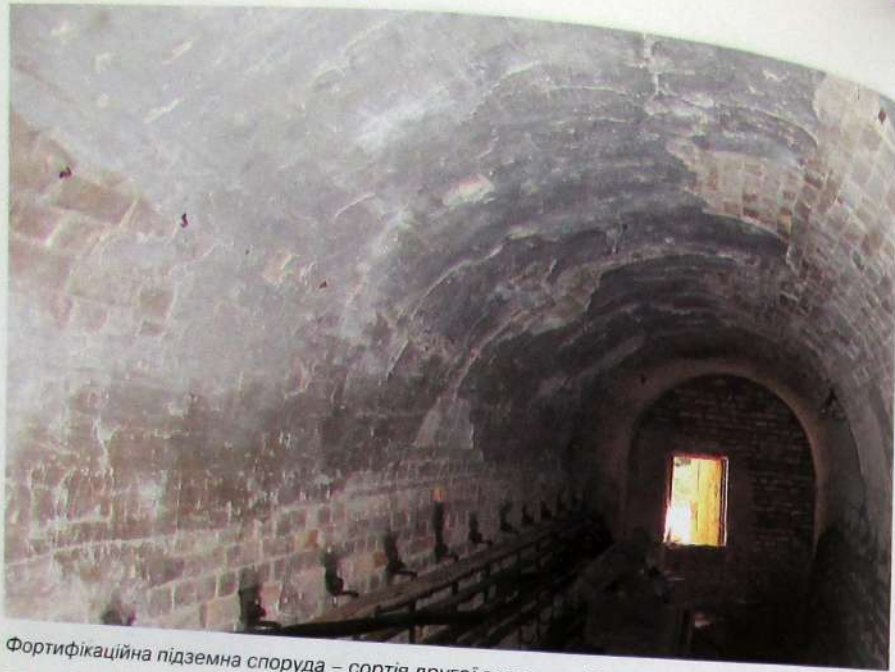
Зруйнована поховальна крипта у Ближніх печерах

Стародавній хід на так зв. ділянці
преп. Меркурія у Ближніх печерах

Магістральна галерея
Смородинської печери

Фортифікаційна підземна споруда – сортія другої половини XVIII ст.
у валу Старої Печерської фортеці поблизу Арсеналу

Інженерна підземна споруда –
дренажна штольня кінця XVIII ст.
на території Києво-Печерської лаври

БІБЛІОГРАФІЯ

- Абрамович, 1931. — Абрамович Дм. Киево-Печерський латерик (вступ, текст, примітки). — К., 1931.
- Авагян, 1981а. — Авагян А.Б. К вопросу о датировке киевских пещер // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (тезисы докладов). — К., 1981. — С. 128—129.
- Авагян, 1981б. — Авагян А.Б. Дневник спелео-археологических исследований пещеры по Смородинскому спуску в г. Киеве в 1981 г. — АКПМК, фонд 1, справа 1.
- Авагян, 1987. — Авагян А.Б. Отчет об архитектурно-спелеологических обследованиях корпусов №№ 41, 42 и sklepa у Аннозачативской церкви Киево-Печерской лавры в 1987 г. — АКПМК, фонд 1, справа 15.
- Авагян, Харламов, 1986. — Авагян А.Б., Харламов В.А. Отчет об архитектурно-археологических и спелеологических исследованиях подземных лабиринтов в районе Дома митрополита, большой Лаврской колокольни и Успенского собора, проведенных в 1984—1986 гг. — НА ИА НАНУ. — Фонд экспедицій, справа 1984—1986/28а.
- АИЗ. — Археологические известия и заметки, М.
- Алферова, Харламов, 1982. — Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в. — К.: Наукова думка, 1982.
- АИОР. — Археологическая летопись Южной России, К.
- Антонович, 1879. — Антонович В.Б. Археологические находки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 1. — К., 1879. — С. 244—261.
- Антонович, 1895. — Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895.
- АПУ, 1966. — Археологічні пам'ятки Української РСР (корткий список). — К.: Наукова думка, 1966.
- Армашевский, Антонович, 1891. — Армашевский П.Я., Антонович В.Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева. — К., 1891.
- Археология, 1949. — Археология. — Т. 3. — К., 1949.
- Археология, 1975. — Археология УРСР. — Т. 3. — К.: Наукова думка, 1975.
- Балакин, Реутов, 1993. — Балакин С., Реутов А. Пороховый льох XVIII ст. била Павлівського бастиону // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — С. 134—138.
- Балакин, Реутов, 1995. — Балакин С.А., Реутов А.В. Археологические исследования на Павловском бастионе // Архитектурно-археологические исследования в Киеве та Киево-Печерській лаврі. — К., 1995. — С. 85—106.
- Берлинский, 1799. — Берлинский М. История города Киева. — К., 1799.
- Берлинский, 1820. — Берлинский М. Краткое описание города Киева. — К., 1820.
- Блифельд, Материали... — Блифельд Д.І. Материали до археологічної карти Києва. — НА ИА НАНУ, фонд 12, справа 214.
- Бобровський, 1992а. — Бобровський Т.А. Отчет о спелео-археологических исследованиях отдела «Киев-подземный» в 1992 г. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1992/37.
- Бобровський, 1992б. — Бобровський Т.А. Дослідження печер Гнилицького монастиря // Історія і археологія Слободської України (тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда) в Харькове, 1992. — С. 5—7.
- Бобровський, 1993а. — Бобровський Т.А. Дослідження Гнилицьких печер у Києві // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. — К., 1993. — С. 15—17.
- Бобровський, 1993б. — Бобровський Т.А. До складання реєстру печерних пам'яток Києва // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). — Луцьк, 1993. — С. 200—201.
- Бобровський, 1993в. — Бобровський Т.А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология. — 1993. — № 4. — С. 122—130.
- Бобровський, 1993г. — Бобровський Т.А. Отчет о спелео-археологических исследованиях отдела «Киев-подземный» в 1993 г. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1993/31.
- Бобровський, 1994. — Бобровський Т.А. Дещо про печерні житла давньоруських ченців // Культурно-просвітницька діяльність в сучасних умовах: тези наукової конференції викладачів та аспірантів культурологічного факультету, К., 1994. С. 42—44.
- Бобровський, 1995а. — Бобровський Т.А. Історичні підземелля Києва (спроба загальної характеристики) // Склелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 14—16.
- Бобровський, 1995б. — Бобровський Т.А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — 18 с.
- Бобровський, 1996а. — Бобровський Т.А. Гнилицький пещерный монастырь в Киеве (этапы формирования архитектурно-исторического ансамбля) // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. — К., 1996. — С. 50—52.
- Бобровський, 1996б. — Бобровський Т.А. Середньовічний матеріальний комплекс на горі Щекавиці у Києві // Материали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 218—220.
- Бобровський, 1997а. — Бобровський Т.А. Об одном типе средневековых пещерных сооружений // Проблемы греческой культуры (материалы Международной научно-практической конференции). — Симферополь: Крымский архив, 1997. — С. 97—100.
- Бобровський, 1997б. — Бобровський Т.А. Археологічні дослідження Гнилицьких печер у Києві // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997. — С. 12—13.
- Бобровський, 1997в. — Бобровський Т.А. Звіт про археологічні дослідження й спостереження за ремонтно-реставраційними роботами у церкві св. Миколая на Аскольдовій могилі у Києві протягом
- 1997 р. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1997/52.
- Бобровський, 1998. — Бобровський Т.А. Дослідження відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва протягом 1997—1998 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 58.
- Бобровський, 1999а. — Бобровський Т.А. Унікальна знахідка трипільського часу на Смородинському узвозі у Києві // Материали науково-практичної конференції за підсумками роботи Музею історії м. Києва 1999 року. — К., 1999. — С. 5—6.
- Бобровський, 1999б. — Бобровський Т.А. Київська лавра (до питання культурно-історичної інтерпретації) // Могилянські читання 1998 р.: Києво-Печерський латерик — як феномен монастирської культури. — К., 1999. — С. 21—22.
- Бобровський, 1999в. — Бобровський Т.А. Чернігівська лавра преп. Антонія: культурно-історичний аспект виникнення Свято-Троїцького Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність (тези наукових читань). — Чернігів, 1999. — С. 4—6.
- Бобровський, 2001а. — Бобровський Т.А. К вопросу о происхождении Варяжских пещеры // Могилянські читання 2000 р.: Києво-Печерська лавра в контексті світової історії. — К., 2001. — С. 46—53.
- Бобровський, 2001б. — Бобровський Т.А. Скальная архитектура средневекового Киева (основные итоги изучения) // Спелеологический ежегодник РОССИ 2000 г. — М., 2001. — С. 144—161.
- Бобровський, 2002а. — Бобровський Т.А. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (Материали наукової конференції). — Чернігів, 2002. — С. 91—97.
- Бобровський, 2002б. — Бобровський Т.А. Давньоруські епітафії зі Звіринецьких печер у Києві // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки: Джерела та результати досліджень. — К., 2002. — С. 58—64.
- Бобровський, 2002в. — Бобровський Т.А. Поховальні споруди давньокіївських печерників за даними письмових джерел та археологічних досліджень // Могилянські читання 2001 р.: Літературна і видавнича діяльність Києво-Печерської лаври XI—XX ст. — К., 2002. — С. 43—50.
- Бобровський, 2003а. — Бобровський Т.А. Спелео-археологічні дослідження відділу «Київ-підземний» у 2000—2001 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 12—14.
- Бобровський, 2003б. — Бобровський Т.А. Нова пам'ятка трипільського часу на території міста Києва // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: «Просвіта», 2003. — С. 261—266.
- Бобровський, 2004а. — Бобровський Т.А. Науковий звіт про спелео-археологічні дослідження провалу на території Національного заповідника «Софія Київська» у жовтні-листопаді 2004 р. — НА ИА НАНУ.
- Бобровський, 2004б. — Бобровський Т.А. Спелео-археологічні дослідження печер Видубицького монастиря у Києві // Археологічні дослідження в Україні 2003 р. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1991/154.
- Бобровський, 2005а. — Бобровський Т.А. Печери Видубицького монастиря у Києві (за матеріалами досліджень відділу «Київ-підземний») // Київ і кияни (материали щорічної науково-практичної конференції). — К.: «Кий», 2005. — С. 6—9.
- Бобровський, 2005б. — Бобровський Т.А. Спелео-археологічне обстеження території Печерського Арсеналу в Києві в 2005 р. // Київ і кияни (материали щорічної науково-практичної конференції). — К.: «Кий», 2005. — С. 17—19.
- Бобровський, Воронцова, 1991. — Бобровський Т.А., Воронцова Е.А. Отчет об археологических исследованиях Зверинецких пещер в Киеве в 1991 г. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1991/154.
- Бобровський, Воронцова, 2003. — Бобровський Т.А., Воронцова О.А. Середньовічні чернецькі шкіряні вироби з тисненими зображеннями (попереднє повідомлення) // Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона історичного середовища, К.: «АртЕк», — 2003. С. 88—95.
- Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізюн, Курмаз, Циліцький, 2001. — Бобровський Т., Воронцова О., Дятлов В., Кізюн О., Курмаз О., Циліцький В. Звіт про спелео-археологічні дослідження відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва у 2000—2001 рр. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 2001/93.
- Бобровський, Воронцова, Стріхар, 1993. — Бобровський Т.А., Воронцова О.А., Стріхар М.М. Спелео-археологічні дослідження у Києві // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 12—13.
- Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998. — Бобровський Т.А., Дятлов В.А., Курмаз О.М. Зведений звіт про археологічні дослідження відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва протягом 1997—1998 рр. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1998/116.
- Бобровський, Стріхар, 1990. — Бобровський Т.А., Стріхарь М.Н. Отчет о разведках пещерных памятников в Киевской области в 1990 г. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1990/54.
- Бобровський, Стріхар, 1991. — Бобровський Т.А., Стріхарь М.Н. Отчет о спелео-археологических исследованиях в Киеве в 1991 г. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 1991/153.
- Бобровський, Циліцький, 2002. — Бобровський Т.А., Циліцький В.В. Науковий звіт про спелео-археологічні розвідки на території м. Києва, здійснені співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва у 2002 році. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 2002/149.
- Бобровський, Циліцький, 2003. — Бобровський Т.А., Циліцький В.В. Науковий звіт про спелео-археологічні розвідки відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва у 2003 р. — НА ИА НАНУ, фонд экспедицій, справа 2003/125.
- Болховитинов, 1826. — Болховитинов Е. Описание Киево-Печерского монастыря. — К., 1826.

- Брайчевский, 1964. — Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. — К.: Наукова думка, 1964.
- Вечірній Київ. — Миська газета, К.
- Виннищя, 1949. — Виннищя Г. Дневник участника отряда экспедиции «Большой Киев», часть II. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1949/Зг, № 920.
- Висневский, Козловский, Гойзман, 1973. — Висневский В.Г., Козловский С.Ю., Гойзман И.Р. Зверинецкие пещеры (доклад Киевской лаборатории спелеологических исследований в 1973 г.) — АКПМІК, фонд 2, справа 1.
- Военно-археологический план, 1914. — Военно-археологический план Китаевского урочища. — К., 1914.
- Воронцова, 1992. — Воронцова Е.А. Исследования Зверинецкого пещерного комплекса в Киеве в 1990–91 гг. // История и археология Слободской Украины (тезисы докладов). — Харьков, 1992. — С. 14–16.
- Воронцова, 1993. — Воронцова Е.А. Киевский Зверинец и раскопки И.Я. Стелецкого в 1919 г. // Українська культурна спадщина XVII–XIX ст. — К., 1993. — С. 33–35.
- Воронцова, 1994а. — Воронцова Е.А. Киевские пещеры (к итогам изучения) // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 169–172.
- Воронцова, 1994б. — Воронцова О.А. Історія «Звіринецької справи» // Питання культурології. — 36. 13. — Част. II. — К., 1994. — С. 41–42.
- Воронцова, 1995. — Воронцова О.А. Пещерный комплекс на Звіринці в Києві // Склелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 19–22.
- Воронцова, 1996. — Воронцова О.А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького пещерного комплексу у Києві / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1996.
- Воронцова, 2005. — Воронцова Е. Киевские пещеры. — К.: «Амадей», 2005.
- Воронцова, Бобровський, 2002. — Воронцова О.А., Бобровський Т.А. Історія дослідження підземних споруд Софійського собору. Загальна характеристика пам'яток // Київ і кияни (матеріали щорічної науково-практичної конференції) — Вип. 2. — К., 2002. — С. 6–24.
- Воронцова, Бобровський, 2003а. — Воронцова О.А., Бобровський Т.А. Середньовічні підземні споруди у садібі Софії Київської // Софійські читання: Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. — К., 2003. — С. 62–66.
- Воронцова, Бобровський, 2003б. — Воронцова Е.А., Бобровський Т.А. Історія дослідження підземних споруд Софійського собору // Християнське насліддя Візантії та Росії. — Симферополь: «Універсум», 2003. — С. 146–160.
- Воронцова, Дячкова, 1990. — Воронцова Е.А., Дячкова Е.Б. Отчет об исследованиях в Зверинецких пещерах в 1990 г. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1990/83.
- Высоцкий, 1985. — Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. — К.: Наукова думка, 1985.
- Геленер, 1930. — Геленер Н. Пещеры Киевской Лавры. — К., 1930.
- Гизель, 1881. — Гизель И. Киевские пещеры. — Спб., 1881.
- Гойзман, 1969. — Гойзман И.Р. Отчет о работе спелеологов по изучению пещер Киевщины в 1968–69 гг. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1968–69/20в, ч. 1–2.
- Головатенко, 2006. — Головатенко Ю.Г. Підземна частина ключні та іконописної школи. Деякі факти з історії спорудження // Могильнянські читання 2005. Монастирські комплекси в контексті християнської культури. — К., 2006. — С. 94–104.
- Гурина, 1976. — Гурина Н.Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. — Л.: Наука, 1976.
- Гусаков, Долотов, 2002. — Гусаков С.Б., Долотов Ю.А. О классификации искусственных полостей // Спелеологические исследования. Ежегодник 2001. — М., 2002. — С. 189–218.
- Данилевич, 1913. — Данилевич В.Е. Пособие к курсу русских древностей. — К., 1913.
- Дива печер, 1997. — Дива печер лаврських. — К.: KM Academia, 1997.
- Довженко, 1950. — Довженко В.И. Військова справа в Київській Русі. — К., 1950.
- Дяденко, 1968а. — Дяденко В.Д. Разведки и наблюдения за земляными работами в Киеве // Археологические исследования в Украине 1967 г. — Вып. 2. — К., 1968. — С. 207–210.
- Дяденко, 1968б. — Дяденко В.Д. Звіт про наслідки антропологічного обстеження поховань, виявлених під час археологічних досліджень 1968 р. у Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1968/256, № 5177.
- Дятлов, 2001. — Дятлов В.А. Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне. — К., 2001.
- Жизнь и искусство. — Люстрований альманах, К. ЖМНП. — Журнал Министерства народного просвещения, Спб.
- Закревский, 1868. — Закревский Н. Описание Киева. — К., 1868.
- Історія Києва, 1959. — Історія Києва. — Т. I. — К., 1959.
- ІАК. — Известия археологической комиссии, Пг.
- ІИАК. — Известия императорской археологической комиссии, Спб.
- ІІАО. — Известия императорского археологического общества, Спб.
- Каманин, 1914. — Каманин И.М. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К., 1914.
- Каргер, 1950. — Каргер М.К. Археологические исследования Древнего Киева (отчеты и материалы: 1938–47 гг.). — К.: изд-во АН УССР, 1950.
- Каргер, 1958. — Каргер М.К. Древний Киев. — М.—Л.: Наука, 1958. — Т. 1–2.
- Кибальчич, 1880. — Кибальчич Т.В. О находках предметов каменного периода на левом берегу р. Днепра в 1879 г. // Сборник Археологического института. — Кн. 3. — Отд. I. — М., 1880. — С. 5–6.
- Київська газета. — Миська газета, К.
- Киевские губернские ведомости. — Миська газета, К.
- Киевские подвижники, 1994. — Киевские подвижники благочестия. — Т. 1–3. — К., 1994.
- Київ, 1930. — Київ (путівник за редакцією Ф. Ернста). — К., 1930.
- Климовский, 2006. — Климовский С.И. Новые данные к локализации Ирининского монастыря Киева // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре (Материалы III Судакской международной научной конференции). — Том II. — К. — Судак: Академпедридика, 2006. — С. 180–187.
- Колпакова, 1995. — Колпакова В. Нове про Лаврські печери // Склелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 47–49.
- Копилов, 1956а. — Копилов Ф.Б. Звіт про роботу по археологічному нагляду на земляних роботах в м. Києві за 1955–56 рр. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1956/33.
- Копилов, 1956б. — Копылов Ф.Б. Дневник археологических наблюдений за 1956 г. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1956/33, ч. 2.
- Копилов, 1957. — Копилов Ф.Б. Щоденник археологічного нагляду за земляними роботами у Києві у 1957 р. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1957/37а, зошит 3–4.
- КСИИМК. — Краткие сообщения института истории материальной культуры, М. — Л.
- Курмаз, Стріхар, 1996. — Курмаз О.М., Стріхар М.М. Археологічні дослідження печери «Тимофія» Св. Троїцького Китаєвського скиту у Києві // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 224–226.
- Литвиненко, 2005. — Литвиненко Я.В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис // Церковные древности. Сборник материалов III Международной конференции «Церковная археология: Литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). — Севастополь: Универсум, 2005. — С. 350–357.
- Ляскоронський, 1925. — Ляскоронський В.Г. Археологічні розкопки в ур. Церковщина 1925 р. — НА ІА НАНУ, фонд ВУАК, справа 49/8а.
- Ляскоронський, 1926. — Ляскоронський В.Г. Розкопки в подвір'ї Софійського собору в Києві: осінь 1925 р. — К., 1926.
- Максимович, 1877. — Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. II. — К., 1877.
- Мовчан, 1993. — Мовчан І.І. Давньокієвська околиця. — К.: Наукова думка, 1993.
- Мовчан, 1994. — Мовчан І.І. Близні печери Печерського монастиря в Києві // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 153–160.
- Мовчан, Авагян, 1979. — Мовчан И.И., Авагян А.Б. Отчет об археологических исследованиях в Близких пещерах Киево-Печерского заповедника, проведенных в 1978–79 гг. — НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1978–79/16г, № 20625.
- Мовчан, Ієвлев, Козловський, 2003. — Мовчан І.І., Ієвлев М.М., Козловський А.О. Дослідження Дитинця стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 194–198.
- Могаричев, 1992. — Могаричев Ю.М. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма (вопросы классификации, хронологии, интерпретации) // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь, 1992. — С. 5–132.
- Московские ведомости. — Миський журнал, Москва.
- Обозрение, 1847. — Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по высочайшему соизволению киевским генерал-губернатором И.Фундуклеем. — К., 1847.
- Описи, 1989. — Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989.
- Очерки, 1992. — Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — К., 1992.
- Пеняк, Шевера, 1995. — Пеняк П., Шевера М. З історії дослідження печер в районі Кирилівської церкви // Склелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 77–78.
- Петренко, 1976. — Петренко М.З. Печерні лабіринти на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника (короткий путівник). — К., 1976.
- Петров, 1917. — Петров Н. Ученые труды по исследованию новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер. — К., 1917.
- Пещеры Грузии, 1988. — Пещеры Грузии. — Тбилиси, 1988. — № 12.
- Реутов, 1991. — Реутов А.В. Подземные сооружения Верхней лавры // Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры. — К., 1991. — С. 35–45.
- Реутов, 1997. — Реутов А.В. Лаврські печери як архітектурна пам'ятка // Дива печер лаврських. — К.: KM Academia, 1997. — С. 101–111.
- Рогович, 1876. — Рогович А. Об экскурсиях, произведенной в 1875 г. // Записки Киевского общества естествоиспытателей. — Т. VI (I). — Вып. 3. — К., 1876. — С. 229–233.
- Самойловський, 1935. — Самойловський І.М. Київські печери та підземні ходи // Соціалістичний Київ. — 1935. — № 7/8. — С. 45–46.
- Самойловський, 1937. — Самойловський І. Археологічні дослідження на території будівництва Будинку Уряду // Соціалістичний Київ. — 1937. — № 5. — С. 39–40.
- Самойловський, 1947. — Самойловський І.М. Хроніка археологічних досліджень Києва з 1917 по 1947 рр. — НА ІА НАНУ, фонд 12, справа 269.
- Самойловський, 1949. — Самойловський І.М. Щоденники археологічних спостережень під час земля-

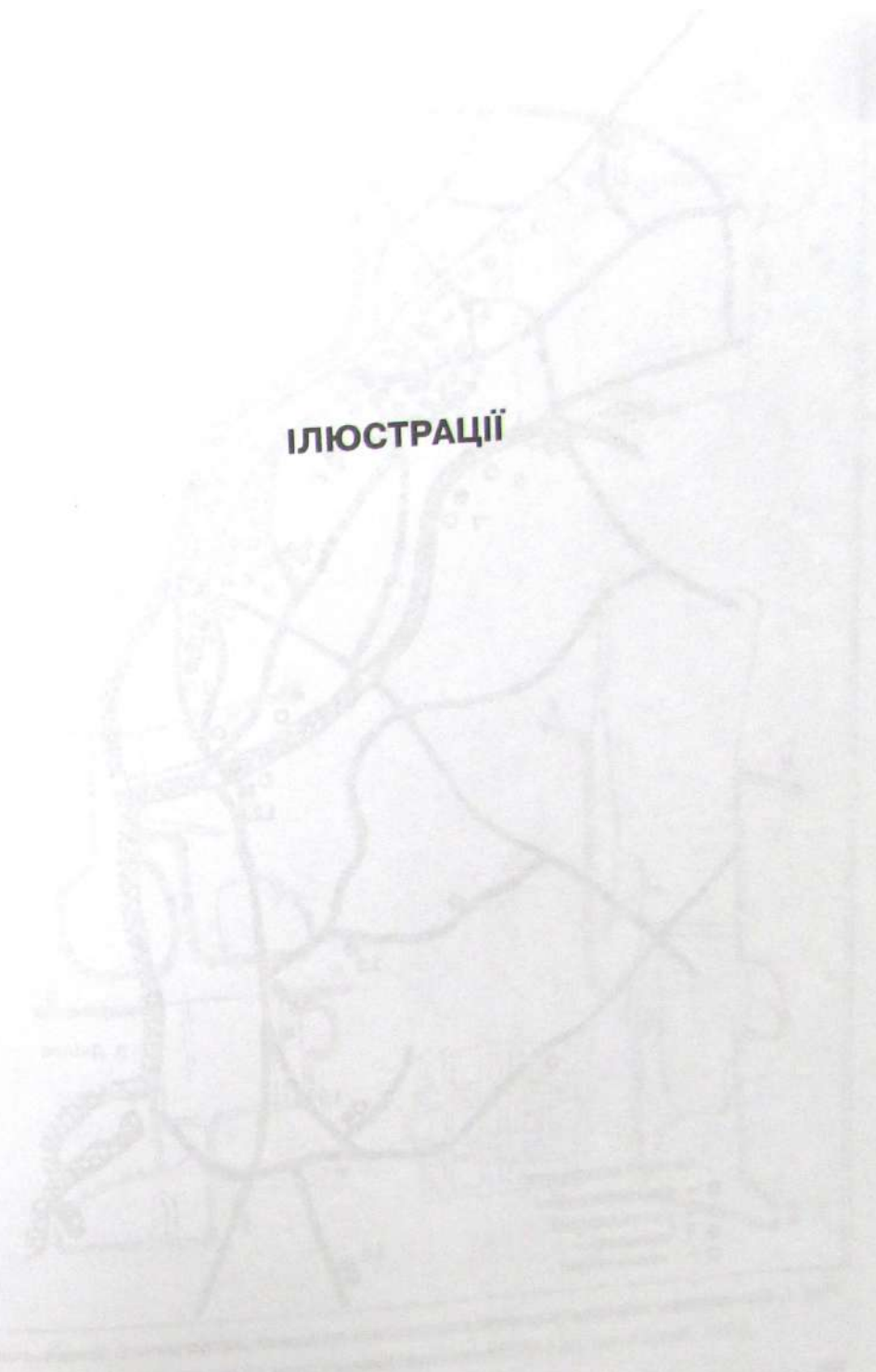

- них робіт на території Києва у 1949 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1949/3г.
- Самойловський, 1950а. – Самойловський І.М. Звіт про археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві, р. 1950. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1950/1д.
- Самойловський, 1950б. – Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень під час земляних робіт на території Києва, р. 1950. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1952/1д.
- Самойловський, 1951. – Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень у Києві р. 1951. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1951/8з.
- Самойловський, 1952а. – Самойловський І.М. Звіт про археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1952 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1952/15г.
- Самойловський, 1952б. – Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень у Києві, р. 1952. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1952/15г.
- Самойловський, 1953а. – Самойловський І.М. Звіт про археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1953 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1953/24.
- Самойловський, 1953б. – Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень у 1953 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1953/24.
- Самойловський, 1954а. – Самойловський І.М. Звіт про археологічні спостереження за земляними роботами у Києві у 1954 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1954/36.
- Самойловський, 1954б. – Самойловський І.М. Археологічна карта Києва, 1954 г. – НА ІА НАНУ, фонд 12, справа 361.
- Самойловський, 1955а. – Самойловський І.М. Звіт про археологічні спостереження за земляними роботами у Києві у 1955 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1955/4в.
- Самойловський, 1955б. – Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень під час земляних робіт на території Києва у 1955 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1955/4в.
- Самойловський, 1957а. – Самойловський І.М. Зверинець (історико-топографічний очерк території Ботанічного саду АН УРСР) // Акліматизація рослин. – К.: изд-во АН УРСР, 1957. – С. 148–154.
- Самойловський, 1957б. – Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень під час земляних робіт у Києві у 1957 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1957/37а.
- Самойловський, Мезенцева, 1955. – Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г. Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949–51 рр. // Археологічні пам'ятки України. – Т. V. – К.: видавництво АН УРСР, 1955. – С. 179–183.
- Сборник, 1874. – Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.
- Сборник, 1888. – Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.
- Сементовский, 1864. – Сементовский Н.М. Киев и его святыня. – Спб., 1864.
- Ситкарева, 1991. – Ситкарева О.В. Исторический аспект и современные проблемы охраны архитектурного комплекса Киево-Печерской лавры (инженерно-технический аспект) // Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской лавры. – К., 1991. – С. 7–22.
- Ситкарева, 1997. – Ситкарева О.В. Киевская крепость XVIII – XIX вв. – К., 1997.
- Ситкарева, 1997. – Ситкарева О.В. Инженерні заходи для збереження печер Києво-Печерського монастиря в минулому і в наш час // Дива печер лаврських. – К.: КМ Academia, 1997. – С. 112–121.
- Слукин, 1988. – Слукин В.М. Неразрушающие методы исследований памятников архитектуры. – Свердловск: Издательство Уральского университета, 1988.
- Слукин, 1991. – Слукин В.М. Архитектурно-исторические подземные сооружения (типология, функция, генезис). – Свердловск: Издательство Уральского университета, 1991.
- Срезневский, 1859. – Срезневский И. Пещера Ивана Грешного и Феофила // Известия Императорского Археологического Общества. – Т. 2. – Вып. 1. – Спб., 1859. – С. 1–7.
- Стеллецкий, 1913. – Стеллецкий И.Я. Подземная Украина // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 70–81.
- Стеллецкий, 1916. – Стеллецкий И.Я. Летописные варяжские пещеры и клад // Сборник статей в честь гр. П.С. Уваровой. – М., 1916. – С. 261–276.
- Стрихар, 1995. – Стрихар М. Археологічні дослідження печер Китаївського Свято-Троїцького скиту КПЛ у 1994 р. // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 107–108.
- Стрихар, 1998а. – Стрихарь М.Н. Спелео-археологические исследования Варяжских пещер Киево-Печерской Свято-Успенской лавры // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 145–146.
- Стрихар, 1998б. – Стрихарь М.Н. Архитектурно-археологические исследования Варяжских пещер Киево-Печерской лавры // Международный симпозиум по искусственным пещерам, Киев-Одесса, 1998. – <http://speleology.narod.ru/spelesto/articles/#c13>.
- Стрихар, 1998в. – Стрихарь М.Н. Отчет о спелео-археологических исследованиях в Варяжских пещерах Киево-Печерской Свято-Успенской лавры в 1998 г. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1998/97.
- Стрихар, 1999. – Стрихар М.М. Звіт про спелео-археологічні дослідження Варяжських печер Києво-Печерської свято-Успенської лаври, 1999 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1999/109.
- Стрихар, Бобровський, Курмаз, 1994. – Стрихарь М.Н., Бобровский Т.А., Курмаз А.М. Отчет об архитек-
- турно-археологических исследованиях пещер Киево-Печерской Свято-Троицкого скита в г. Киеве в 1994 г. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1994/122.
- Стругацкий, 1937. – Стругацкий Г.З. Щоденник розкопок у Ближніх перегах Печерської лаври у 1937 р., розкоп 3. – НА ІА НАНУ, фонд ІІМК/к, справа 68.
- Татищев, 1774. – Татищев В.Н. История Российская с самыми древнейшими времен... – Кн. 2. – М., 1768–1774.
- Толочко, 1968. – Толочко П.П. Таємниці київських підземель. – К.: Наукова думка, 1968.
- Толочко, 1972. – Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1972.
- Тоцкая, 1972. – Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве, 1972 г. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1972/109.
- Тоцкая, 1973. – Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве за 1973 г. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1973/110.
- Тоцкая, 1976. – Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве за 1976 г. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1976/54.
- Тоцкая, 1978. – Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве за 1977–1978 гг. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1977–78.
- Троицкий, 1901. – Троицкий И. Феофания. – К., 1901.
- Харламов, 1985. – Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–83 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 106–120.
- Харламов, 1992. – Харламов В.О. Відкриття келії XI ст. Феодосія, ігумена Києво-Печерського // 1000 років Чернігівської єпархії (тези доповідей). – Чернігів, 1992. – С. 63–66.
- Хведченя, 1991. – Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. – К., 1991.
- Хребтов, 1906. – Хребтов А.С. Мехгорье. – К., 1906.
- Чердниченко, 2006. – Чердниченко Е.Ф. Архитектура та функціональне призначення підземних споруд
- Верхньої Лаври // Могилянські читання 2005: Монастирські комплекси в контексті християнської культури. – К., 2006. – С. 539–554.
- ЧИОНЛ. – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, К.
- Шахматов, 1916. – Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Т. 1. – Пг., 1916.
- Шмонай, 1935. – Шмонай И.А. Изучение пещер Киево-Печерской лавры в 1935 г. – НА ІА НАНУ, фонд ІІМК, справа 626, с. 11–14.
- Щербина, 1923. – Щербина В. Преображенский скит у Києві. – К., 1923.
- Эртель, 1913а. – Эртель А.Д. Древние пещеры в Киеве на Зверинце. – К., 1913.
- Эртель, 1913б. – Эртель А.Д. Доклад в заседании Императорской археологической комиссии, 5 ноября 1913 г. – ЦДАУ, фонд 725, опис 1, справа 46.
- Эртель, 1916. – Эртель А.Д. Отчет об осмотре пещеры, открытой в июле 1916 г. при земляных работах в Выдубицком монастыре. – ЦДАУ, фонд 725, опис 1, справа 77.
- Эртель, 1917. – Эртель А.Д. Отчет о разведке подземного хода в усадьбе Софийского собора в Киеве // Известия Археологической Комиссии. – Вып. 64. – Пг., 1917. – С. 109–119.
- ЭСБЕ. – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Мультимедиа-издательство «Адепт», 2002.
- Юра, 1968а. – Юра Р.О. Звіт про археологічні дослідження Дальніх печер Києво-Печерської лаври в червні 1968 р. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1968/256, № 5176.
- Юра, 1968б. – Юра Р.О. Дневник археологической экспедиции по исследованию Дальних пещер Киево-Печерского заповедника в 1968 г. – НА ІА НАНУ, фонд експедицій, справа 1968/25в, № 5178.
- Ячменьов, Молчановський, 1936. – Ячменьов Н., Молчановський Ф. Нові археологічні розкопки у Києві // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 7/8. – С. 60.
- Bobrovski, Vorontzova, 1997. – Bobrovski T., Vorontzova E. Cave monasteries of medieval Kiev (on the basis of a recent research) // SUDEST. – 1997. – № 4/30. – P. 66–75.
- Bosio, 1635. – Bosio A. Roma Sotteranea. – Roma, 1635.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АКПМІК – Архів відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва, Київ.
- АНЗСК – Архів Національного заповідника «Софія Київська», Київ.
- ВУАК – Всеукраїнська археологічна комісія, Київ.
- НА ІА НАНУ – Національний архів Інституту археології Національної Академії Наук України, Київ.
- НМІУ – Національний музей історії України, Київ.
- ЦДАУ – Центральний державний історичний архів України, Київ.

ІЛЮСТРАЦІЇ

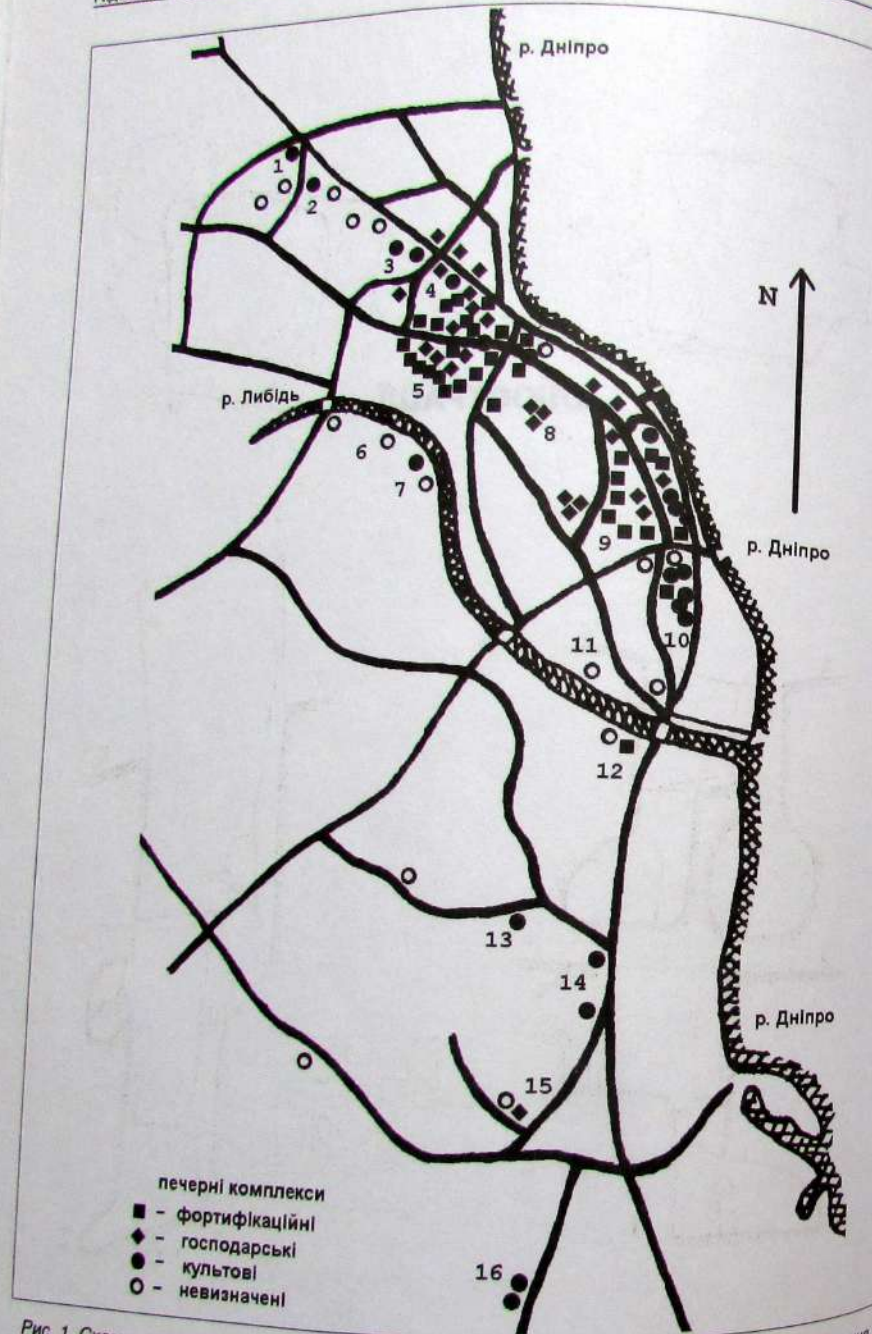

Рис. 1. Схематичний план розташування різночасових підземних споруд різного призначення на території Києва.

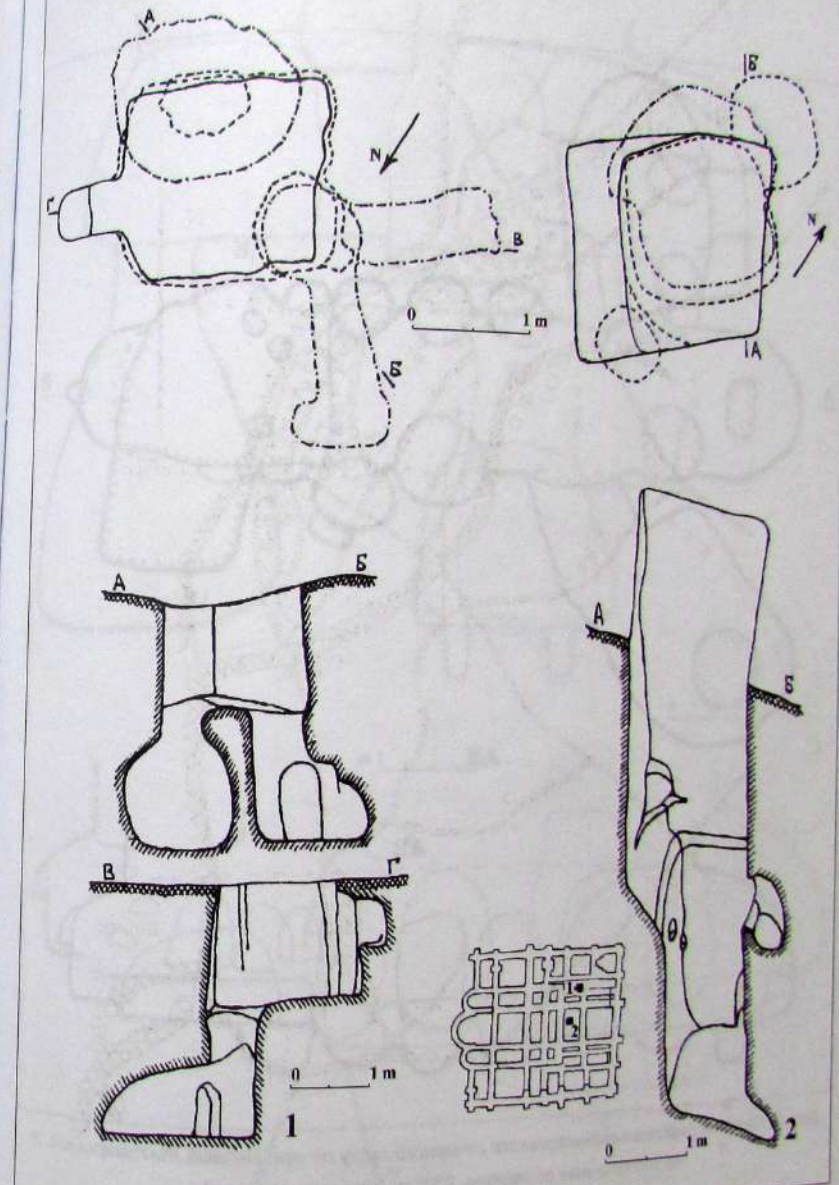

Рис. 2. Плани та перерізи двох давньоруських печерних скарбниць у підвалинах Десятинної церкви за матеріалами досліджень 1930-х рр. (за: Каргер, 1950).

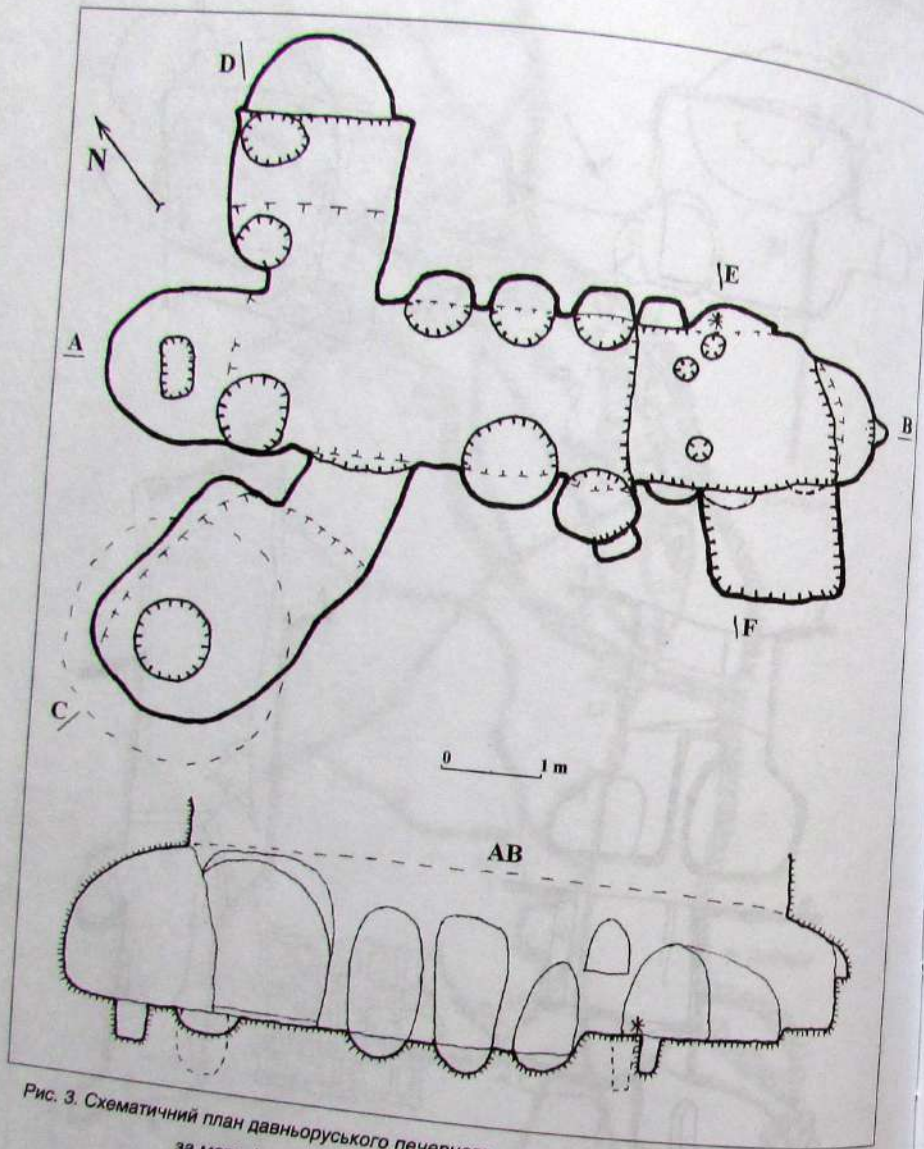

Рис. 3. Схематичний план давньоруського печерного льоху по вул. Великій Житомирській, 2 за матеріалами досліджень 2002 р. (складено автором).

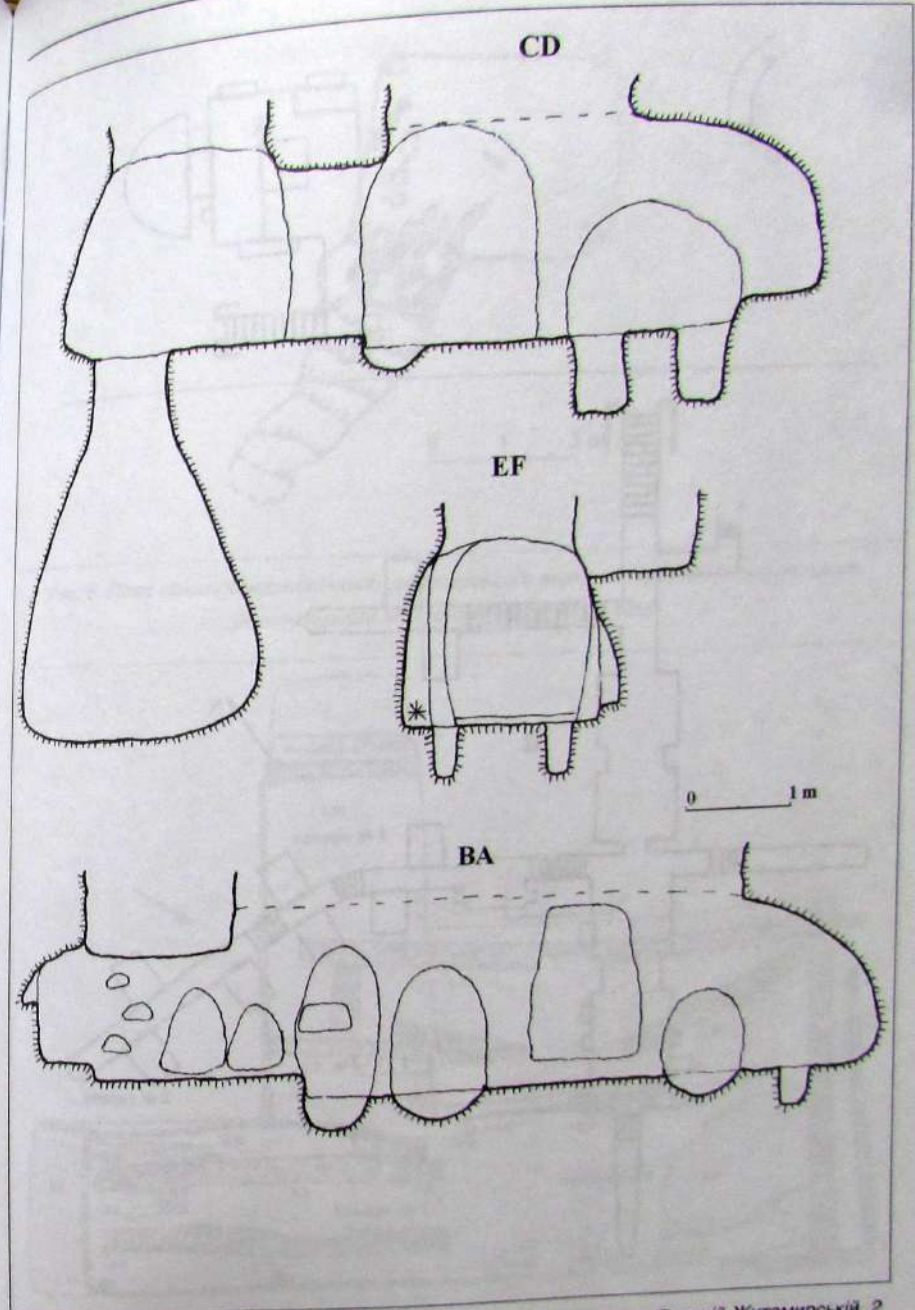

Рис. 4. Схематичні перерізи давньоруського печерного льоху по вул. Великій Житомирській, 2 за матеріалами досліджень 2002 р. (складено автором).

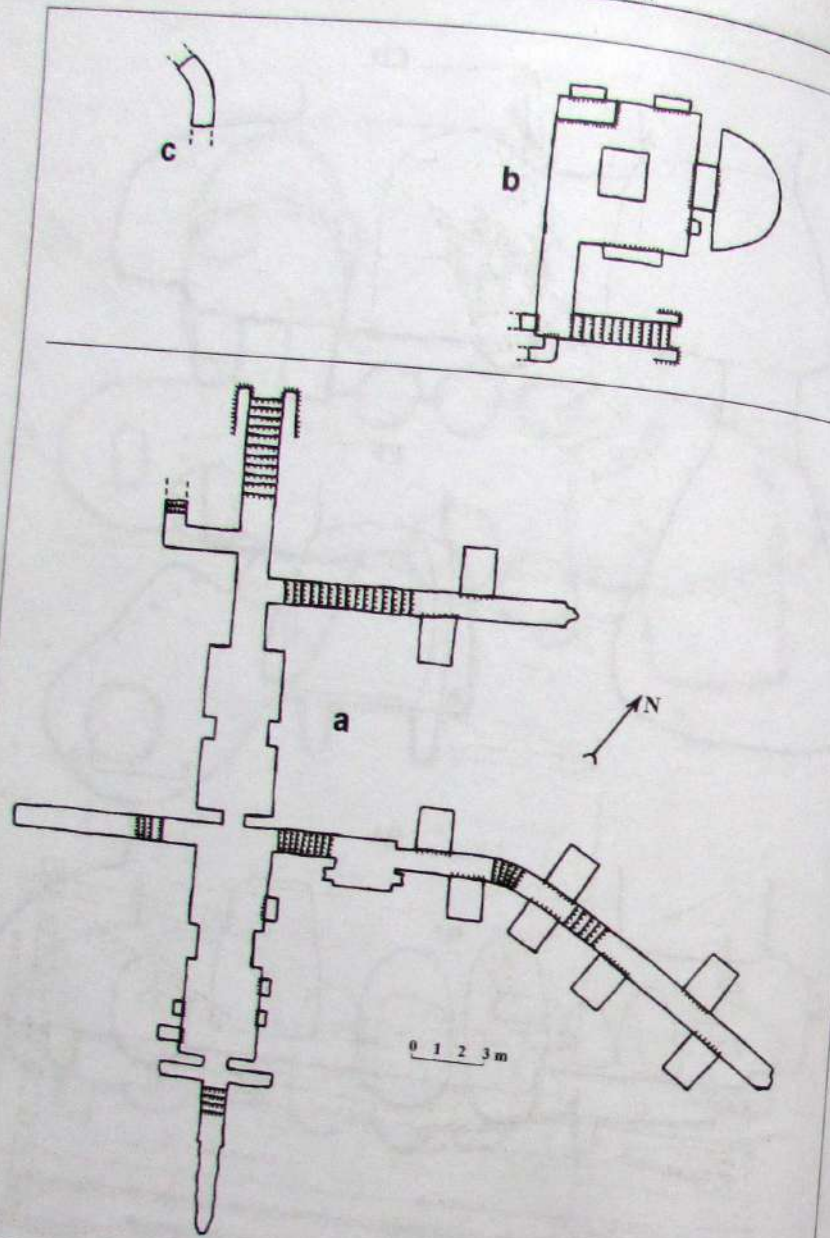

Рис. 5. Схематичний план підземних споруд у районі трапезної Михайлівського Золотоверхого монастиря за матеріалами досліджень 1970–1980-х рр. (складено автором).

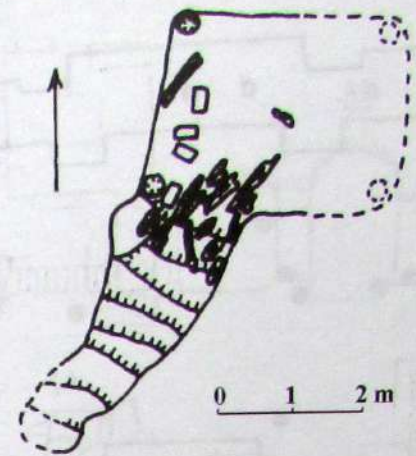

Рис. 6. План пізньосередньовічного господарського льоху на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (за: Каргер, 1950).

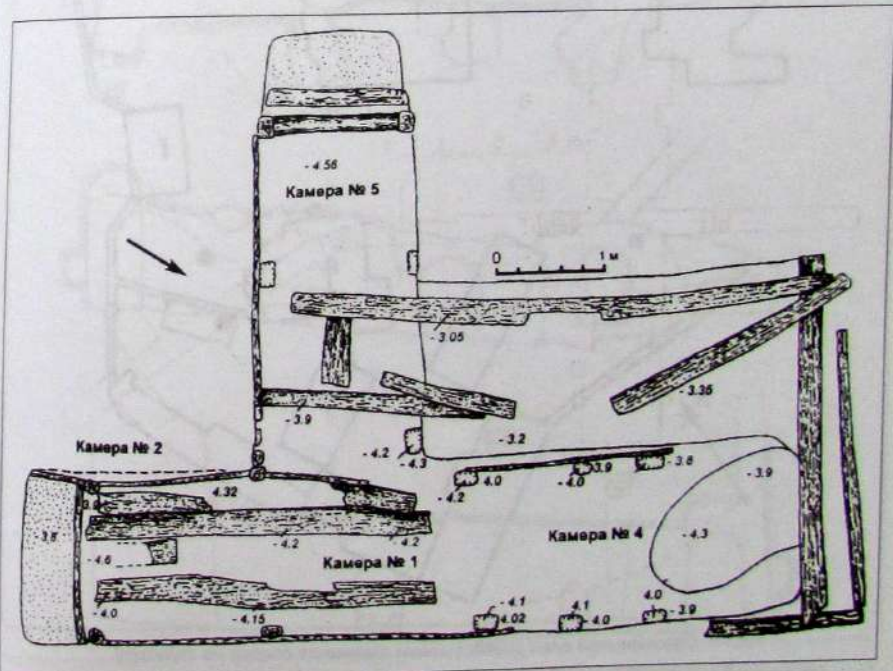

Рис. 7. План середньовічного льоху в садбі Ірининського монастиря (за: Климовский, 2006).

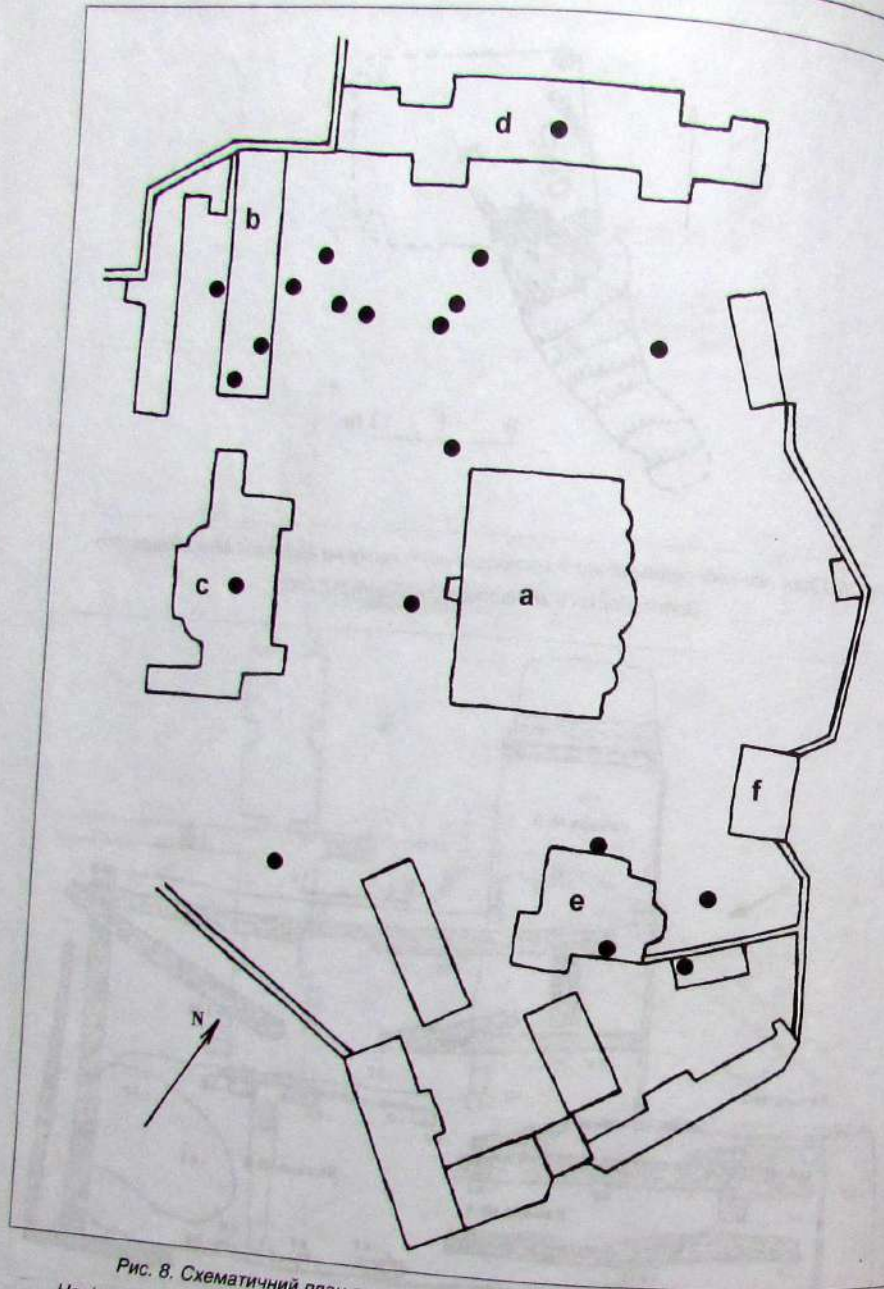

Рис. 8. Схематичний план розташування підземних споруд на території Національного заповідника «Софія Київська» за матеріалами досліджень XIX–XX ст. (складено автором).

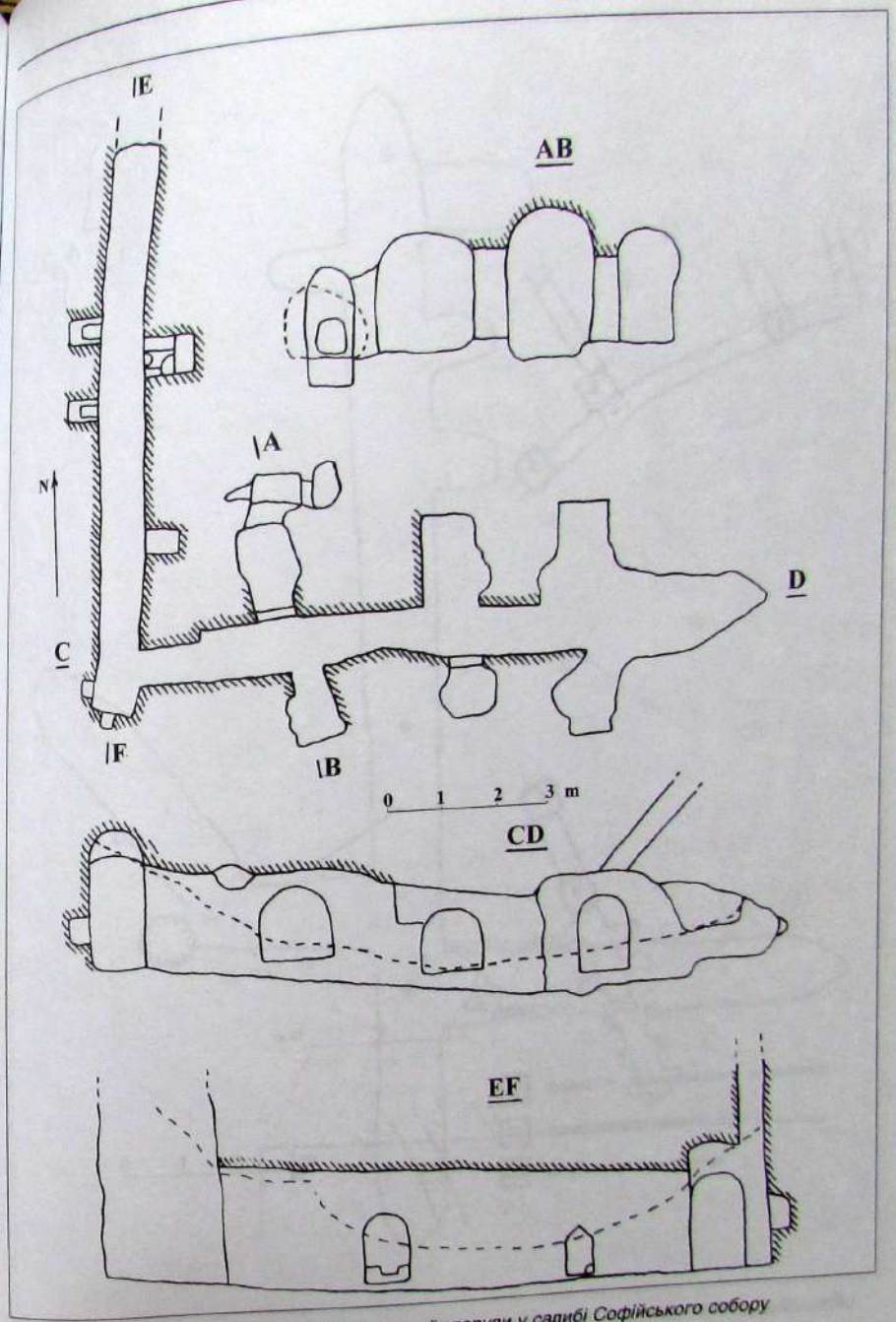

Рис. 9. План та перерізи підземної споруди у садбі Софійського собору за матеріалами досліджень 1916 р. (за: Зертель, 1917).

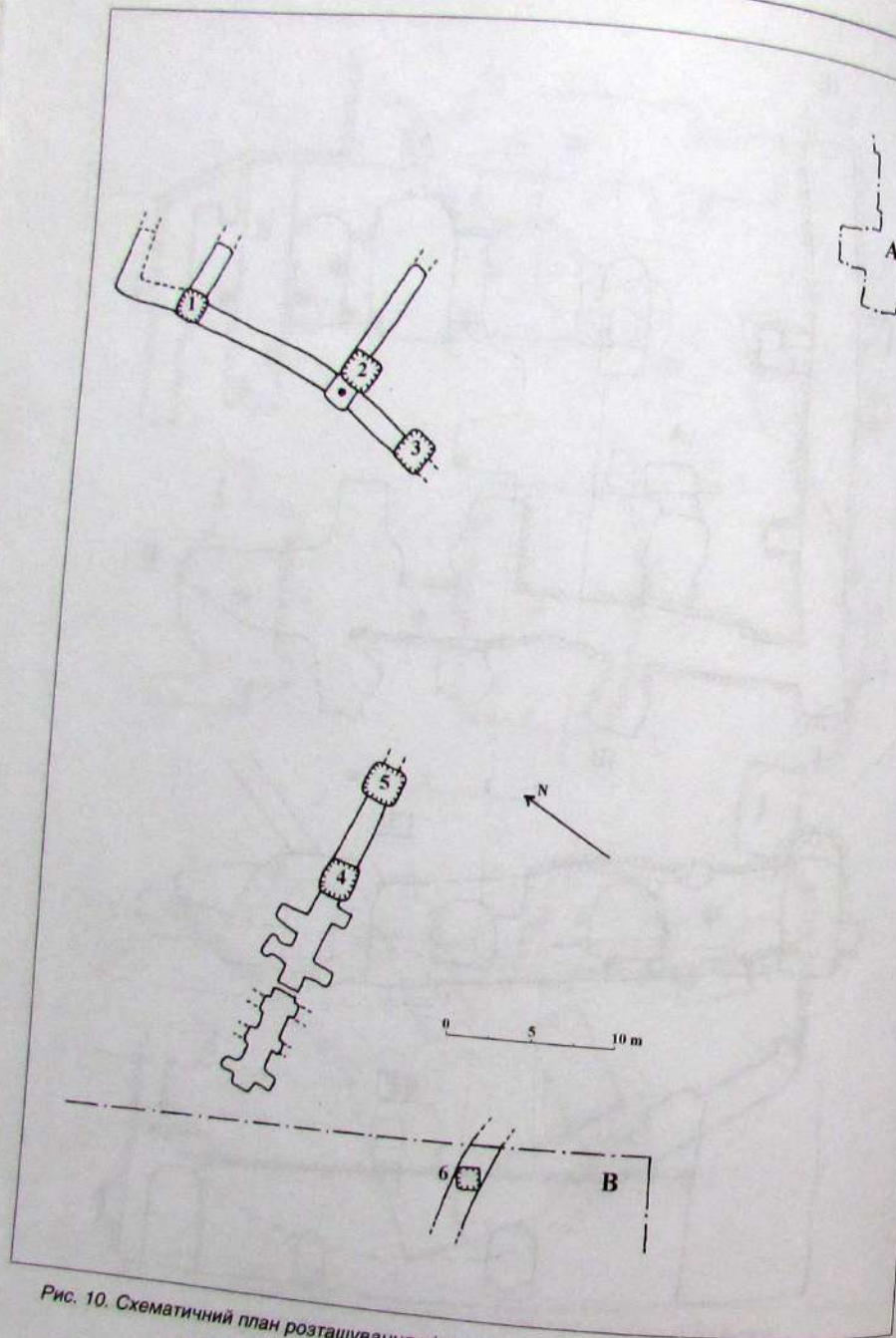

Рис. 10. Схематичний план розташування підземних споруд у садибі Софійського собору за матеріалами досліджень 1970-х рр. (за: Тоцькая, 1978).

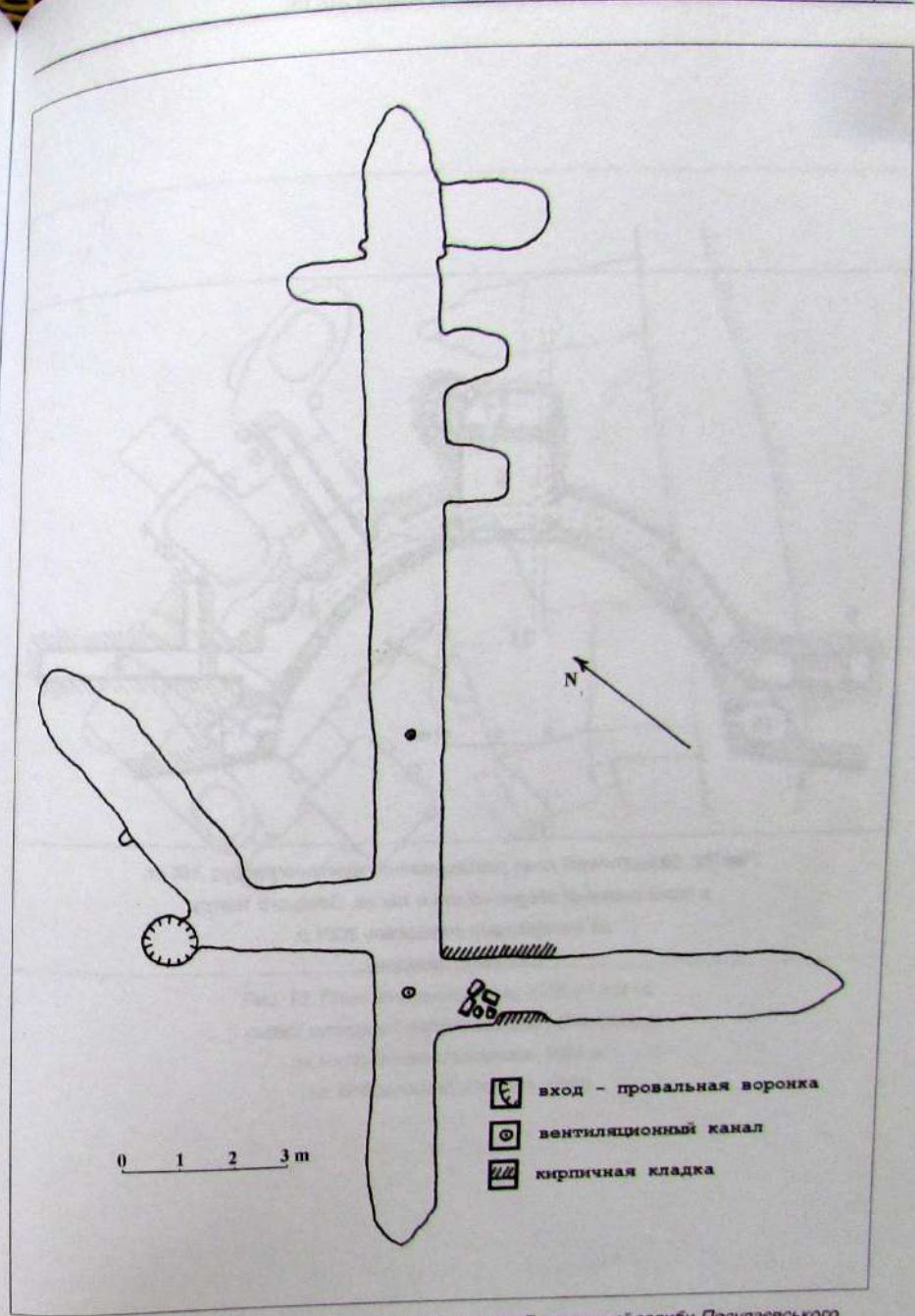

Рис. 11. План пізньосередньовічного льоху на території колишньої садиви Посудзевського за матеріалами досліджень кінця XIX ст. (за архівними даними).

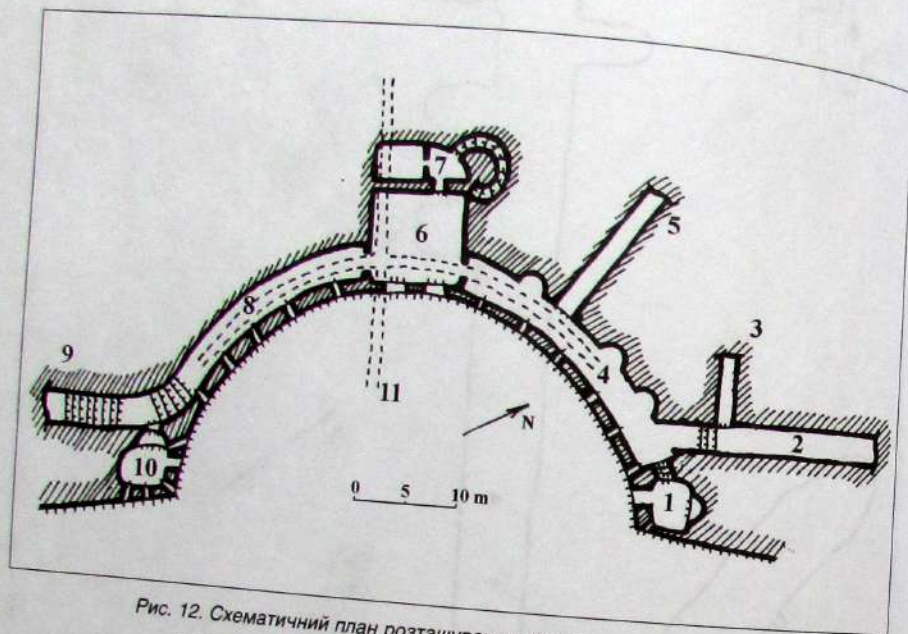

Рис. 12. Схематичний план розташування підземних споруд XIX ст. у товщі верхньої оборонної стіни так зв. Зеленого театру за матеріалами досліджень 2001 р. (складено автором).

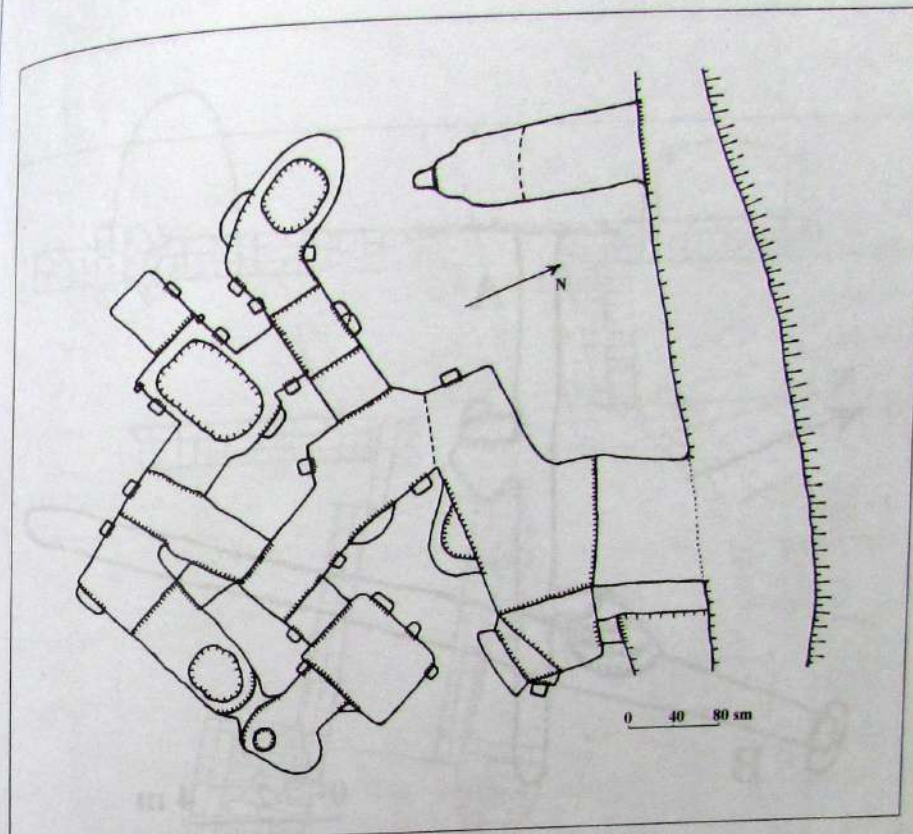

Рис. 13. План печерного льоху XVIII — XIX ст. у садбі колишньої церкви Миколи «Слупського» за матеріалами досліджень 1991 р. (за: Бобровський, Стріхар, 1991).

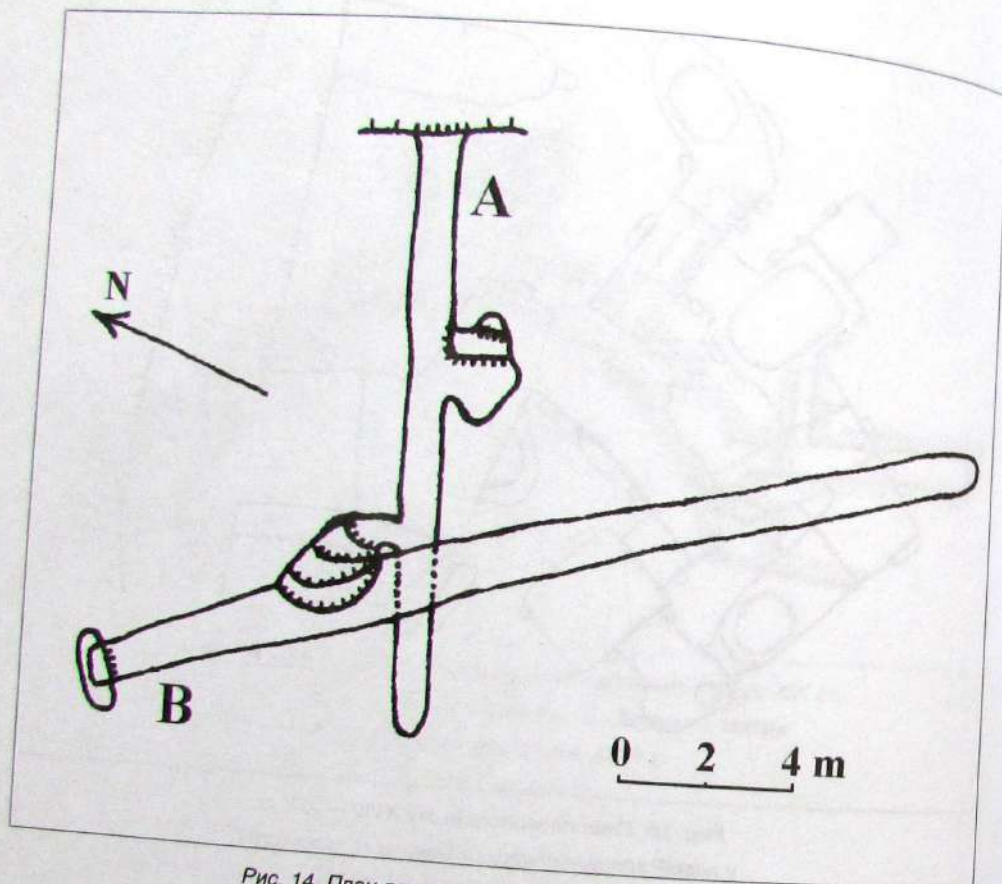

Рис. 14. План давньоруських чернецьких печер у районі Панкратівського Яру за матеріалами дослідження 1853 р. (за: Толочко, 1968).

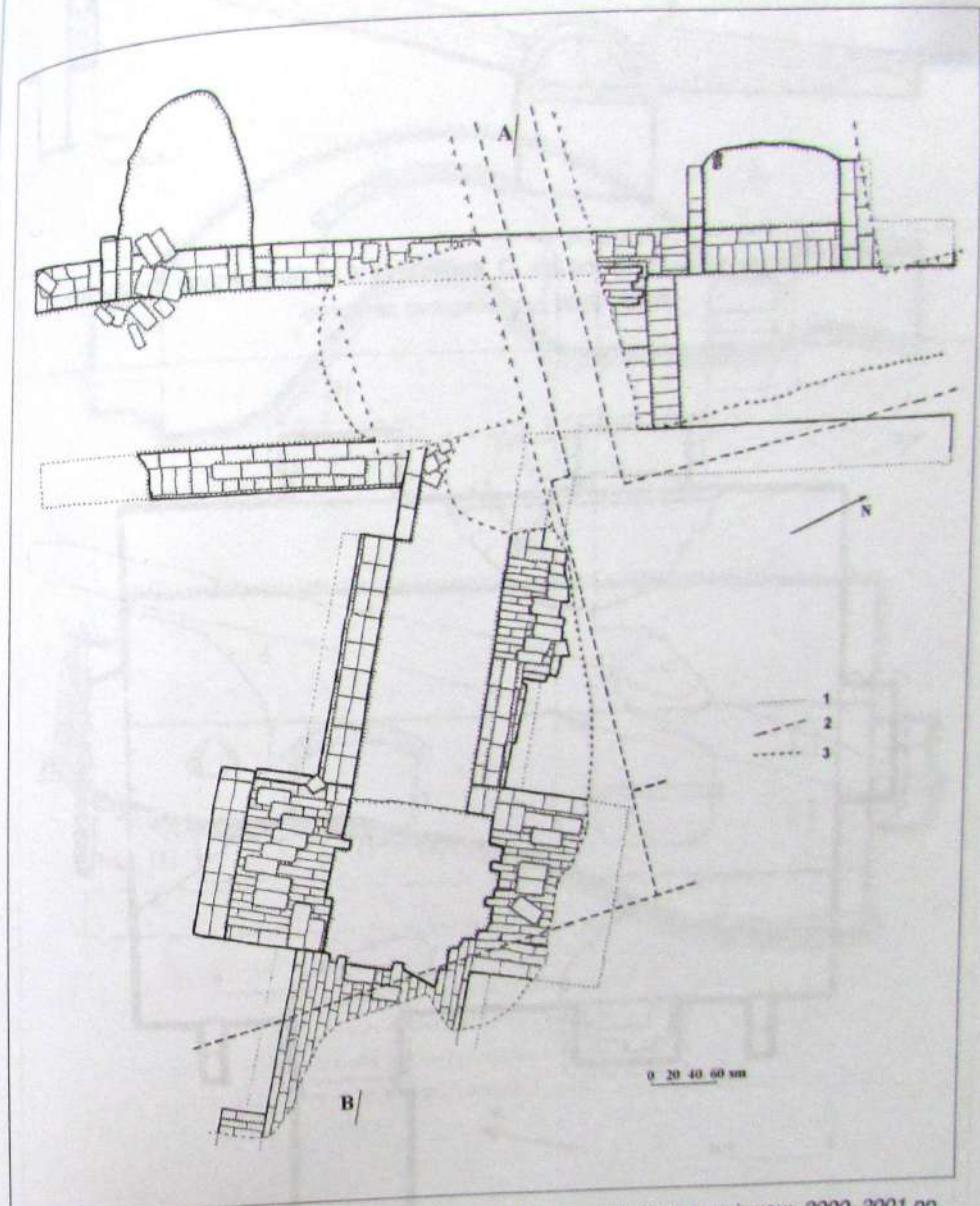

Рис. 15. План льоху XIX ст. по вул. О. Копиленка, 6 за матеріалами досліджень 2000–2001 рр. (складено автором).

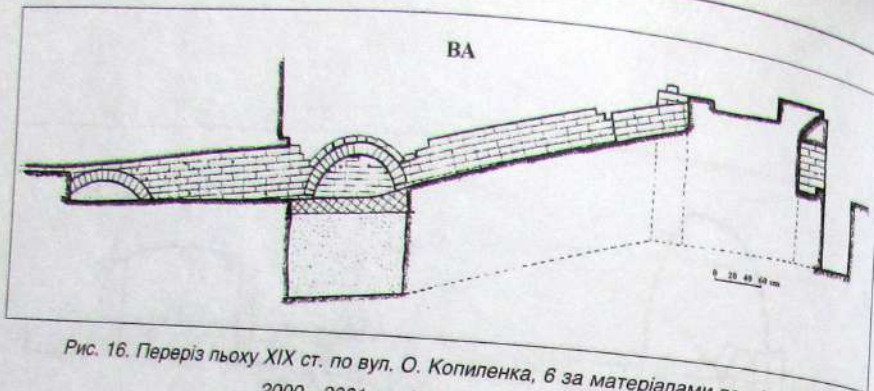

Рис. 16. Переріз льоху XIX ст. по вул. О. Копиленка, 6 за матеріалами досліджень 2000—2001 рр. (складено автором).

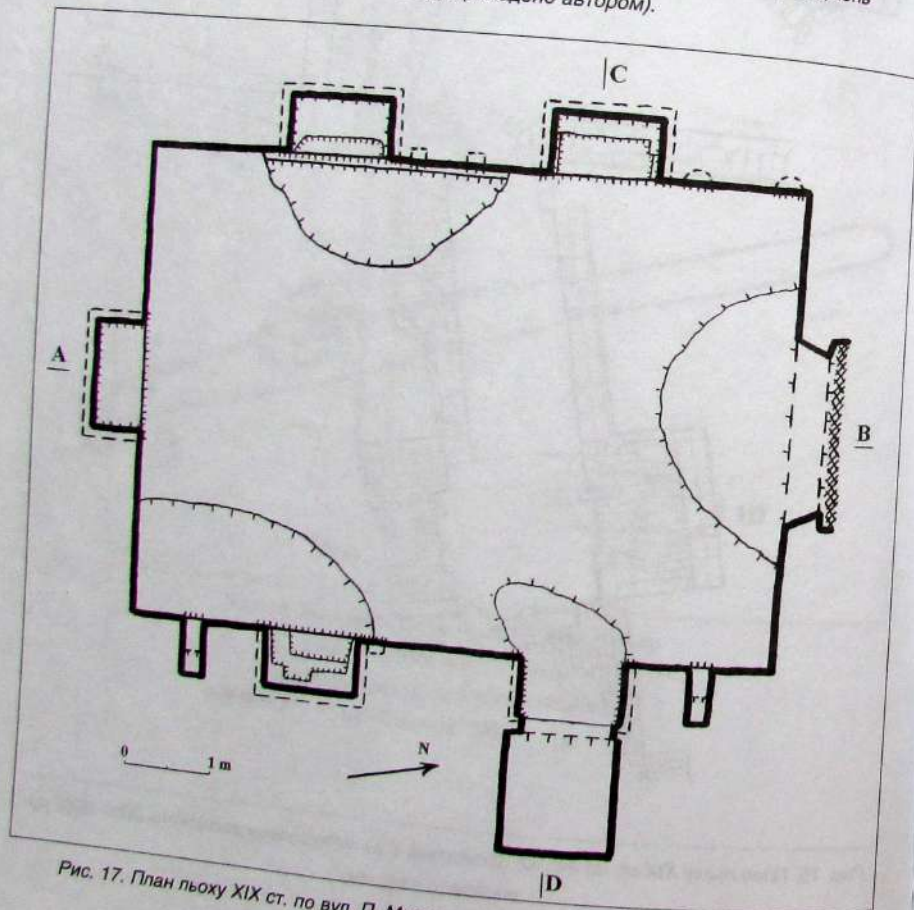

Рис. 17. План льоху XIX ст. по вул. П. Мирного, 8 за матеріалами досліджень 2002 р. (складено автором).

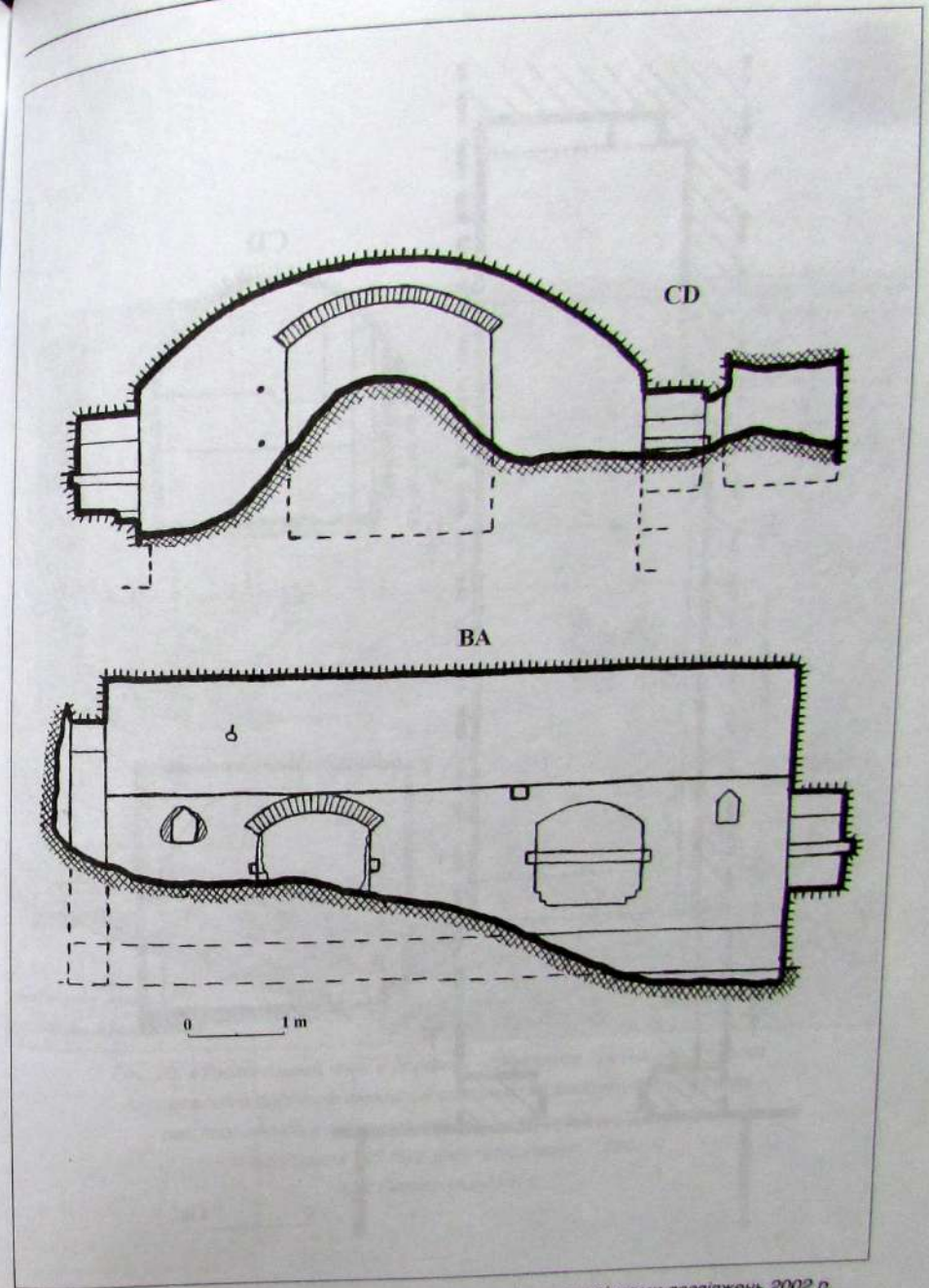

Рис. 18. Перерізи льоху XIX ст. по вул. П. Мирного, 8 за матеріалами досліджень 2002 р. (складено автором).

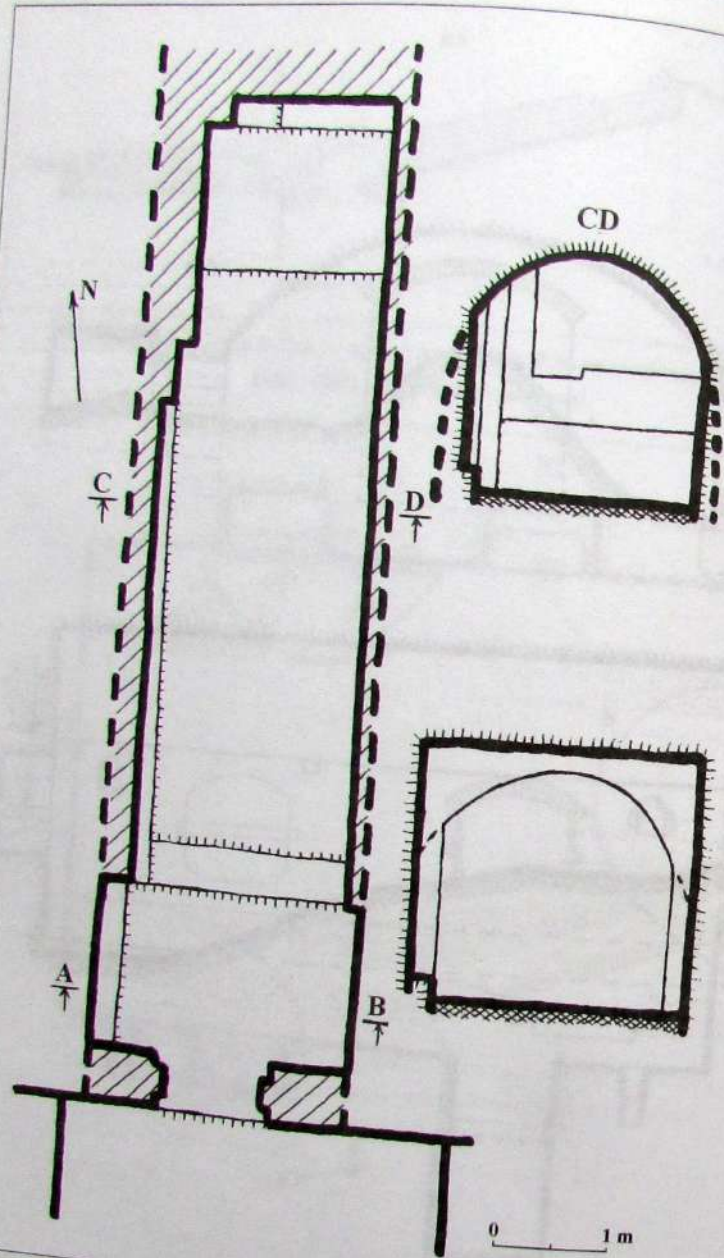

Рис. 19. План та перерізи ділянки сортії XVIII ст. по пров. Панфіловців, 5 за матеріалами досліджень 2001 р. (за: Бобровський, Воронцова, Дятлов, Кізюн, Курмаз, Циліцький, 2001).

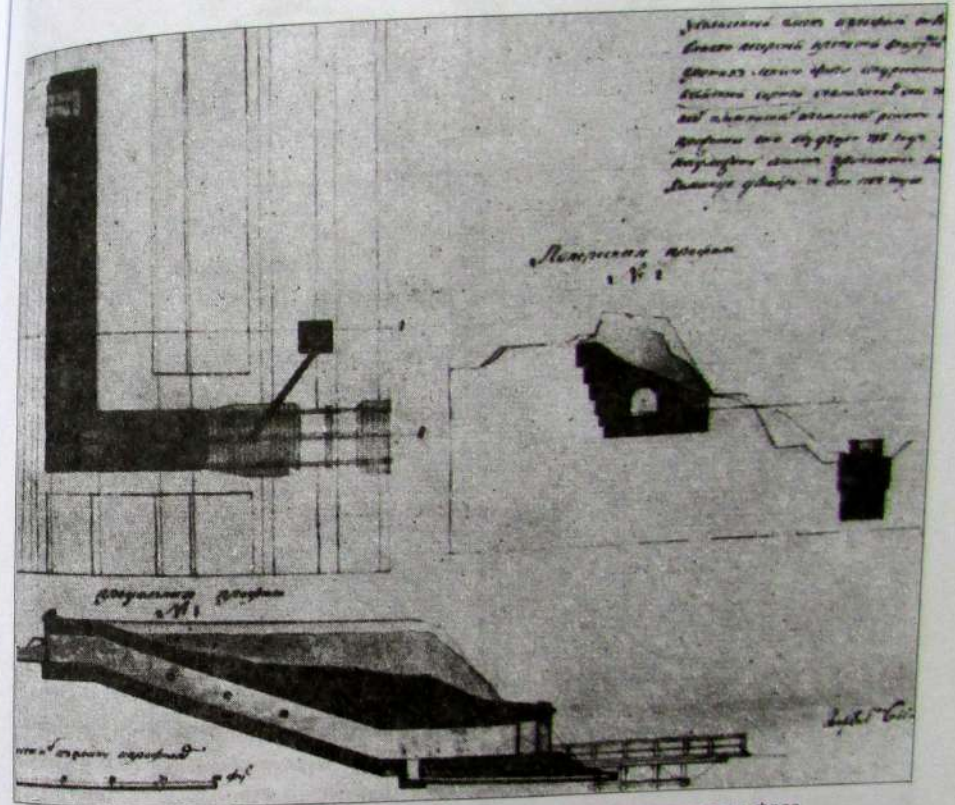

Рис. 20. «Увеличенный план и профили строящейся против левого фаса Андреевского бастиона каменной сортии с показанием сего 784 года под плотничной и земляной работ и с наложением проекта, что в будущем 785 году делать надлежит. 1784 г.» (за: Ситкарева, 1997).

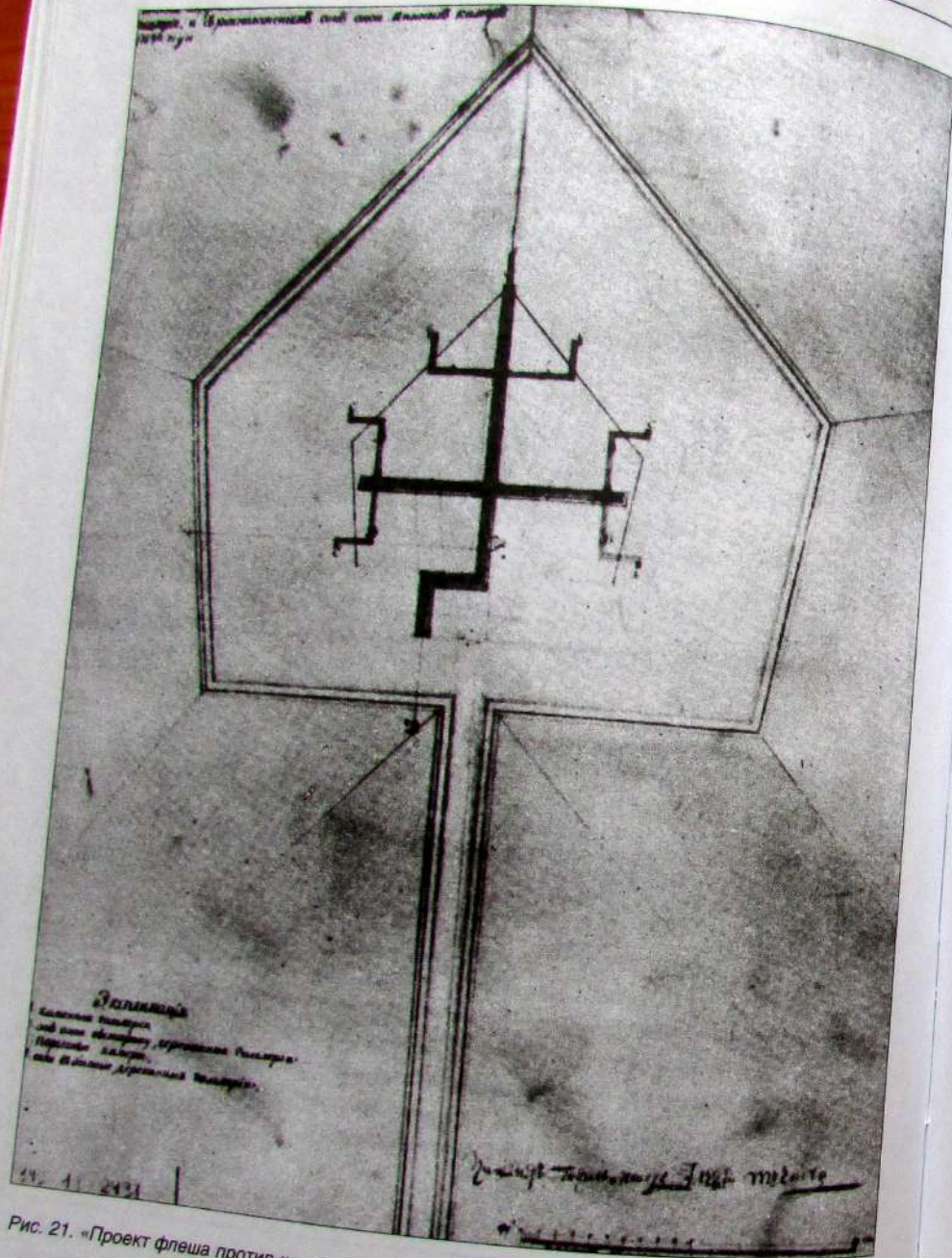

Рис. 21. «Проект флеша против шпика Андреевского бастиона с показанием каменной галереи и от оной минных камер. 1784 г.» (за: Ситкарева, 1997).

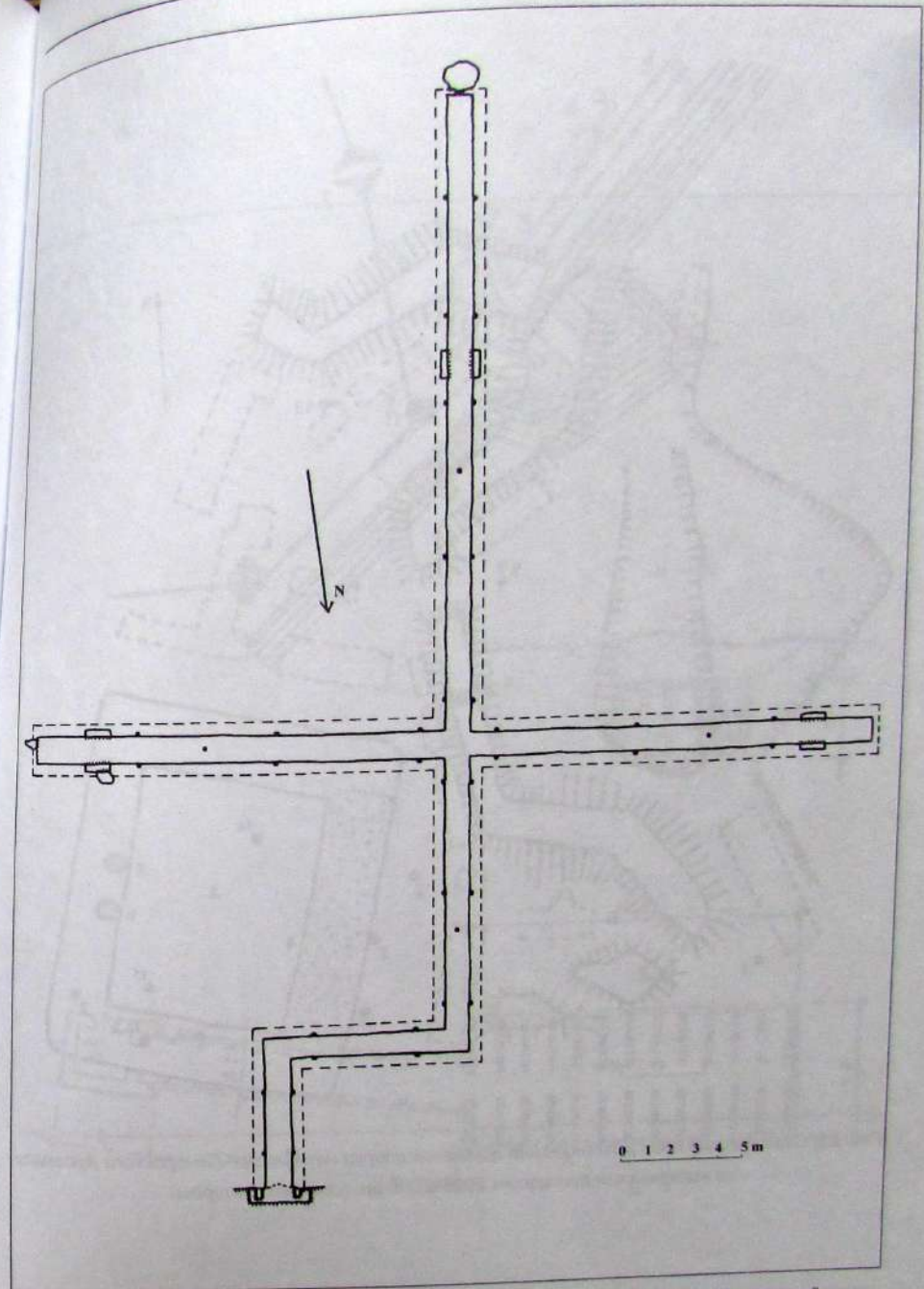

Рис. 22. План підземної споруди у насіпу Андріївського люнета Києво-Печерської фортеці за матеріалами досліджень 1998 р. (за: Бобровський, Дятлов, Курмаз, 1998).

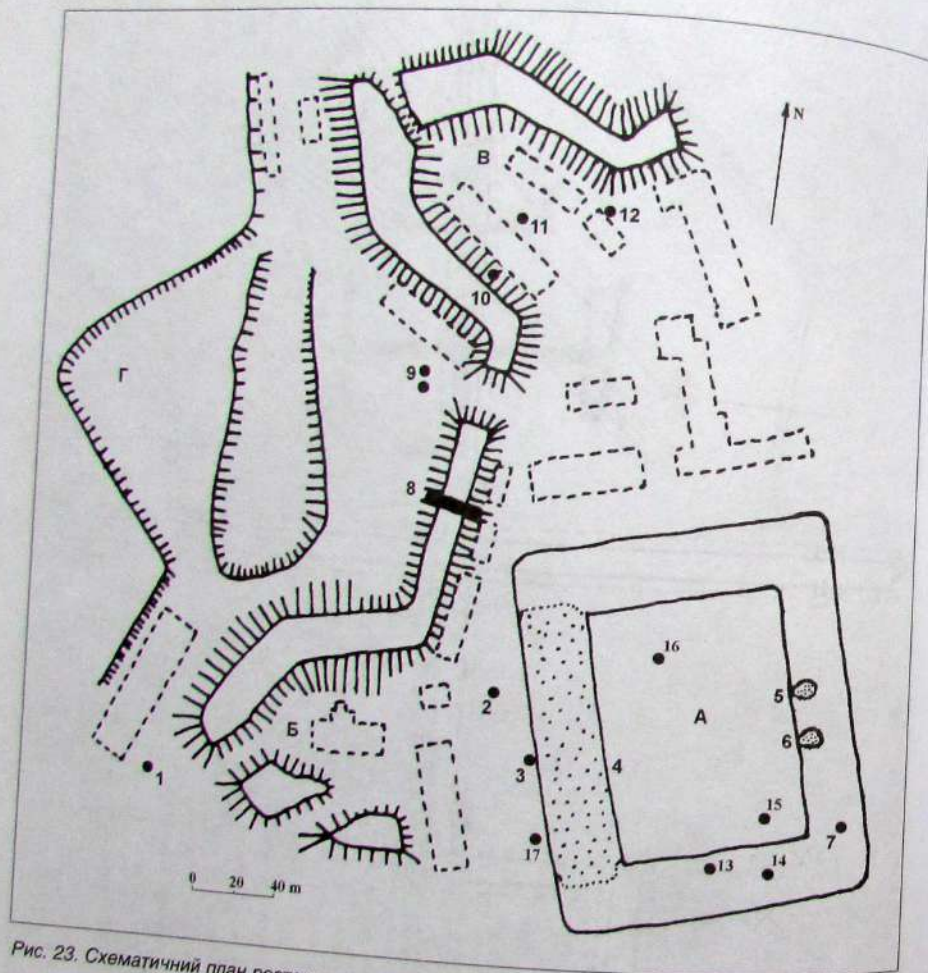

Рис. 23. Схематичний план розташування підземних споруд на території Печерського Арсеналу за матеріалами досліджень 2005–2006 рр. (складено автором).

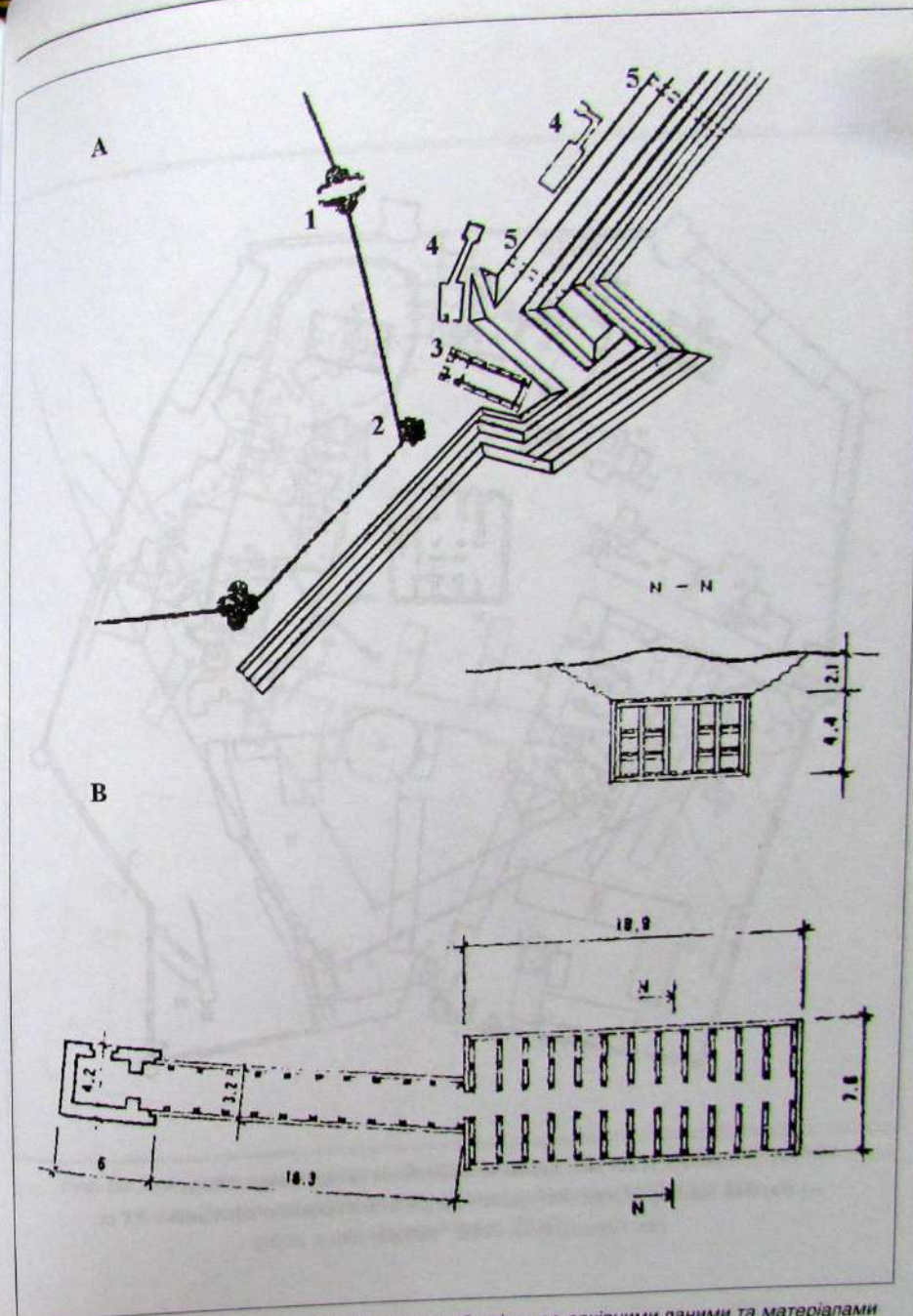

Рис. 24. Плани порохових льохів Павлівського бастиону за архівними даними та матеріалами досліджень 1992 р. (за: Балакін, Реутов, 1993).

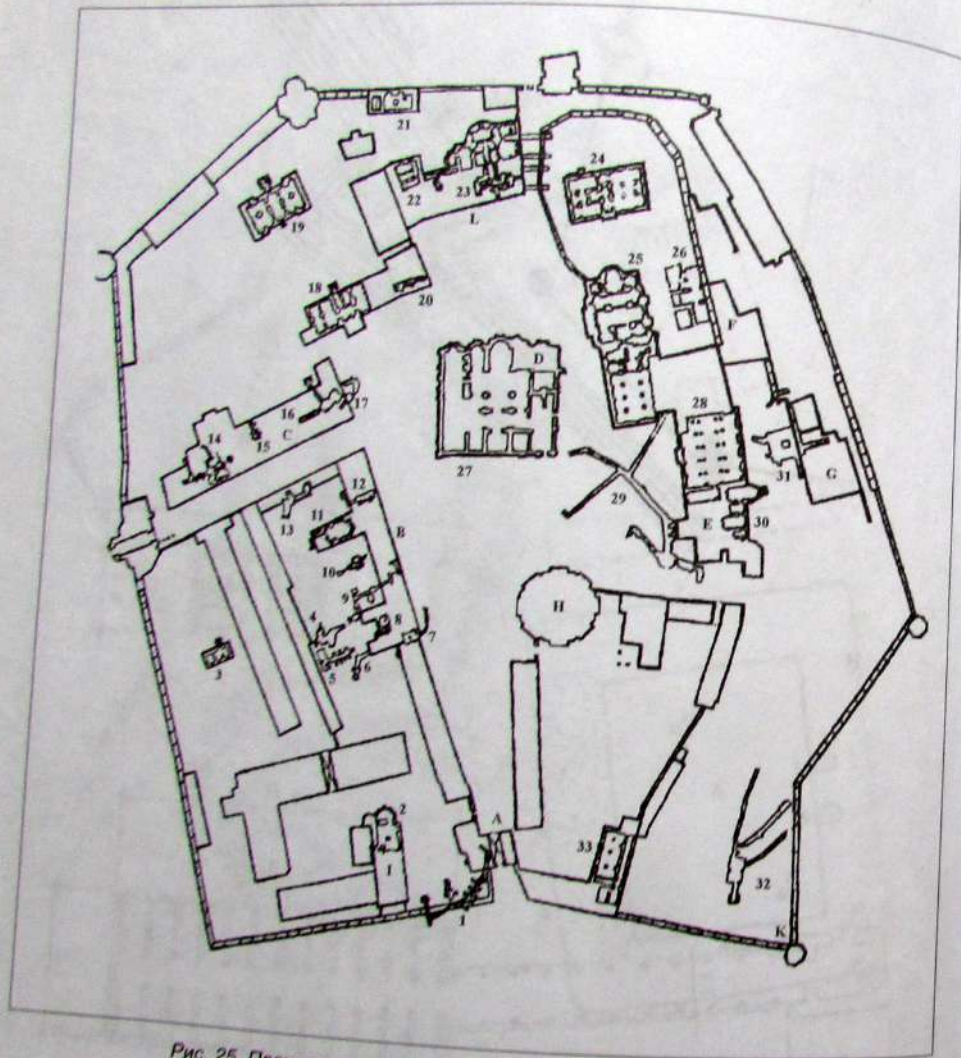

Рис. 25. План розташування підвальных та підземних споруд на Верхній території Києво-Печерської лаври за матеріалами досліджень XX ст. (за: Головатенко, 2006; Чередниченко, 2006).

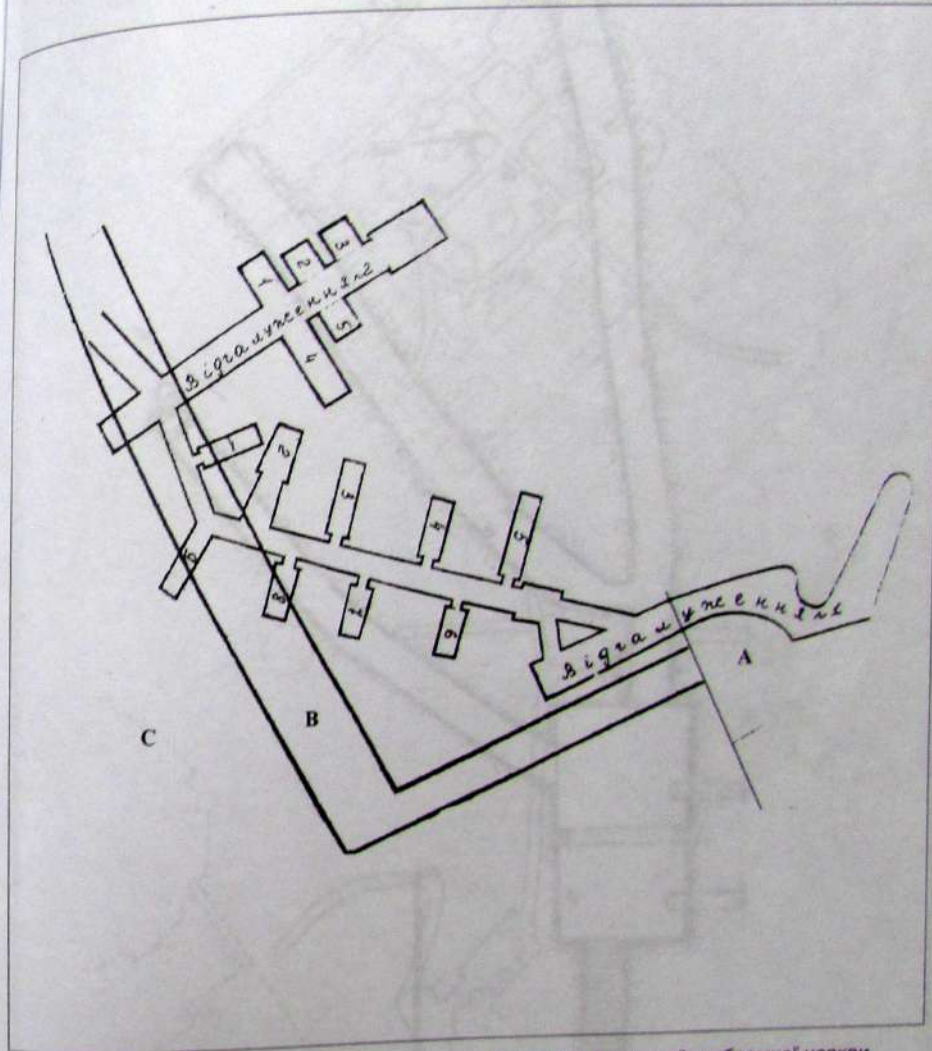

Рис. 26. План розташування підземних споруд поблизу Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври за матеріалами досліджень 1950–1960-х рр. за: Чередниченко, 2006).

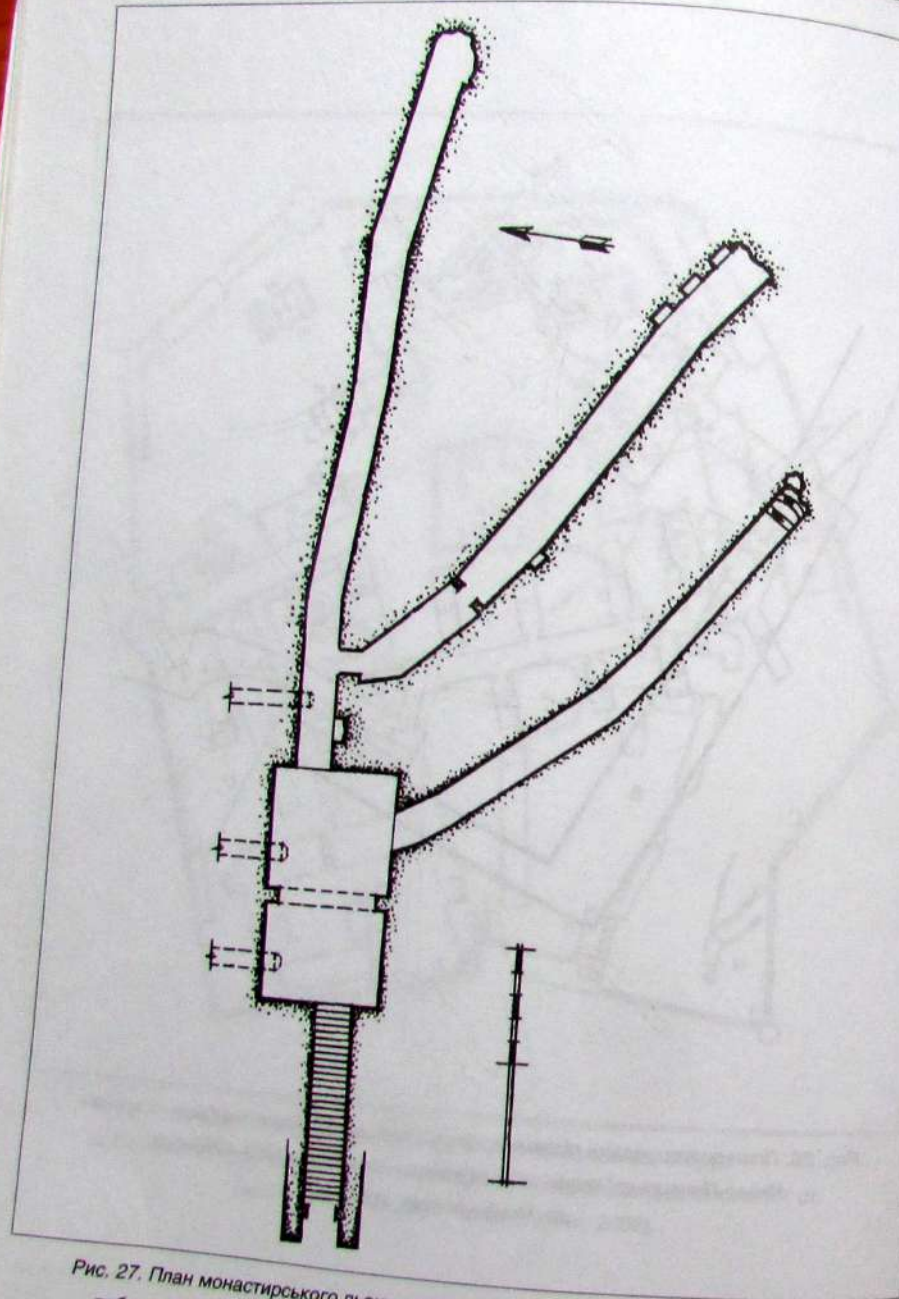

Рис. 27. План монастирського льоху на Верхній території Києво-Печерської лаври поблизу башти Кушніка за матеріалами досліджень XX ст. (за: Реутов, 1991).

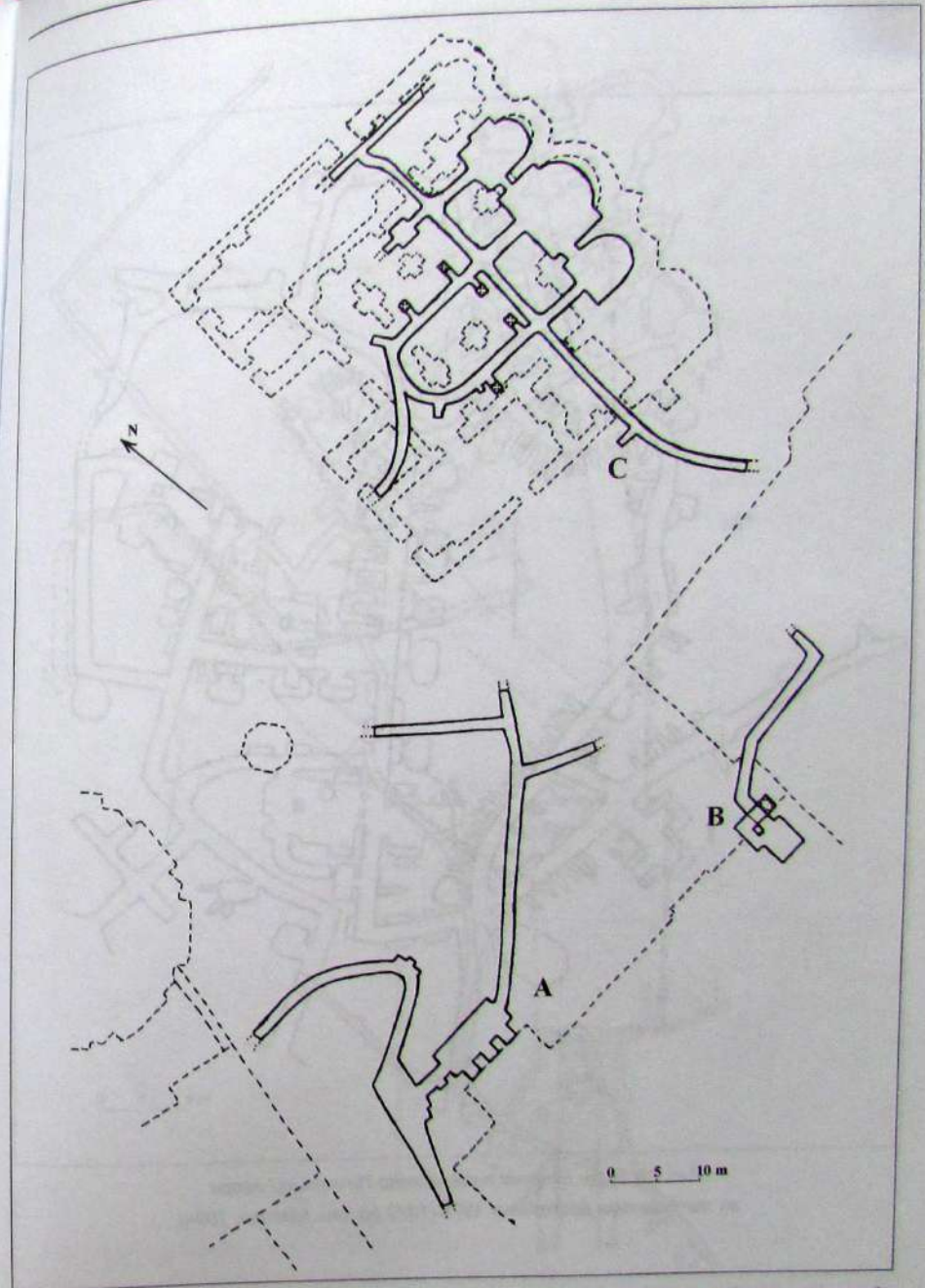

Рис. 28. План розташування підземних споруд поблизу Успенського собору та митрополичих покоїв Києво-Печерської лаври за матеріалами досліджень 1984–1986 рр. (за: Авагян, Харламов, 1986).

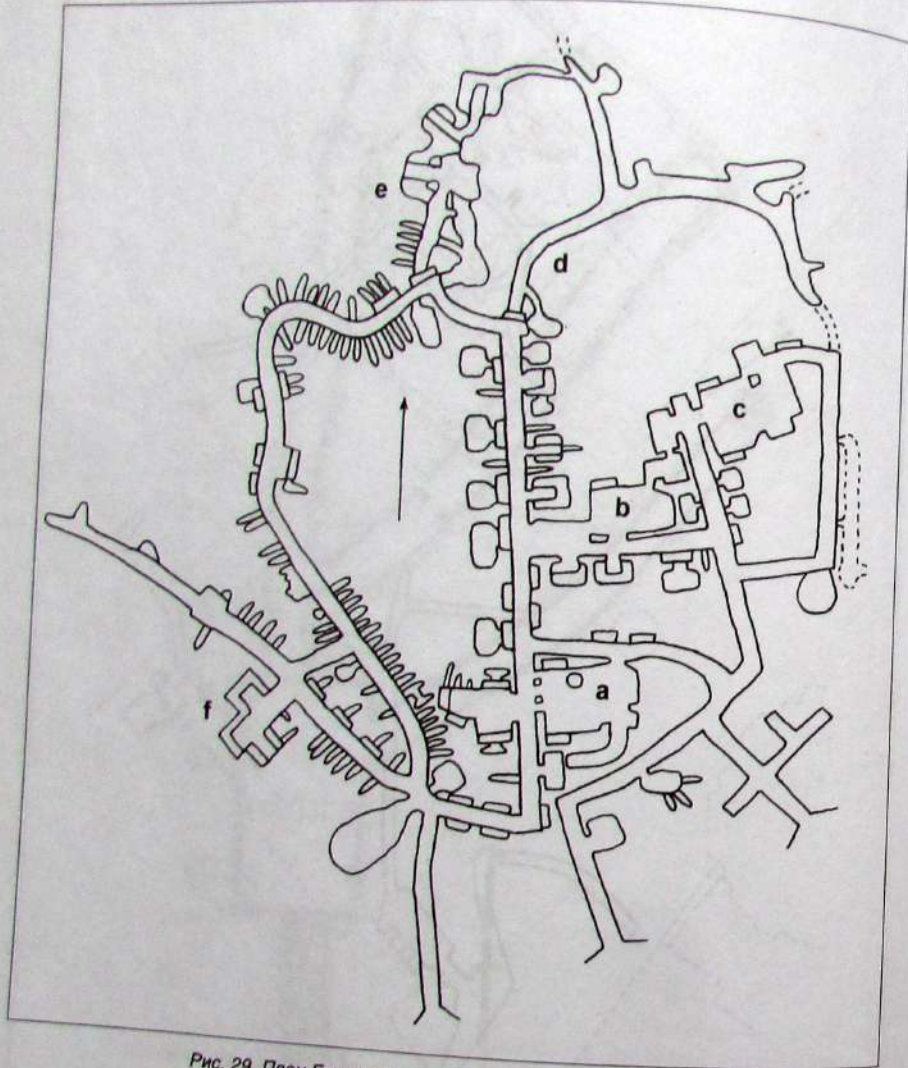

Рис. 29. План Близьких печер Києво-Печерської лаври за матеріалами досліджень 1978–1979 рр. (за: Мовчан, 1994).

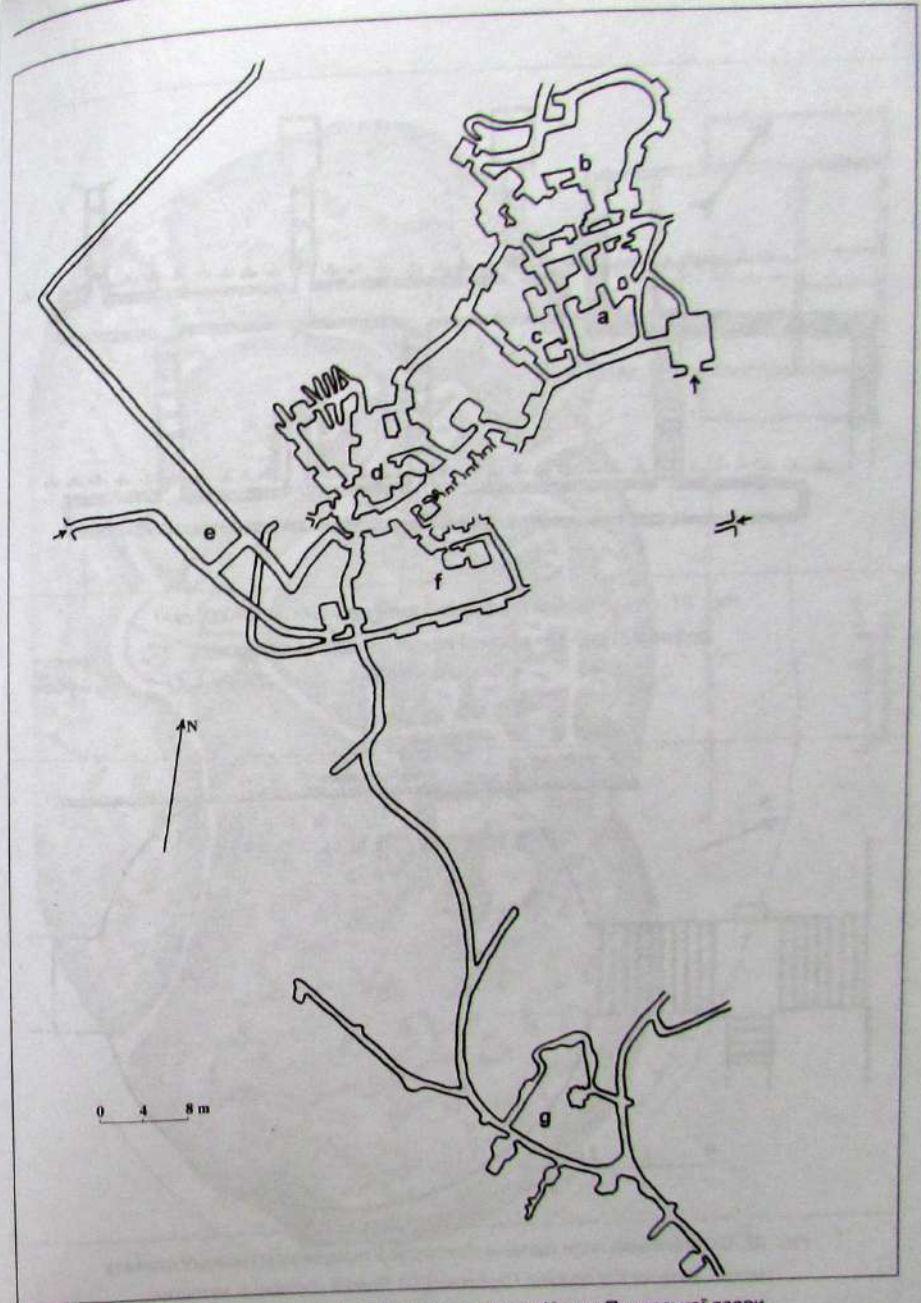

Рис. 30. План Дальніх та Варязьких печер Києво-Печерської лаври за матеріалами досліджень 1968 р. (за: Гойзман, 1969).

Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст.

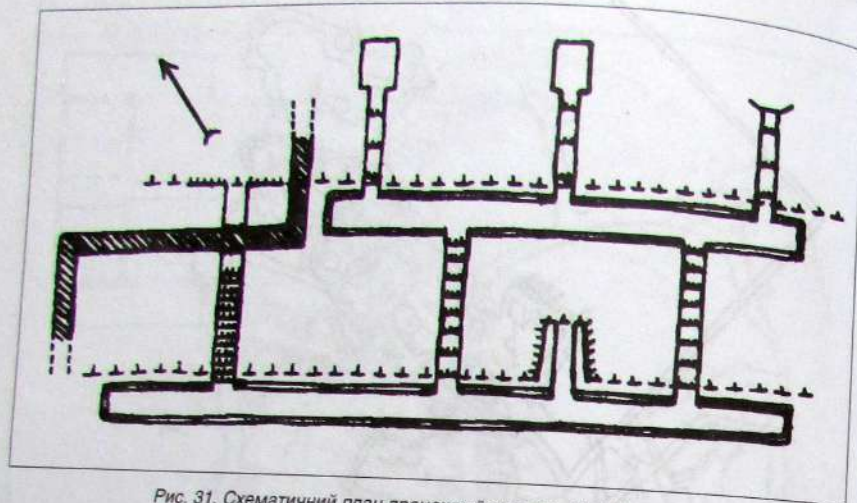

Рис. 31. Схематичний план дренажної системи XVIII–XIX ст. поблизу Києво-Печерської лаври (складено автором).

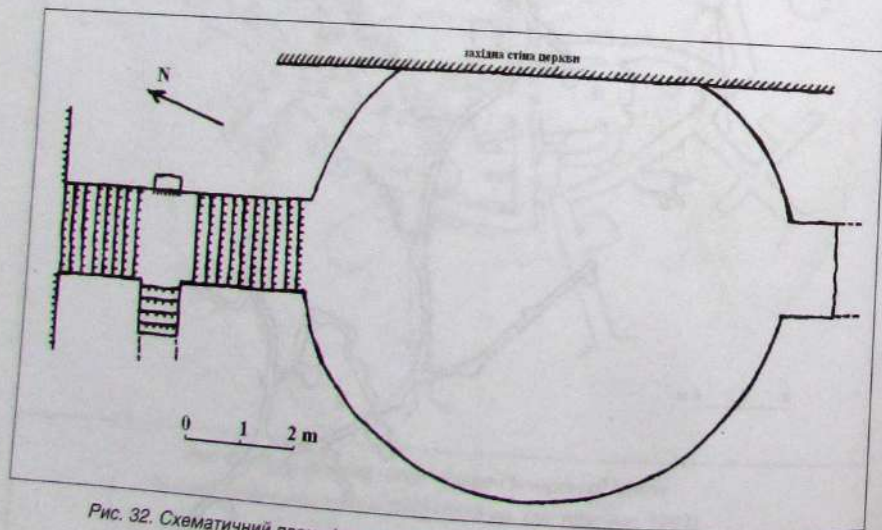

Рис. 32. Схематичний план підземної споруди у підмурках колишньої дзвіниці церкви Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі (складено автором).

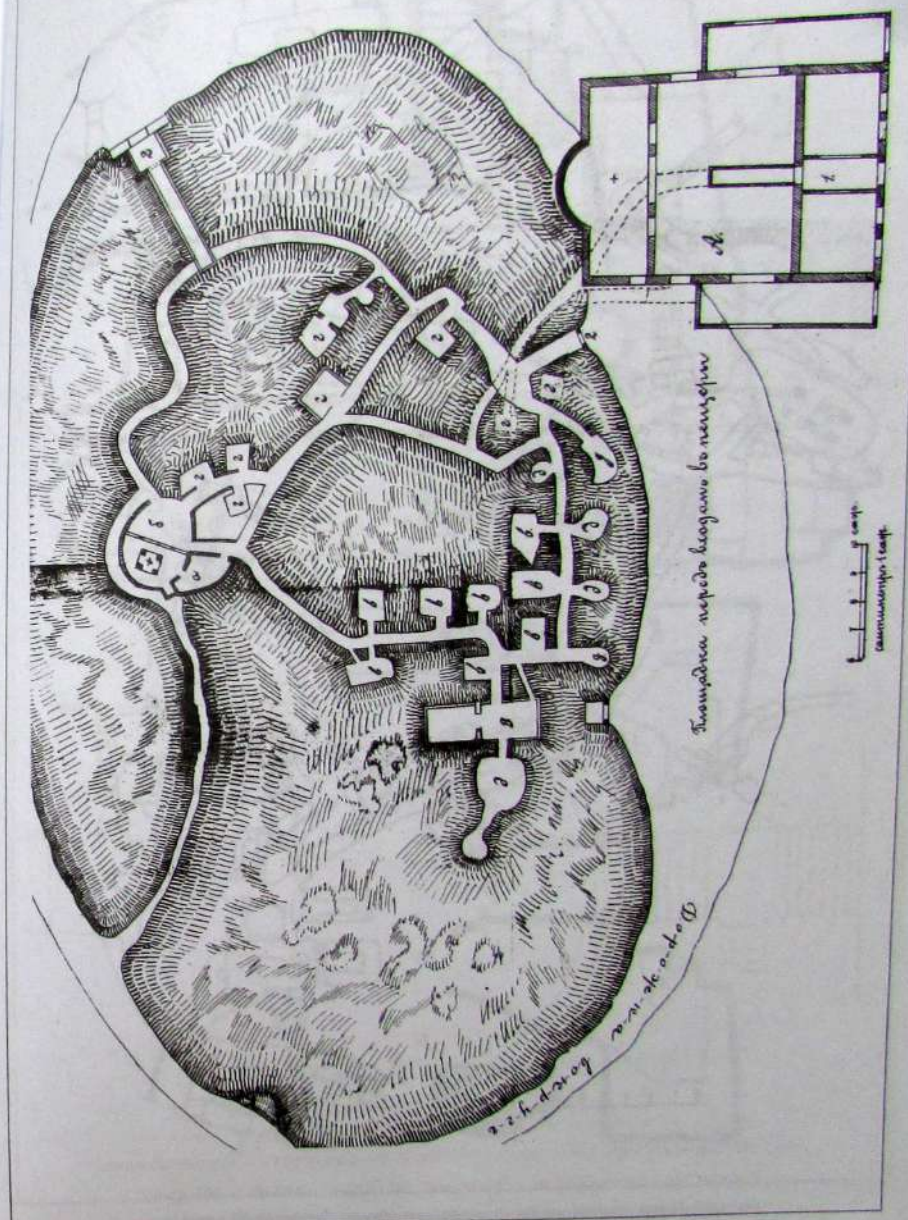

Рис. 33. План Гнілицьких печер 1908 р. (за: Дятлов, 2001).

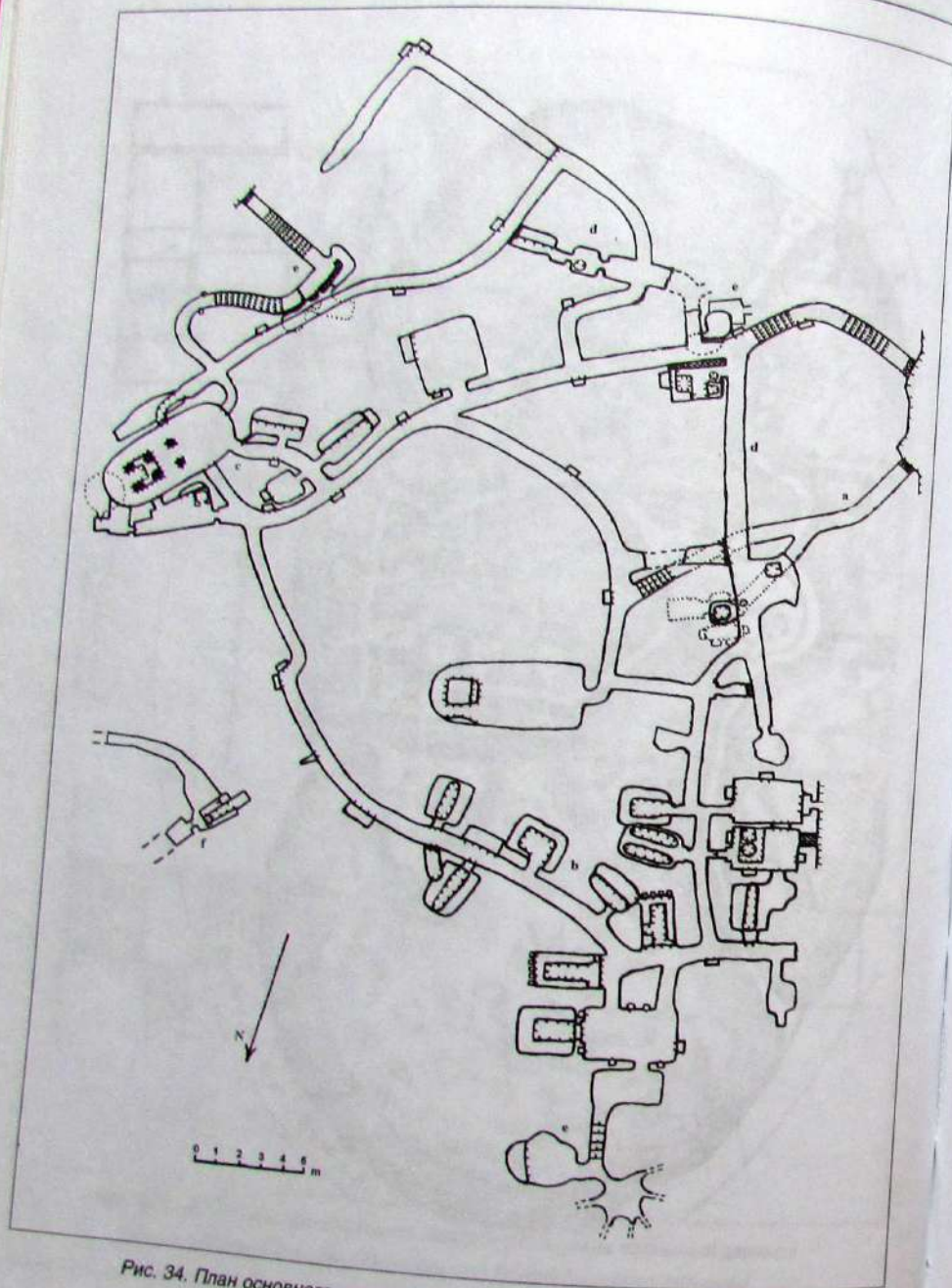

Рис. 34. План основного печерного комплексу Гнілецького монастиря за матеріалами досліджень 1990-х рр. (складено автором).

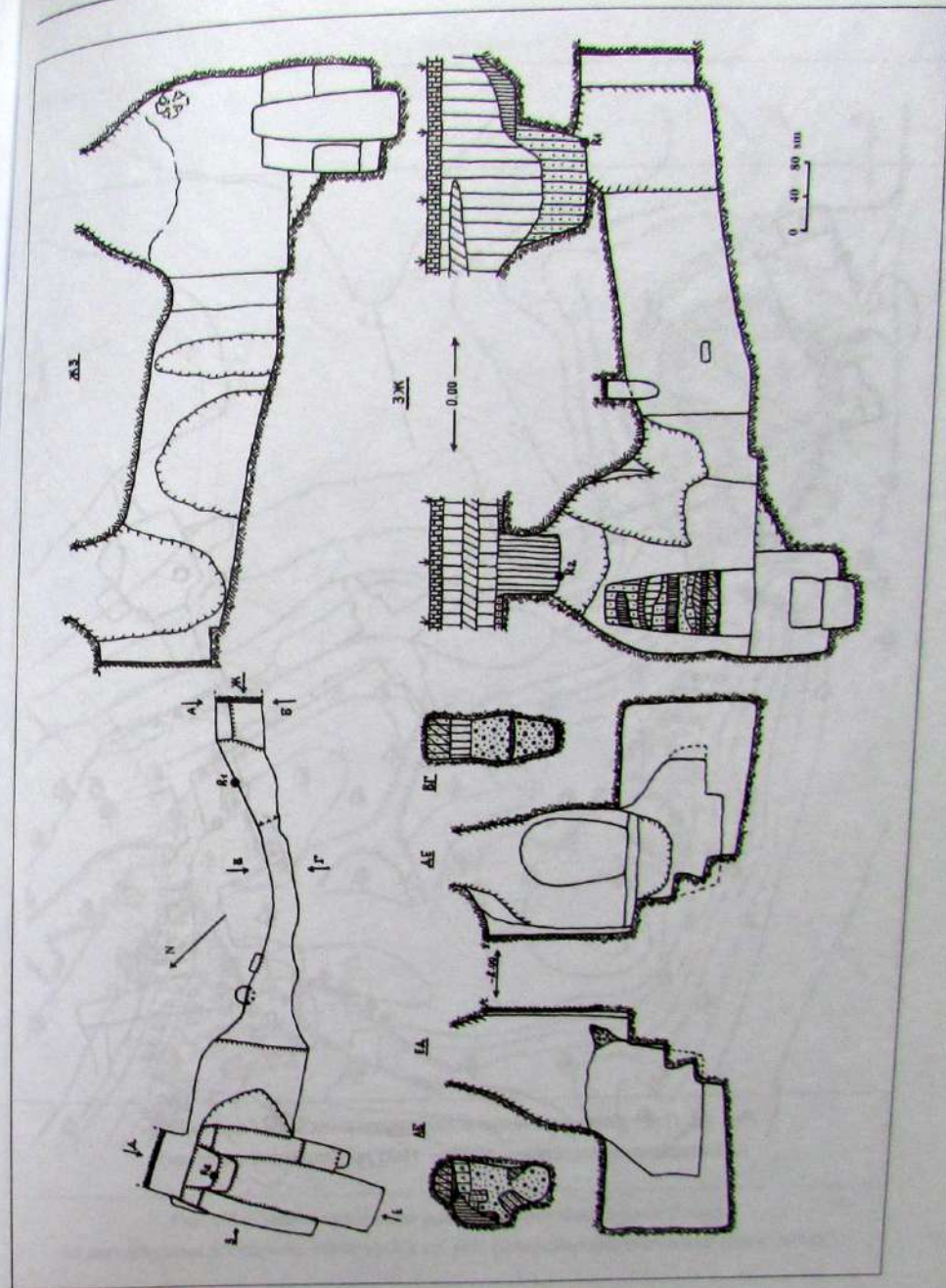

Рис. 35. План та перерізи верхнього ярусу Гнілецьких печер за матеріалами досліджень 1997–1998 рр. (складено автором).

Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст.

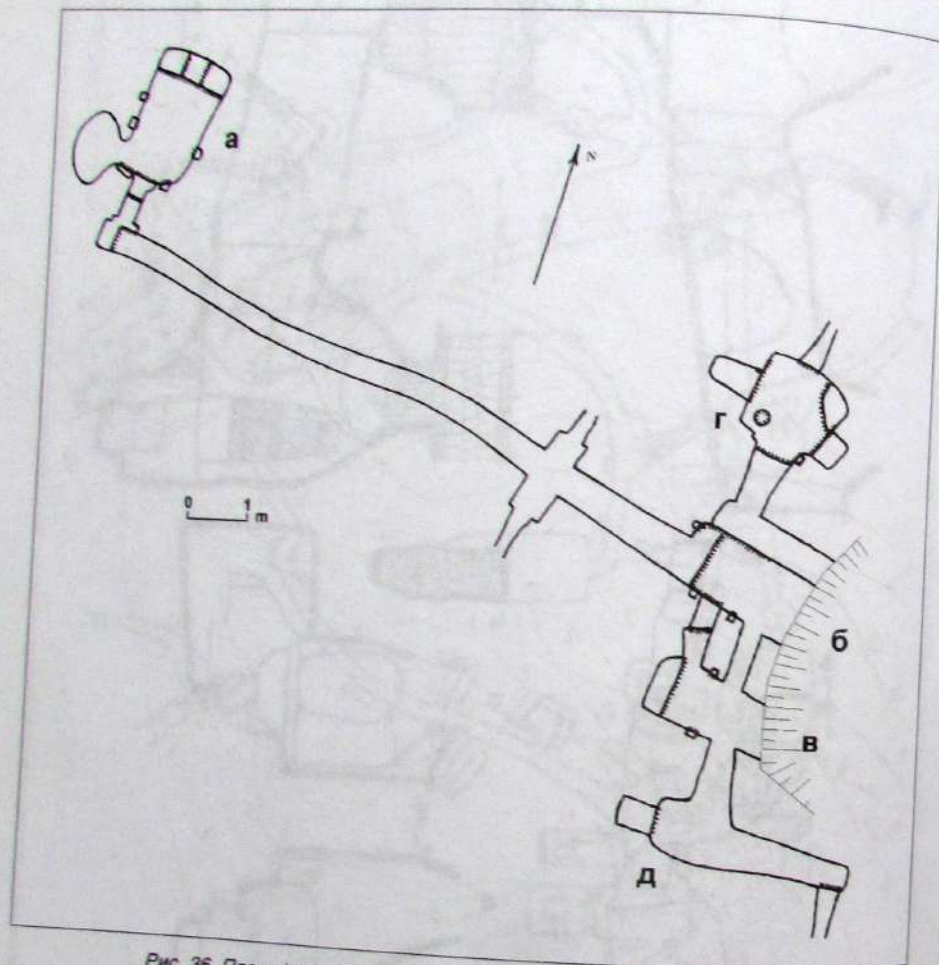

Рис. 36. План ділянки печерного комплексу в урочищі Гадючий Яр за матеріалами досліджень 1992 — 1993 рр. (складено автором).

Рис. 37. Схематичний план розташування Китаївських печер за матеріалами досліджень початку XX ст. (за: Военно-археологический план, 1914).

Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст.

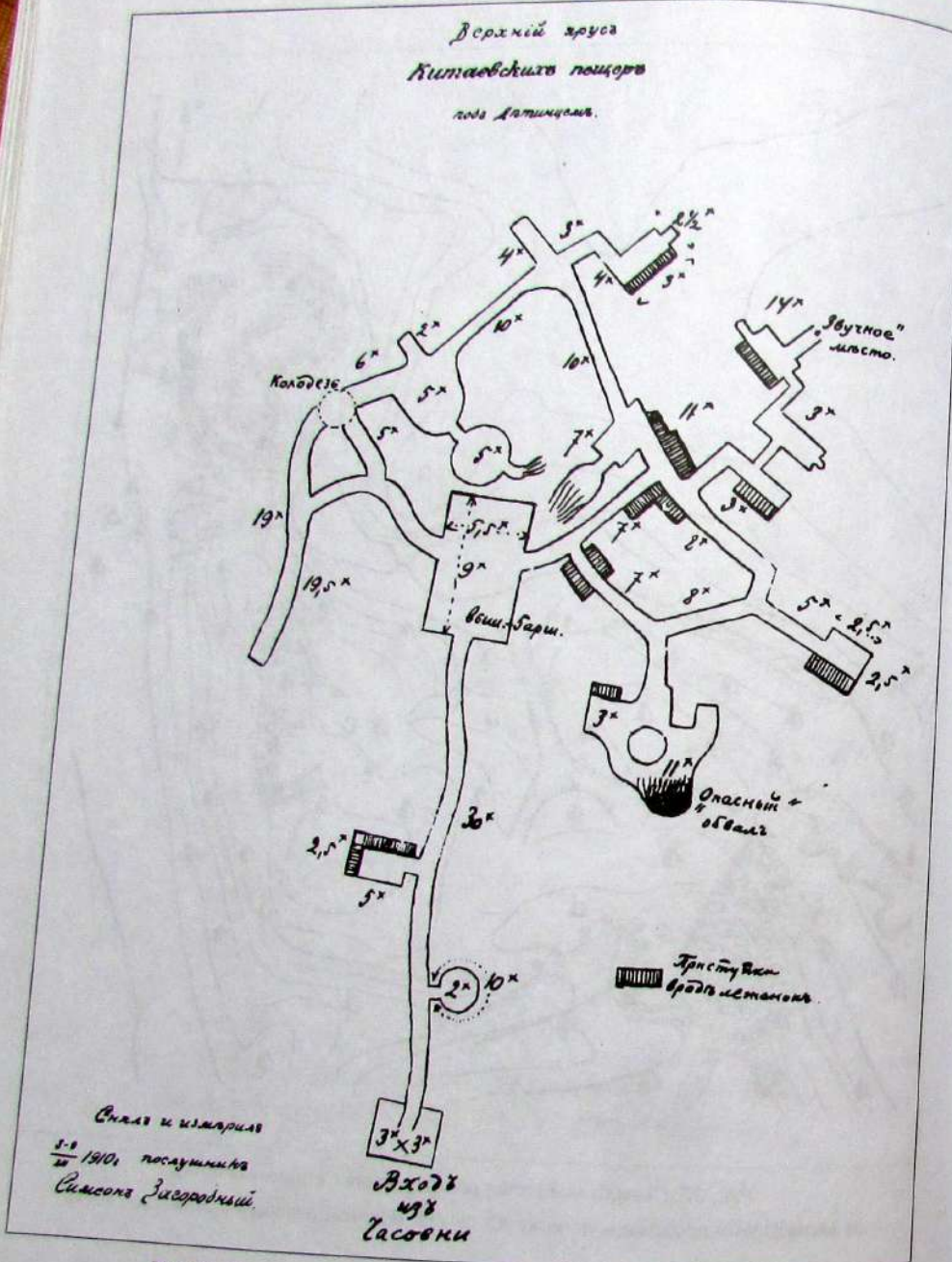

Рис. 38. План Китаївських печер 1910 р. (за архівними даними).

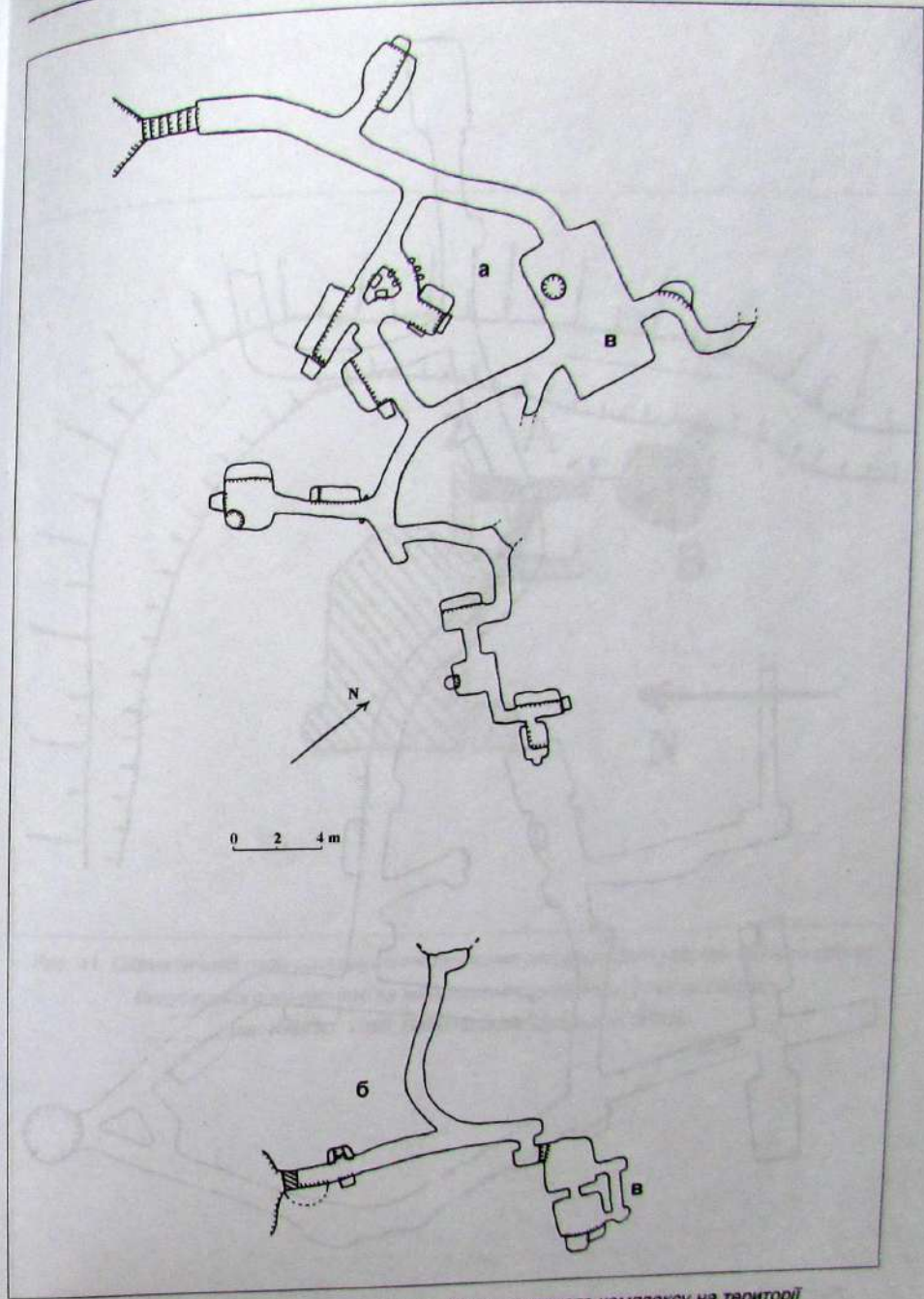

Рис. 39. Схематичний план верхнього ярусу печерного комплексу на території Китаївського городища за матеріалами досліджень 1993–1994 рр. (складено автором).

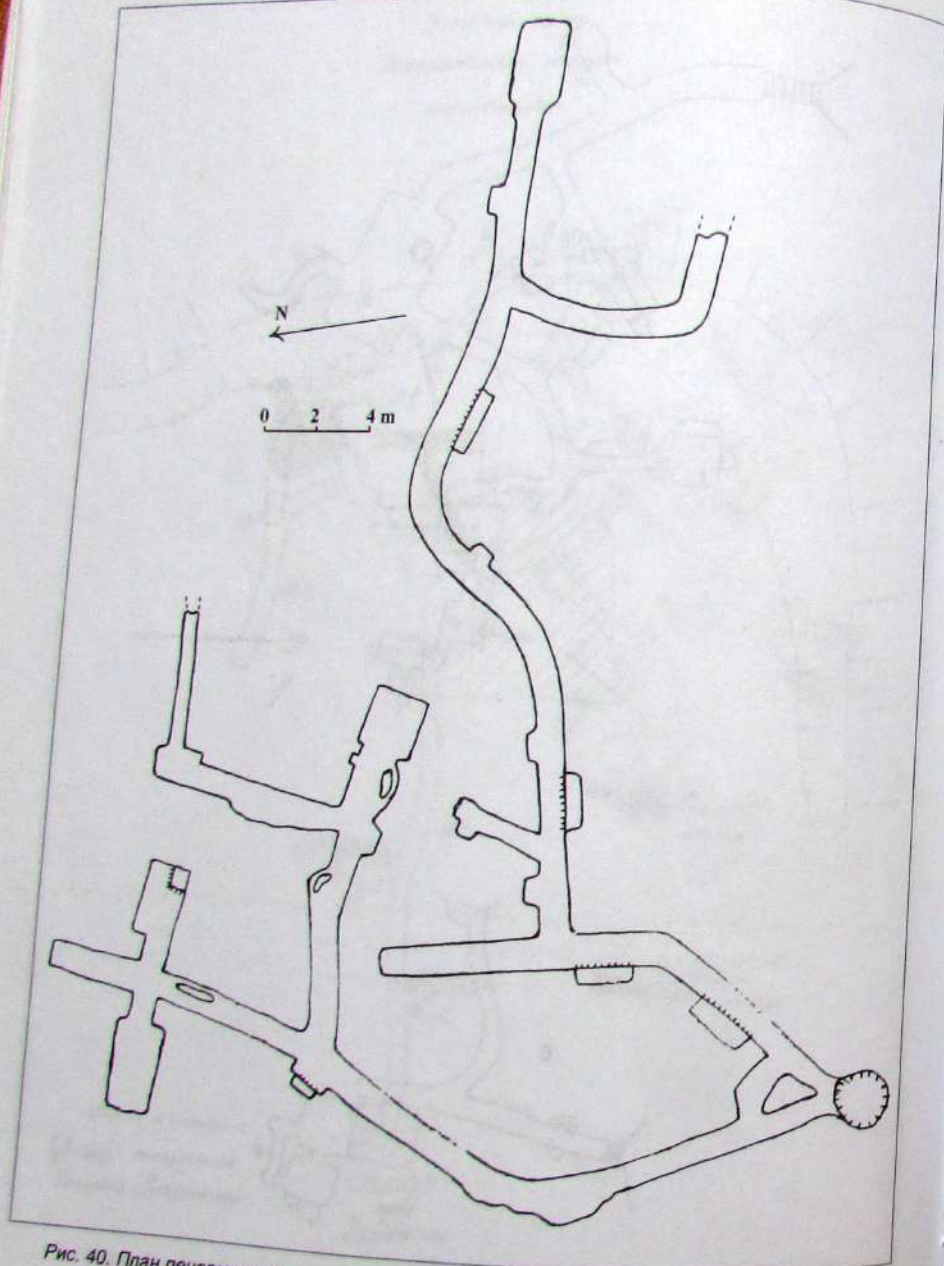

Рис. 40. План печерного комплексу колишнього Преображенського скиту на Мишоловці за матеріалами досліджень 1969 р. (за: Гойзман, 1969).

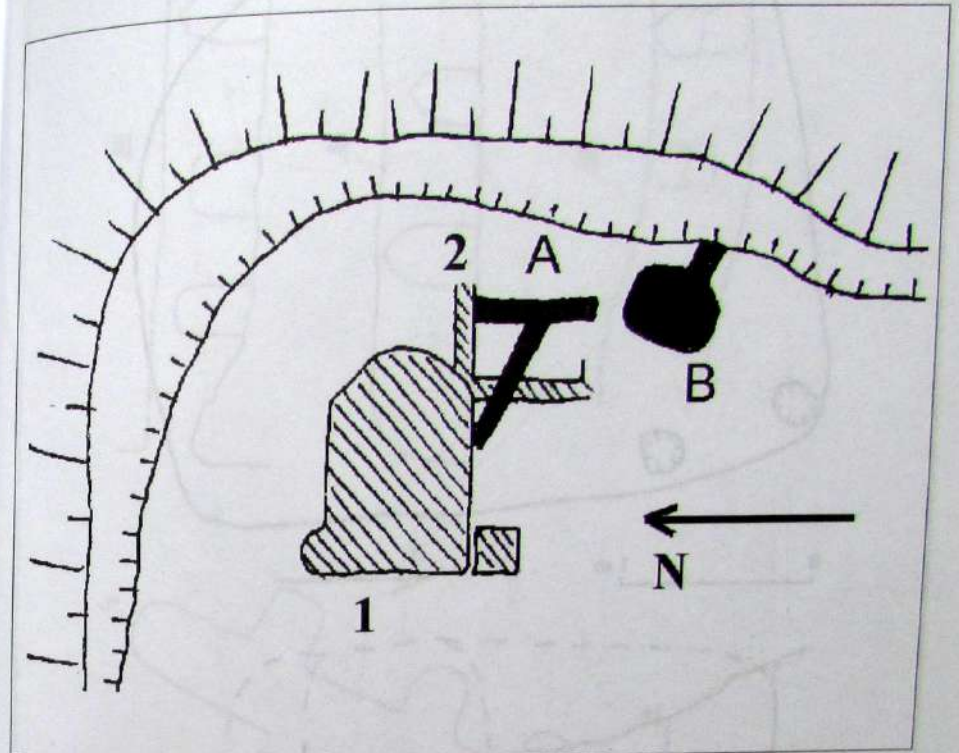

Рис. 41. Схематичний план розташування печерних споруд поблизу Михайлівського собору Видубицького монастиря за матеріалами досліджень 1945 та 2003 рр. (за: Каргер, 1950; Бобровський, Циліцький, 2003).

Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст.

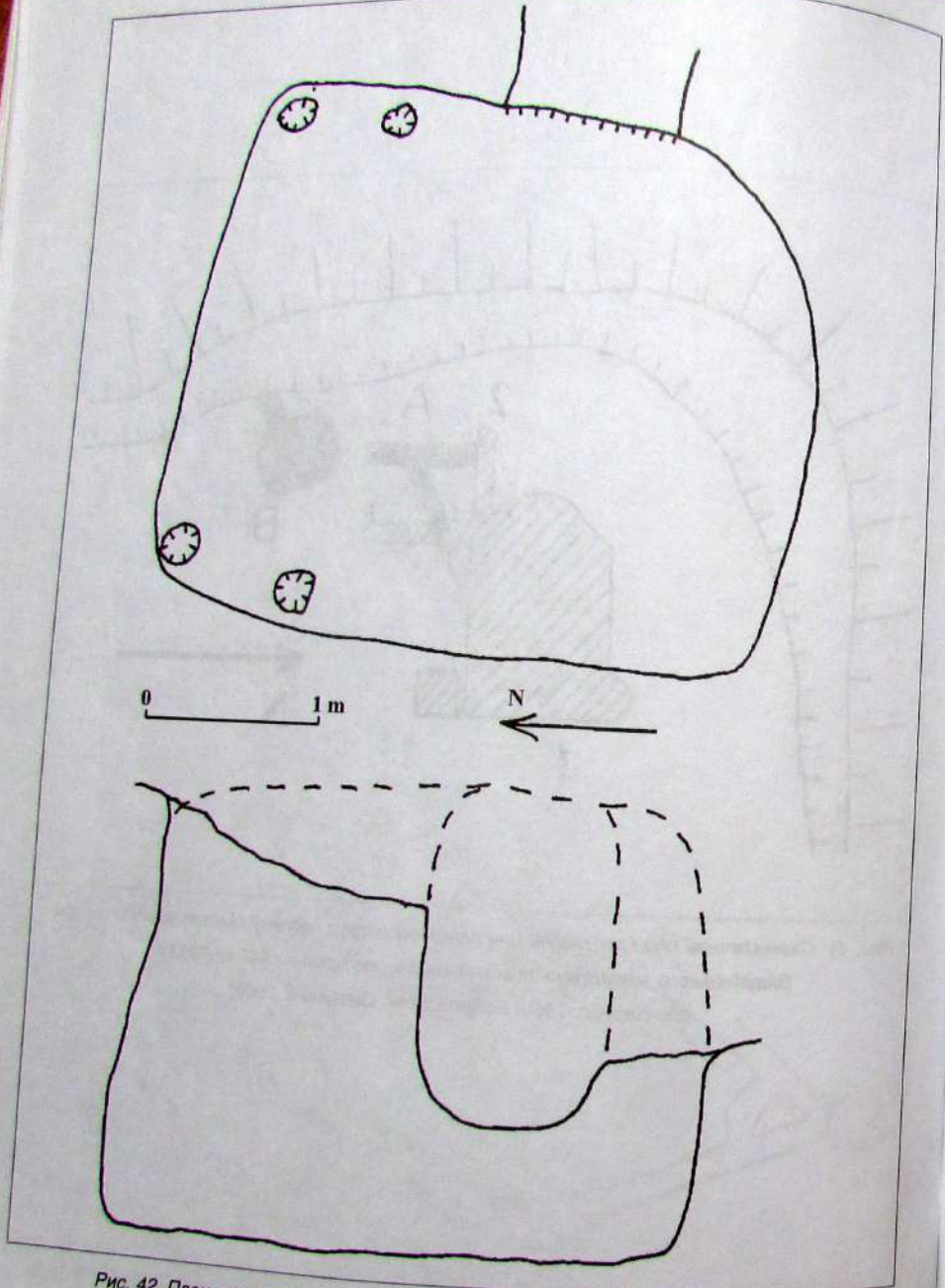

Рис. 42. План та переріз печерної споруди поблизу Михайлівського собору за матеріалами досліджень 2003 р. (за: Бобровський, Ципіцький, 2003).

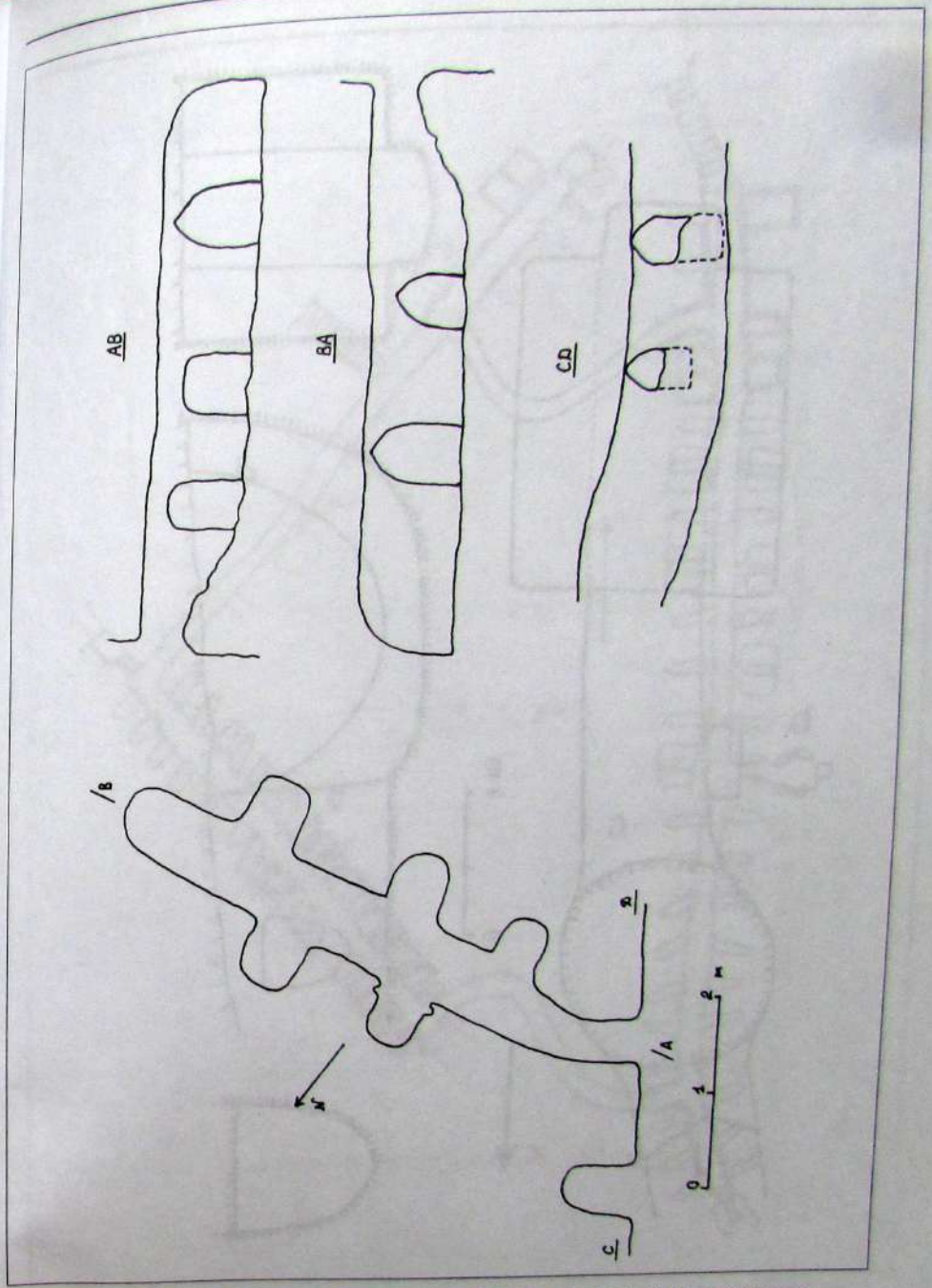

Рис. 43. План та перерізи печерної споруди на південь від Видубицького монастиря за матеріалами досліджень 1916 р. (за: Зртель, 1916).

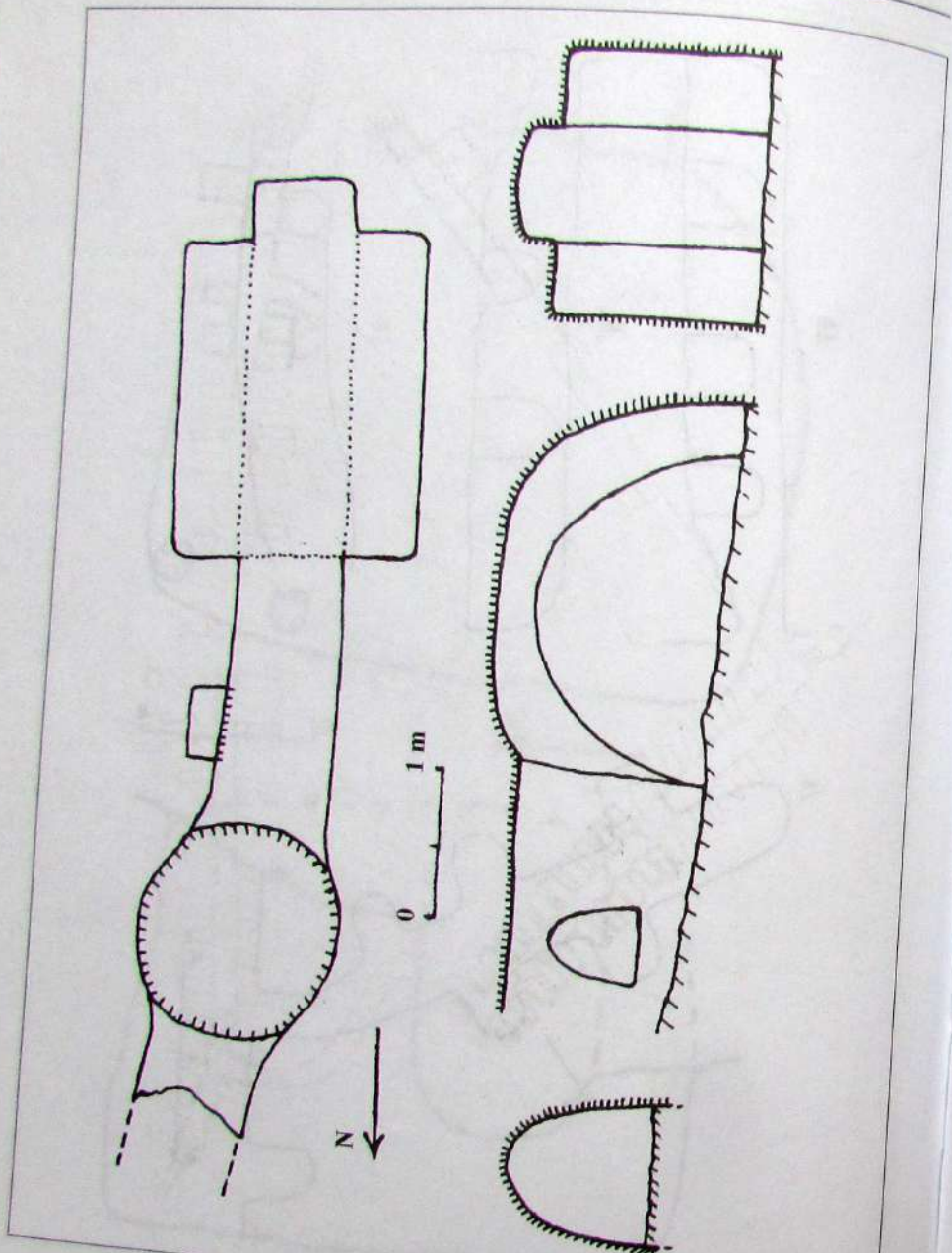

Рис. 44. План та перерізи печерної споруди на північний захід від Видубицького монастиря за матеріалами досліджень 1990 р. (за: Бобровський, Стріхар, 1990).

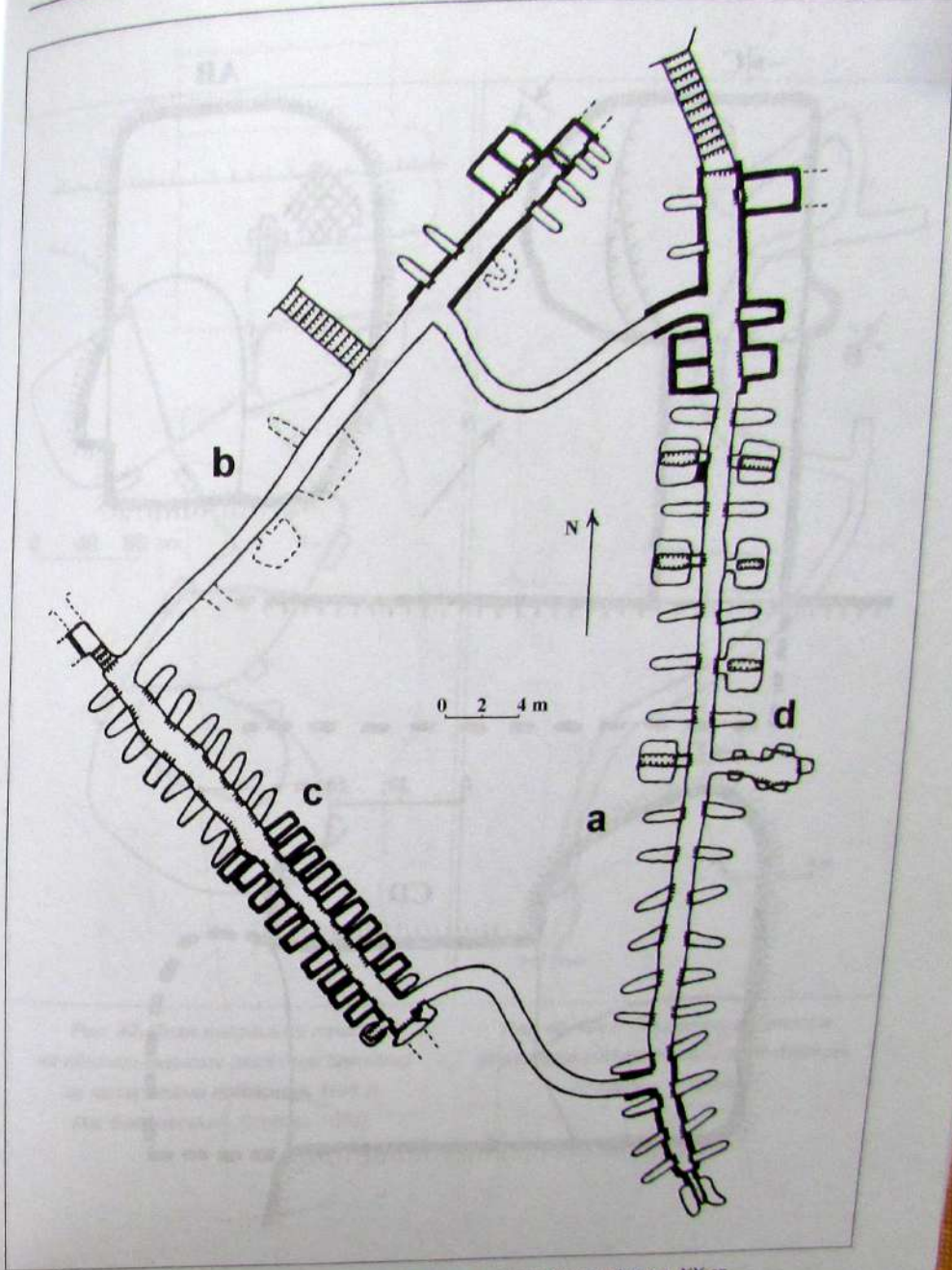

Рис. 45. План Звіринецьких печер за матеріалами досліджень XX ст. (за: Каманін, 1914; Бобровський, Воронцова, 1991).

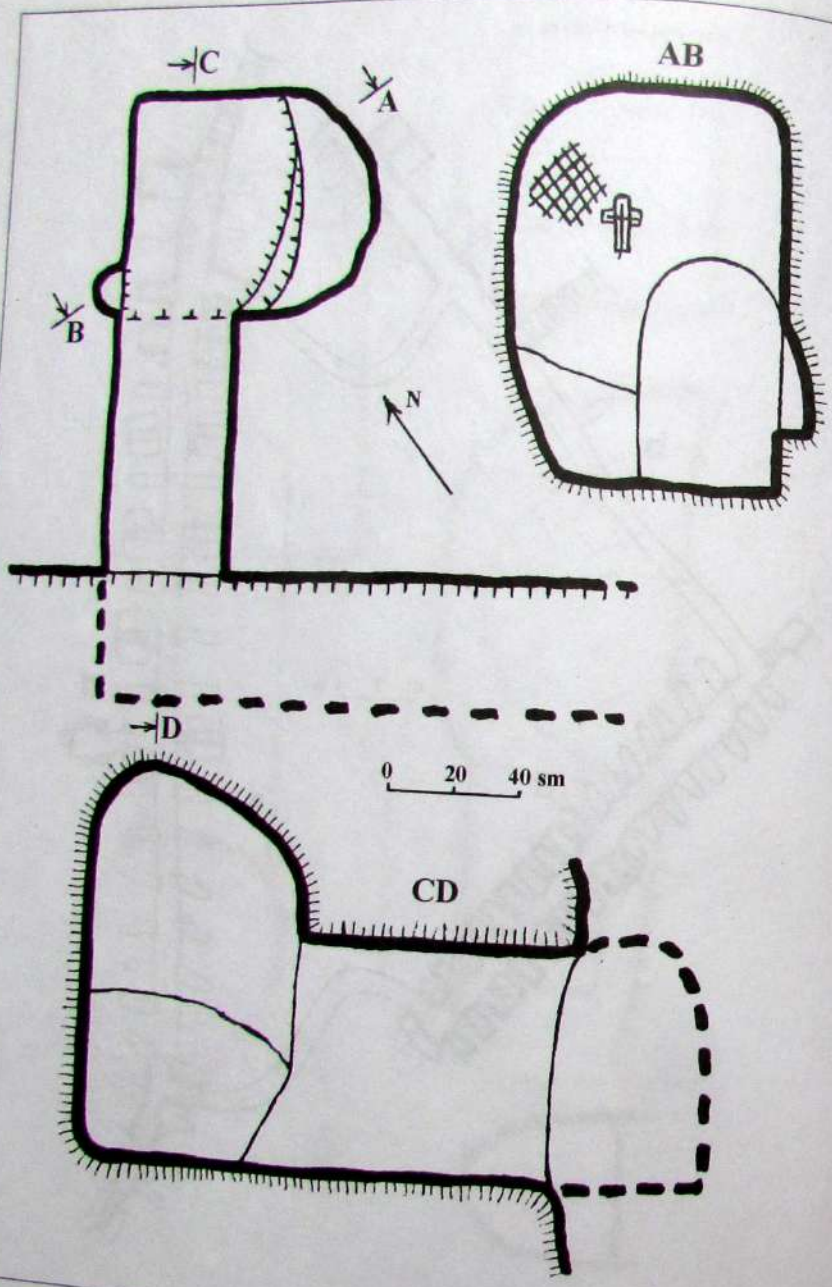

Рис. 46. План та перерізи печерної споруди у Протасовому Яру за матеріалами досліджень 2000 р. (складено автором).

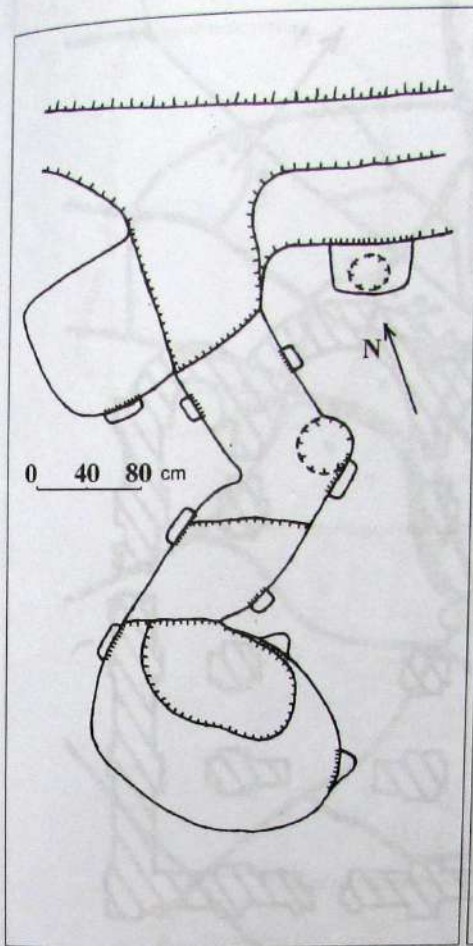

Рис. 47. План жебрацької печери на північно-східному схилі гори Шекавиці за матеріалами досліджень 1991 р. (за: Бобровський, Стріхар, 1991).

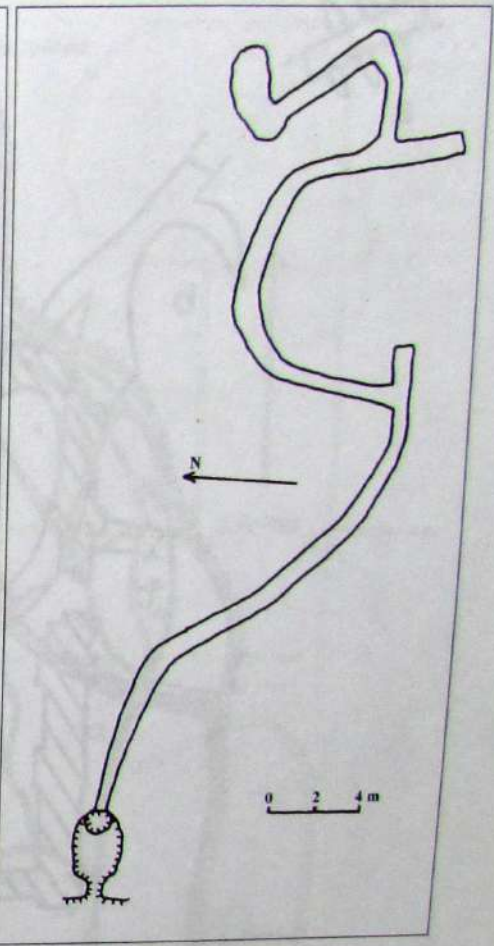

Рис. 48. План Смородинської печери за матеріалами досліджень 1998-1999 рр. (складено автором).

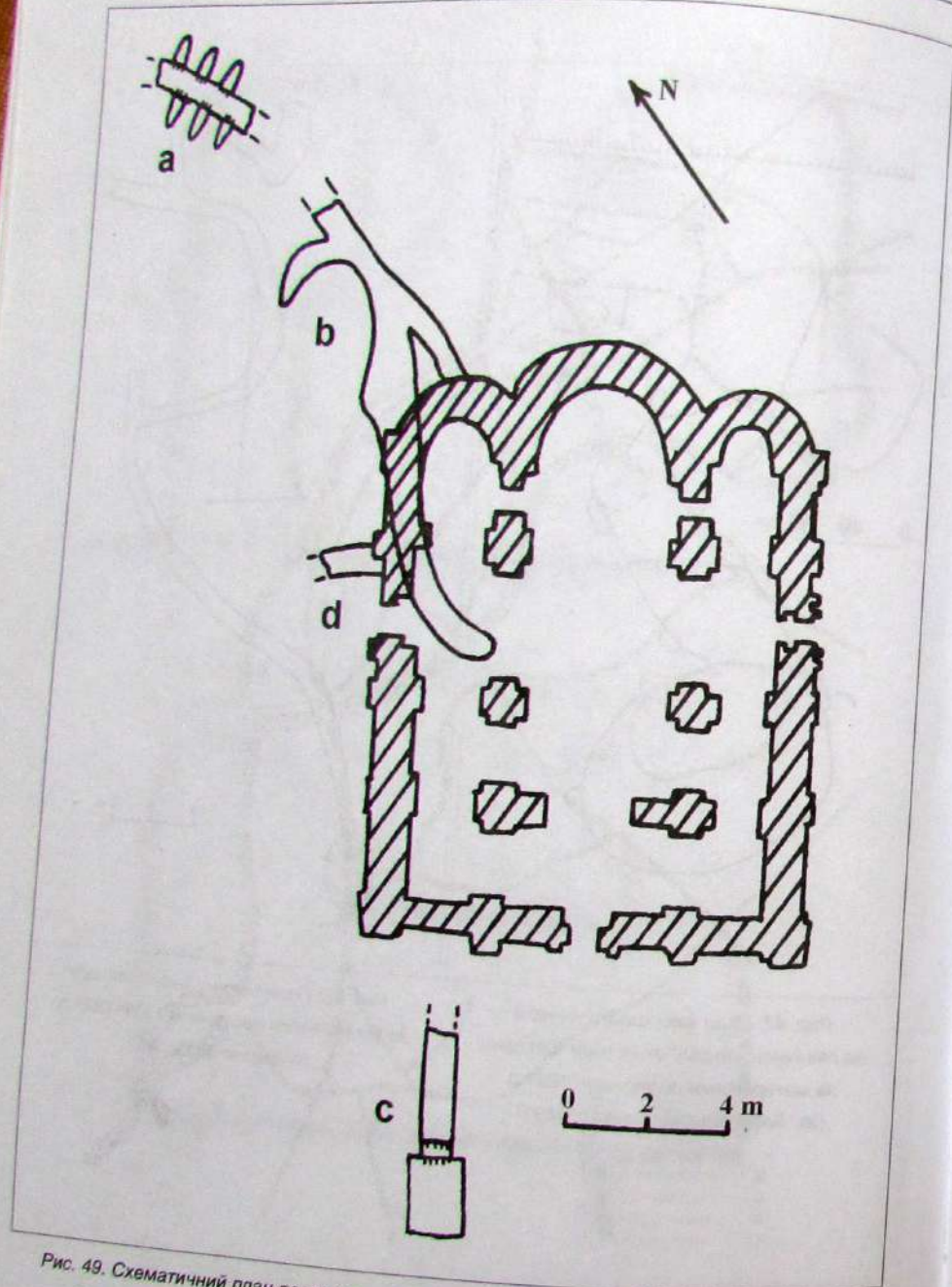

Рис. 49. Схематичний план розташування печерних споруд у районі Кирилівської церкви за матеріалами досліджень XIX–XX ст. (складено автором за архівними даними).

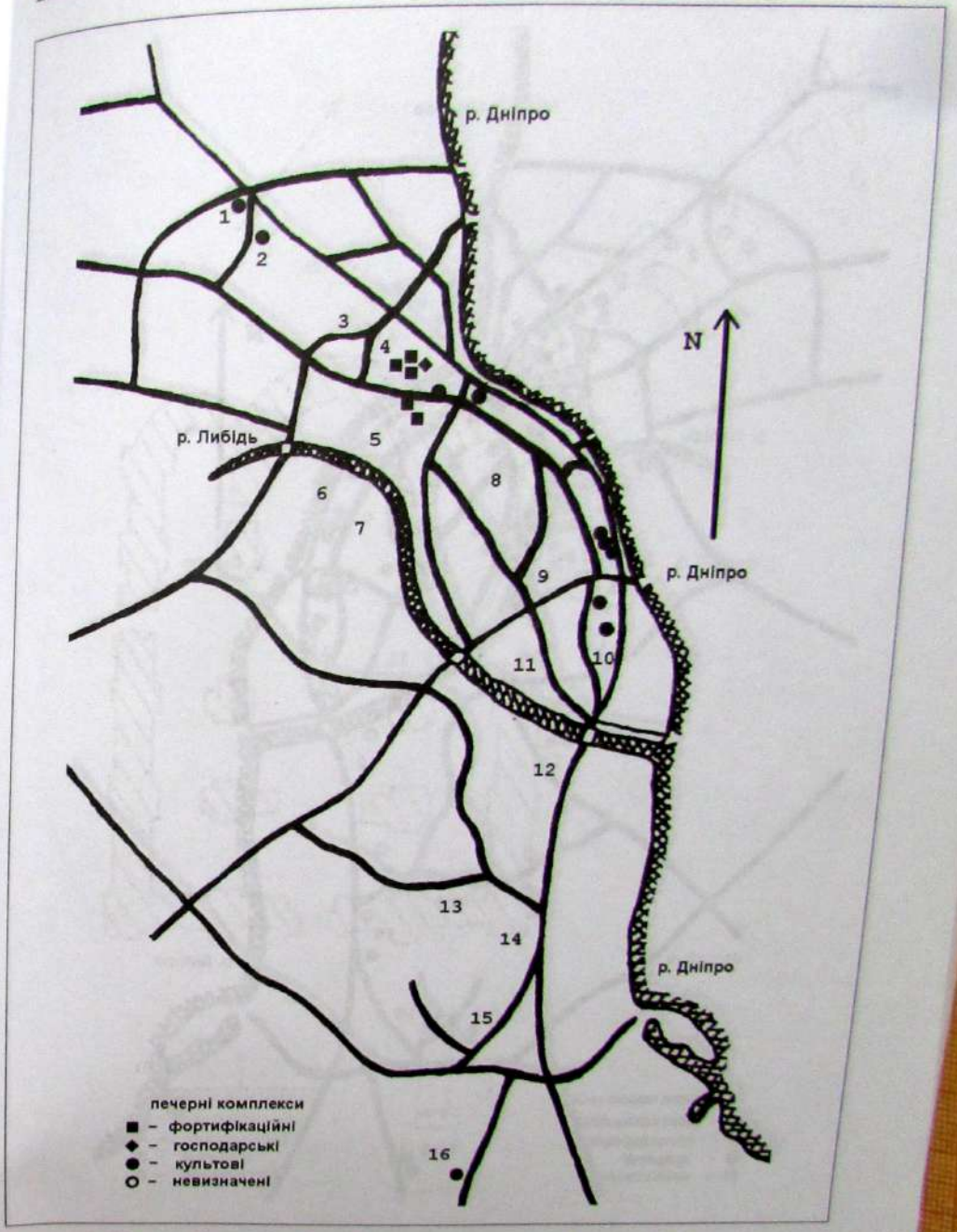

Рис. 50. Схематичний план розташування київських підземних споруд різного призначення до XIII ст.

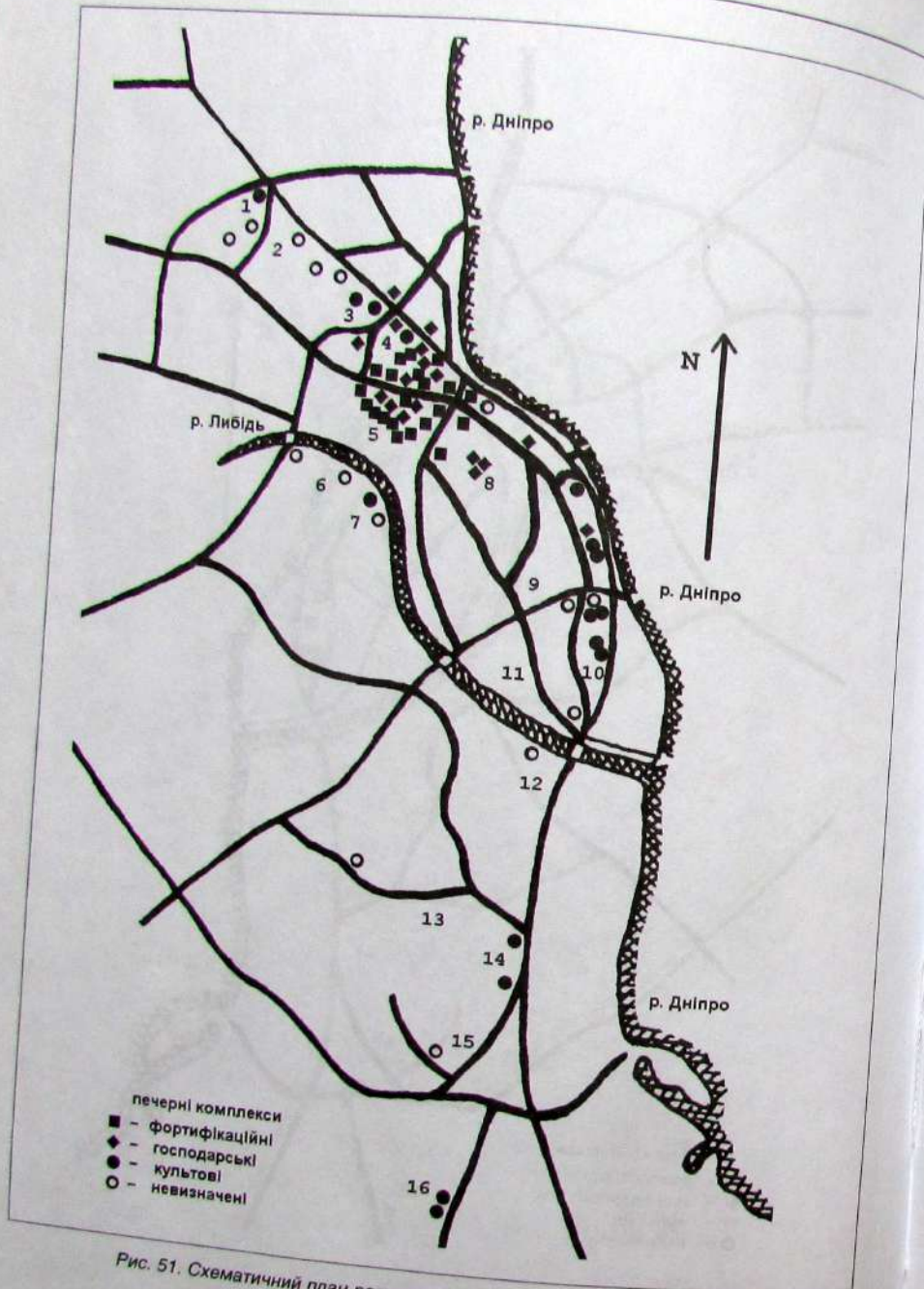

Рис. 51. Схематичний план розташування київських підземних споруд різного призначення XIV–XVII ст.

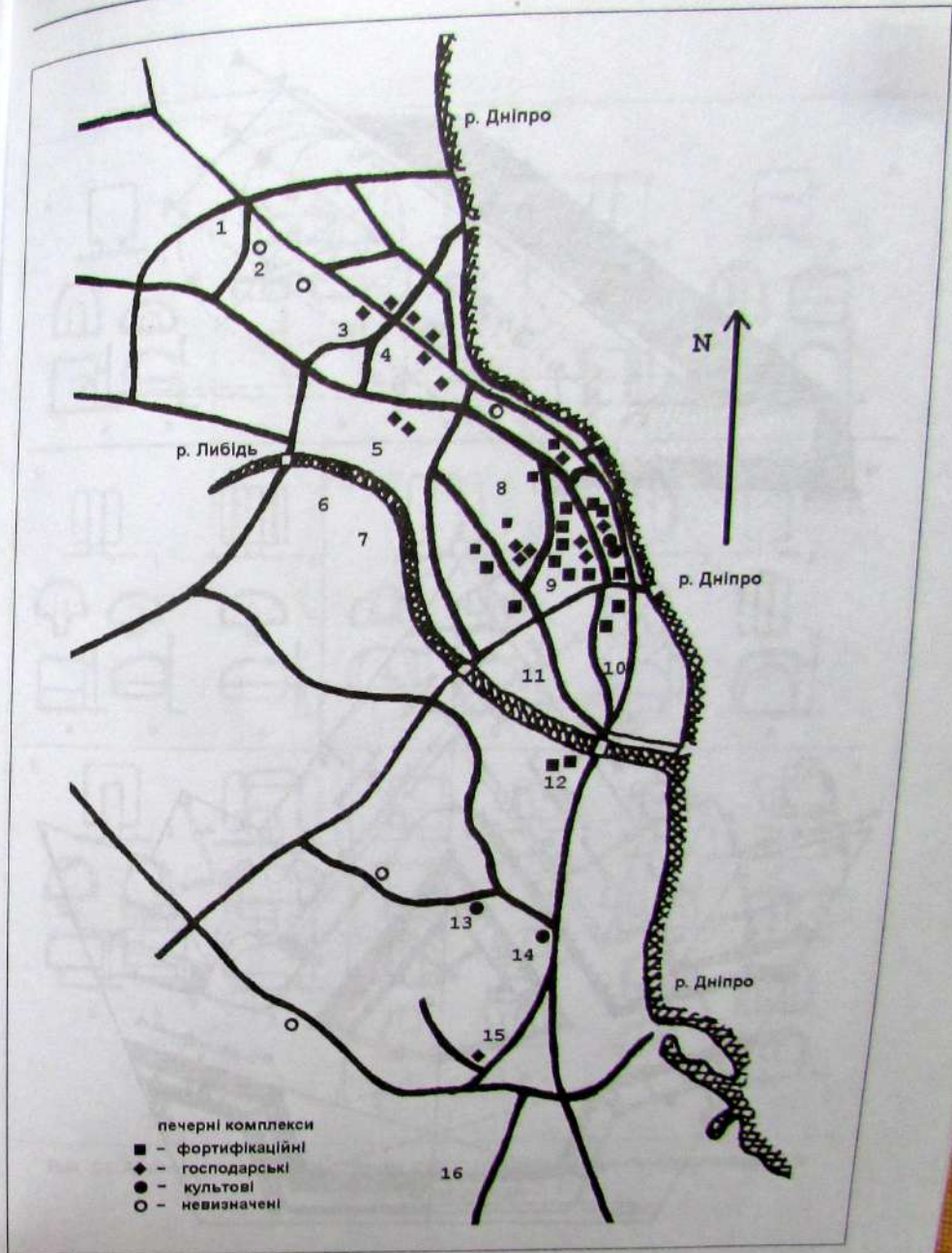

Рис. 52. Схематичний план розташування київських підземних споруд різного призначення XVIII–XIX ст.

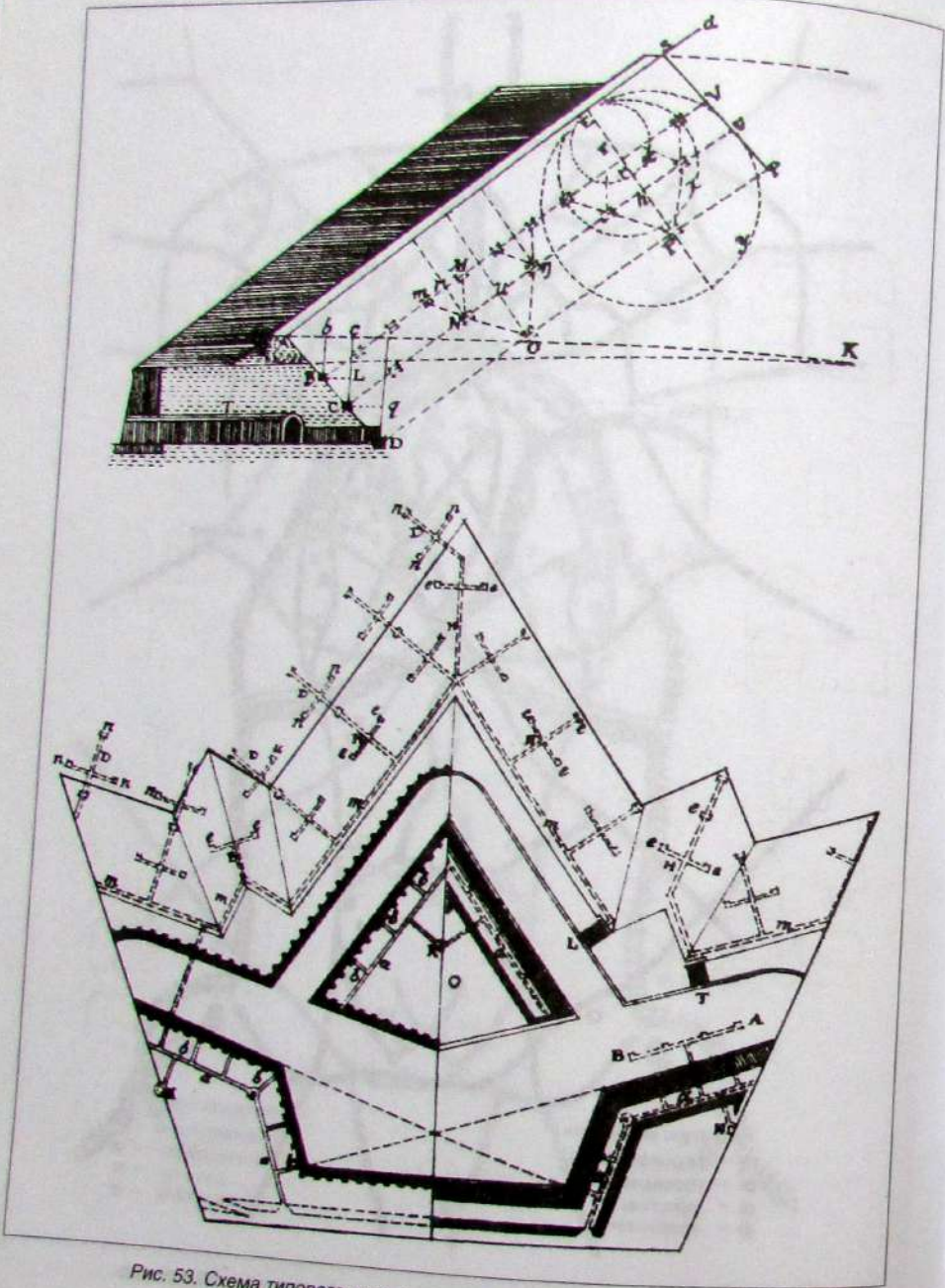

Рис. 53. Схема типового розташування фортифікаційних елементів у земляних укріпленнях XVII–XVIII ст. (за: Ситкарева, 1997).

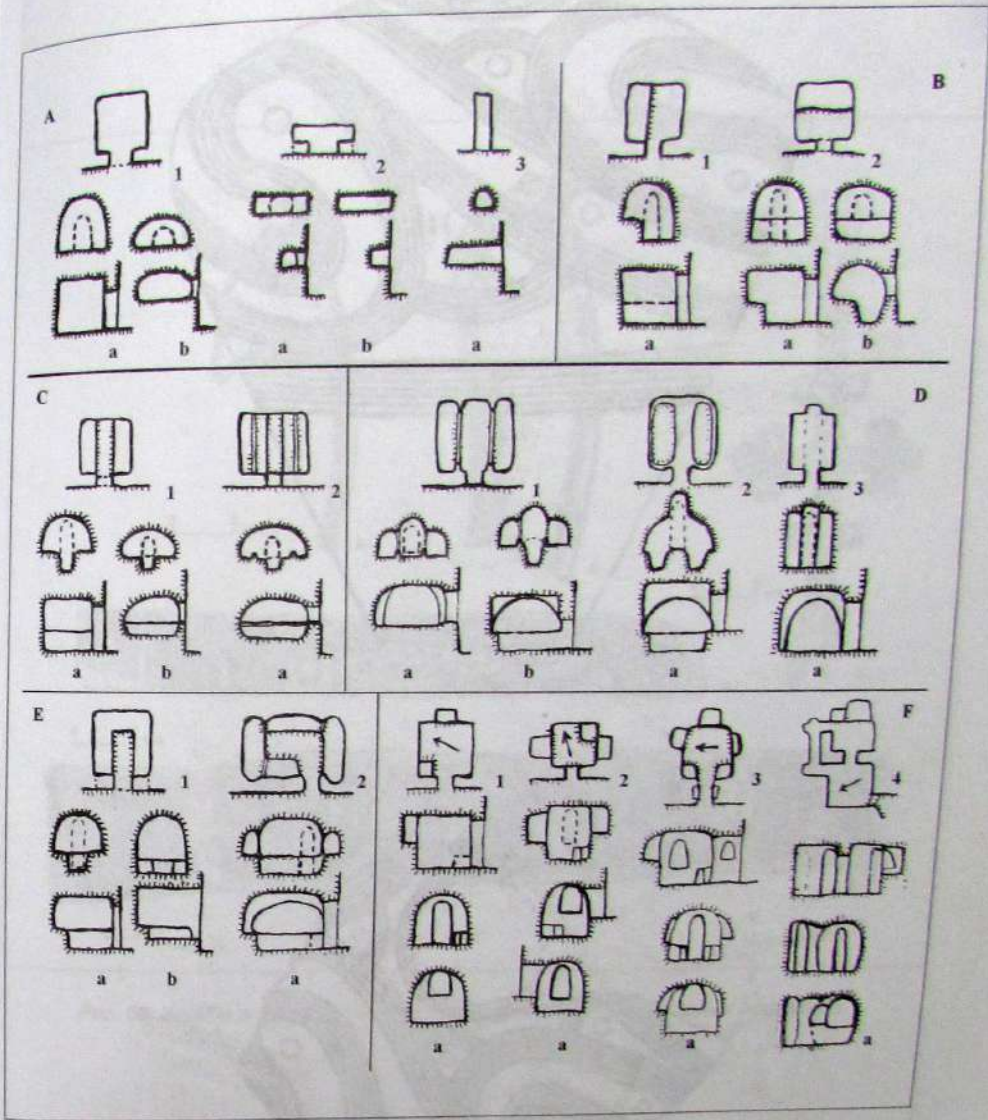

Рис. 54. Архітектурна типологія окремих споруд давньокиївських печерних монастирів (авторська розробка).

Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст.

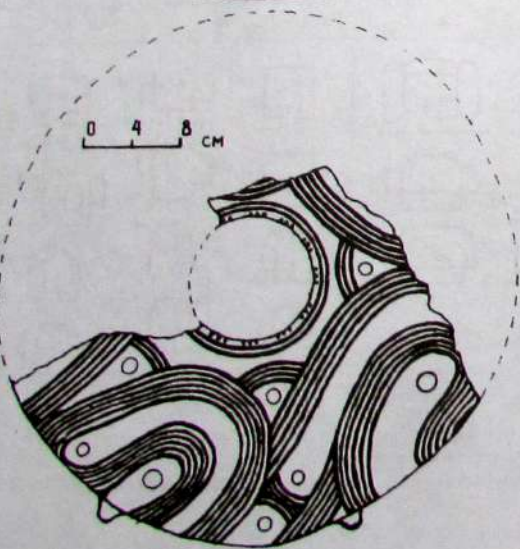
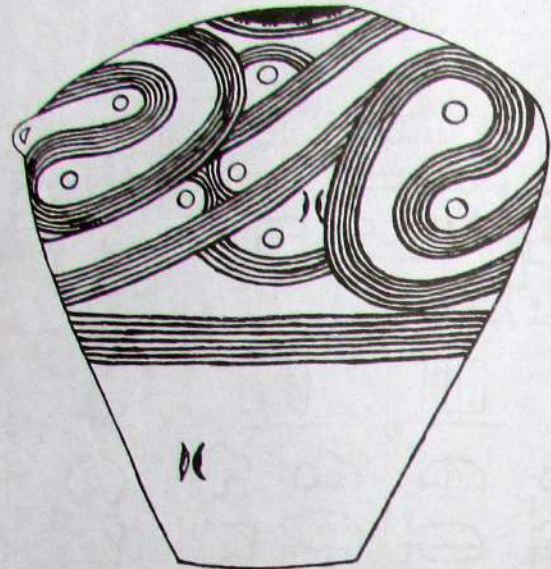

Рис. 55. Промальовка трипільського зерновика з привхідної ділянки Смородинської печери (складено автором).

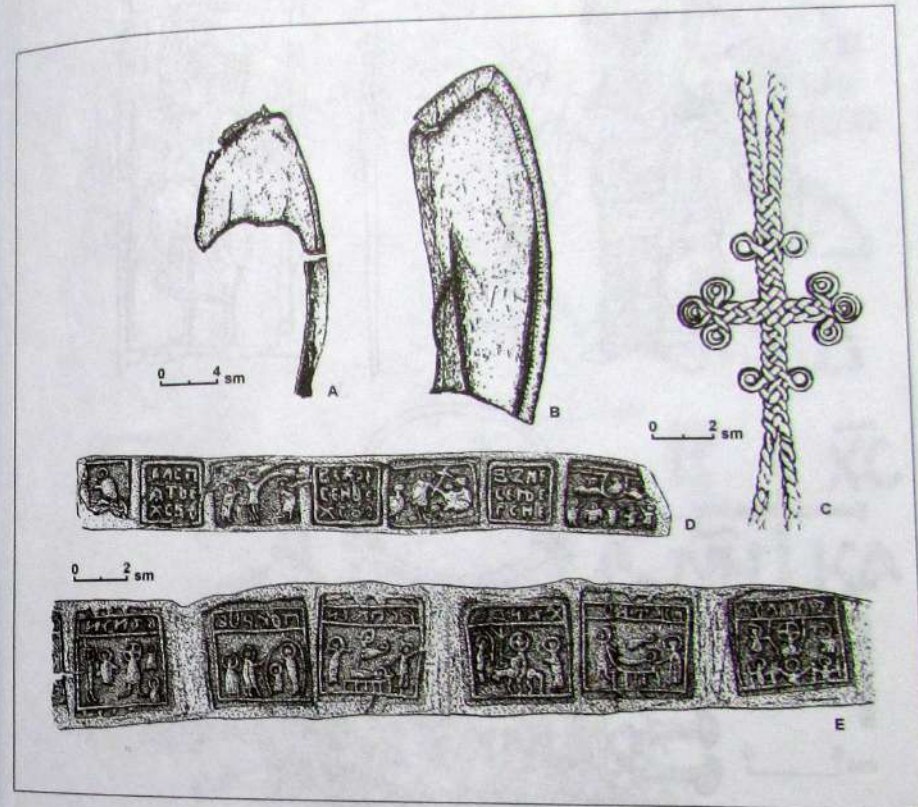

Рис. 56. Вироби зі шкіри (XII–XIV ст.) з печерних поховань київських монастирів

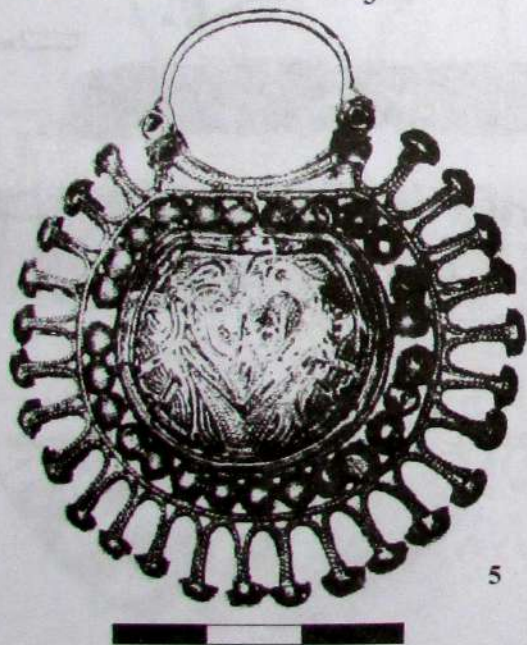

Рис. 57. Золоті, срібні та бронзові прикраси зі скарбу, знайденого в підземній споруді на території садиби Федорівського монастиря (за: Мовчан, Ієвлєв, Козловський, 2003).

Рис. 58. Написи та малюнки київських підземель XI–XIV ст.: 1, 2 — Ближні печери Києво-Печерської лаври; 3, 5, 6 — Звіринецькі печери; 4, 7 — Гніпецькі печери.

Наукове видання

Бобровський Тимур Анатолійович

**Підземні споруди Києва
від найдавніших часів
до середини ХІХ ст.
(спелео-археологічний нарис)**

Редактор: *Т. І. Лукашевич*
Комп'ютерна верстка *В. Д. Гончара*

Підписано до друку 19.03.2007. Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 11.
Наклад 500 прим. Зам. № 15

Видавець «Видавництво «АртЕк»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 157 від 23.08.2000 р.
01133, м. Київ, вул. Івана Кудрі, 38-б.
Тел. (044) 451-54-11, тел./факс (044) 451-56-89.

Кольороподіл, виготовлення фотоформ
Дизайн-центр «Сова»
01133, м. Київ, вул. Івана Кудрі, 38-б.
Тел. (044) 285-81-83.

Друк
Друкарня видавництва «АртЕк»
01013, м. Київ, вул. Деревообробна, 5.